

E-ISSN 2786-622X

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С. МАКАРЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
ІСТОРІЇ, ПРАВА ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

КОНСЕНСУС CONSENSUS

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 1

2026

КОНСЕНСУС

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Головний редактор:

ДМИТРО КУДНОВ

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Редакторська колегія:

МІЛЕНА АНГЕЛОВА

Новий Болгарський університет

МАЛГОЖАТА КАРКОЧА

Лодзинський університет

ІРИНА КРУПЕНЯ

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ТЕТЯНА КУЗНЕЦЬ

Уманський національний університет

ДМИТРО НЕФЬОДОВ

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

В'ЯЧЕСЛАВ ОЛІЦЬКИЙ

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ВЛАДИЛЕНА СОКИРСЬКА

Уманський національний університет

ОЛЕКСАНДР ЧУЧАЛІН

Уманський національний університет

Видання входить до «Переліку наукових фахових видань України» категорії «Б»
(наказ МОНУ № 185 від 20.02.2023)

АРХЕОЛОГІЯ

- Формування та зникнення першої палеозоологічної термінології у світлі розвитку палеозоології ссавців наприкінці 19 – першої половини 20 ст. в Україні 7
СТУПАК АЛІНА
- Пізньотрипільські пам'ятки на території Житомирської області 31
ХАДАДОВА МАРИНА
- Актуальні проблеми вивчення Більського городища 40
КУДІНОВ ДМИТРО
- Сучасний стан і перспективи використання інформаційних систем в археології 49
СТОВБУХА РОСТИСЛАВ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Каральна політика Петра I та руйнування автономії Гетьманщини: «Лебединська катівня» як знищення політичної еліти 56
СКРИПКА ДАРИНА, ТАРАБАН ЮРІЙ
- Антирелігійна пропаганда в радянській пресі Північного Лівобережжя 1920–25 років 66
МОЗГОВИЙ ОЛЕКСІЙ
- Депутатська діяльність Андрія Малишка (1951–1967 рр.) 75
ПЛІСЕЦЬКИЙ ДІМІТРІЙ
- Народний рух України в процесі трансформації від громадського руху до політичної партії 91
ОЛЦЬКИЙ В'ЯЧЕСЛАВ, МАКУХА АННА

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Створення військових поселень і реформа початкової військової освіти 102
ЯЧМЕНІХІН КОСТЯНТИН

Меморандум Альфреда Фрауенфельда про проблеми управління окупованими східними областями як джерело до вивчення нацистської адміністративної політики ТШИН ОЛЕКСАНДР	117
Під тиском безвиході: невидимі долі. Актори й митці у спецвідділі «Вінета» ЯШИН ВАДИМ	128
Воєнний стан в Польщі як спроба порятунку комуністичного режиму (1981-1983 рр.) МИХТУНЕНКО ВІКТОРІЯ, ПЕТРУШЕНКО ЮЛІЯ	147
Економічна дипломатія Республіки Індія в Південній Азії за прем'єрства Нарендри Моді ТИХОНЕНКО ІРИНА, ДУБОВИЙ ОЛЕКСАНДР	159
Історія як зброя: розбір інтерв'ю В. Путіна Такеру Карлсону КРУПЕНЯ ІРИНА, ТВЕРЕЗОВСЬКИЙ ДМИТРО	173

ІСТОРИОГРАФІЯ

Історіографія українсько-турецьких відносин у культурно-освітній сфері: стан і перспективи дослідження КЛІШ АНДРІЙ, ДРЕВНІЦЬКИЙ ЮРІЙ	187
---	-----

ARCHAEOLOGY

- The Formation and Disappearance of the First Paleozoological Terminology in the Context of the Development of the Paleozoology of Mammals Discipline at the End of the 19 – First Half of the 20th Century in Ukraine 7
STUPAK ALINA
- Late Trypillia Monuments in the Territory of Zhytomyr Region 31
KHADADOVA MARYNA
- Actual Problems in Studying the Bilsk Hillfort 40
KUDINOV DMYTRO
- Current State and Prospects of Using Information Systems in Archaeology 49
STOVBUKHA ROSTYSLAV

UKRAINIAN HISTORY

- Peter's Punitive Policy and the Destruction of the Autonomy of the Hetmanate: The "Lebedinskaya Kativnya" As the Destruction of the Political Elite 56
SKRYPKA DARYNA, TARABAN YURIH
- Anti-Religious Propaganda in the Soviet Press of the Northern Left Bank Ukraine in 1920–25 66
MOZGHOVYI OLEKSII
- Andriy Malyshko's Deputy Activities (1951–1967) 75
PLICECKYI DIMITRII
- The People's Movement of Ukraine in the Process of Transformation From a Public Movement to a Political Party 91
OLITSKYI VIACHESLAV, MAKUKHA ANNA

WORLD'S HISTORY

- The Establishment of Military Settlements and the Reform of Primary Military Education 102
YACHMENIKHIN KOSTIANTYN

Alfred Frauenfeld's Memorandum on the Problems of Administering the Occupied Eastern Territories As a Source For the Study of Nazi Administrative Policy 117

TISHYN OLEXANDR

Under the Pressure of No Escape: Invisible Lives. Actors and Artists in the Vineta Special Department 128

YASHYN VADYM

The Imposition of Martial Law in Poland as a Means of Preserving the Communist Regime (1981–1983) 147

MYKHTUNENKO VIKTORIIA, PETRUSHENKO YULIIA

Economic Diplomacy of the Republic of India in South Asia Under the Prime Ministership of Narandra Modi 159

TYKHONENKO IRYNA, DUBOVYI OLEKSANDR

History As a Weapon: Deconstructing Manipulative Narratives in Vladimir Putin's Interview With Tucker Carlson 173

KRUPENYA IRYNA, TVEREZOVSKYI DMYTRO

HISTORIOGRAPHY

Historiography of Ukrainian-Turkish Relations in the Cultural and Educational Sphere: State and Prospects of Research 187

KLISH ANDRIY, DREVNITSKYI YURIY

археологія

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-01/007-030>

УДК (UDC) 569.1 (091) (477) «18/19» : 001 (091)

THE FORMATION AND DISAPPEARANCE OF THE FIRST PALEOZOOLOGICAL TERMINOLOGY IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF THE PALEOZOOLOGY OF MAMMALS DISCIPLINE AT THE END OF THE 19 – FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY IN UKRAINE

Alina Stupak*

Abstract

The purpose of this work is to highlight the history of the emergence and demonstrate examples of the first Ukrainian-language palaeozoological terminology in the publications of palaeozoologists of the late 19th and the first half of the 20th centuries. To provide the historical context of the emergence of palaeozoological studies in Ukraine, as well as to describe folk beliefs and attitudes towards animal fossils. To describe the causes and consequences of the disappearance of the first Ukrainian-language palaeozoological terminology.

The research methodology is based on an analysis of early scientific publications from the mid-19th to the first half of the 20th century to describe the first Ukrainian-language palaeozoological terminology.

Scientific novelty: for the first time, the history of the emergence of Ukrainian-language palaeozoological terminology related to the study of mammals is presented. Based on publications from the late 19th and early 20th centuries, the study describes ancient Ukrainian vernacular names for mammals, as well as the names of their anatomical elements, which are no longer in use today. The study raises the topic of the general development of palaeozoological studies in Ukraine in the late 19th and first half of the 20th centuries. The disappearance of ancient terminology during the completion of the policy of indigenisation and language reform in 1933. The fate of scientists who used the first Ukrainian-language palaeozoological terminology in the context of the repressive system of the Soviet Union is briefly mentioned.

Conclusions: Despite unfavourable conditions, when Ukrainian lands were divided between two empires, Ukrainian-language scientific terminology in the natural sciences, including palaeozoology, emerged in the mid-19th century. Basic, frequently used terms, zoonyms and animal anatomical parts already existed in the Ukrainian language at that time. They reflected popular ideas about the characteristics of the appearance or lifestyle of a particular species. Several

* PhD, research fellow of the National Museum of Natural History of the National Academy of Sciences of Ukraine, Paleontological Department, Kyiv, Ukraine. E-mail: a.v.stupak1992@gmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5178-498X>

Ukrainian scientists set themselves the task of collecting them and introducing them into scientific circulation, starting in the mid-19th century. These attempts are recorded in scientific articles or dictionaries, which aim to provide readers with Ukrainian equivalents of Russian or German terms. A large number of these works emerged on the basis of the Ukrainian revolution of 1917 and favourable conditions against the backdrop of the policy of indigenisation. Most of the Ukrainian-language palaeozoological terminology fell out of scientific use due to the language reform of 1933. As a result of its implementation, we now have modern scientific terminology, including palaeozoological terminology. This reform aimed to artificially bring the Ukrainian and Russian languages closer together. The language reform resulted in the formation of new terms similar to their Russian counterparts. This study is important for understanding Russia's colonial influence on the scientific community in the last century.

Keywords: history of science, history of archaeozoology, archaeology, theriology, palaeozoology of mammals, decolonisation studies

ФОРМУВАННЯ ТА ЗНИКНЕННЯ ПЕРШОЇ ПАЛЕОЗООЛОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ У СВІТЛІ РОЗВИТКУ ПАЛЕОЗООЛОГІЇ ССАВЦІВ НАПРИКІНЦІ 19 – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 20 СТ. В УКРАЇНІ

Аліна Ступак*

Анотація

Мета статті – висвітлення історії появи та демонстрація прикладів давньої україномовної палеозоологічної термінології у працях вчених-палеозоологів кінця 19 – першої половини 20 століття. Подати історичний контекст виникнення палеозоологічних студій в Україні, а також розповісти про народні уявлення та ставлення до викопних решток тварин. Розповісти про причини і наслідки зникнення першої україномовної палеозоологічної термінології.

Методологія дослідження спирається на аналіз давніх наукових публікацій середини 19 століття – першої половини 20 століття на предмет першої україномовної палеозоологічної термінології.

Наукова новизна: вперше подана історія виникнення україномовної палеозоологічної термінології, що стосується вивчення ссавців. На матеріалах публікацій межі 19–20 століть описані давні україномовні вернакулярні назви ссавців, а також назви їхніх анатомічних елементів, які на сьогодні вийшли з ужитку. Піднята тема загального розвитку палеозоологічних студій в Україні наприкінці 19 – першої половини 20 століття. Зникнення давньої термінології в ході завершення політики коренізації та мовної реформи 1933 року. Коротко згадана доля вчених, які послуговувалися першою україномовною палеозоологічною термінологією в контексті репресивної системи Радянського Союзу.

Висновки: Попри несприятливі умови у вигляді перебування України у складі імперій,

* PhD, наукова співробітниця Національного науково-природничого музею Національної Академії наук України, відділ палеонтології, Київ, Україна. E-mail: a.v.stupak1992@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5178-498X>

україномовна природнича, в тому числі і палеозоологічна, наукова термінологія виникла в середині 19 століття. Базові, часто вживані терміни, назви тварин і поняття вже існували в українській мові на той час. Вони відображали народні уявлення про особливості зовнішнього вигляду або способу життя того чи іншого виду. Зібрати їх і залучити до наукового обігу ставили собі за завдання низка українських вчених, починаючи від середини 19 століття. Ці спроби зафіксовані у наукових статтях або словниках, які мали на меті подати читачу україномовні відповідники російськомовних чи німецькомовних термінів.

Велика кількість цих праць виникла на підґрунті української революції 1917 року та сприятливих умов на фоні політики коренізації. Більша частина україномовної палеозоологічної термінології вийшла з наукового вжитку через мовну реформу 1933 року. Внаслідок її впровадження нам дісталася сучасна наукова, в тому числі і палеозоологічна, термінологія. Метою цієї реформи було штучне зближення української та російської мов. Наслідком мовної реформи стало формування нових термінів подібно до їх російськомовних відповідників. Це дослідження важливе для розуміння колонізаційного впливу Росії на наукове середовище у минулому столітті.

Ключові слова: історія науки, історія археозоології, археологія, теріологія, палеозоологія ссавців, деколонізаційні студії

Цитування: Ступак, А. (2026). Формування та зникнення першої палеозоологічної термінології у світлі розвитку палеозоології ссавців наприкінці 19 – першої половини 20 ст. в Україні.

Консенсус, 1, 7–30. <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-01/007-030>

URL: <https://www.konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/208>

Постановка проблеми. Рештки викопних тварин привертали увагу людей в різні історичні періоди. Навіть в доннауковий час, через свою незвичну форму, фосилії отримали свої перші народні, так звані вернакулярні, назви. «Чортів палець», «громова стрілка» – так називали в народі скам'янілий внутрішній скелет (ростр) мезозойського головоногого моллюска белемніта¹. Від початку раціонального осмислення викопних тварин постали спроби формування наукової термінології для їх означення.

Україномовна наукова термінологія, пов'язана із палеозоологічними студіями, формувалася з середини 19 – першої половини 20 ст. Вона відповідала потребам тогочасного наукового обігу і потенційно могла б використовуватися сьогодні. Тим не менш, вона вийшла з ужитку, а окремі палеозоологічні терміни і вирази були б мало зрозумілі сучасним читачам. Сучасна україномовна наукова, в тому числі і палеозоологічна, термінологія більшою мірою дісталася нам у спадок від реформи 1933 р. Метою цієї реформи було штучне зближення української та російської мов. Наслідки мовної реформи 1933 р. відобразилися і на палеозоологічній термінології, в якій нові терміни стали подібними до своїх російськомовних відповідників. Так склалося, що саме останні, зросіщені терміни сьогодні побутують у науковому обігу.

¹ Тутковський П.А. *Словник геологічної термінології: матеріали до української природничої термінології та номенклатури*. Київ: Державне видавництво України, 1923. С. 3.

Ця робота являє собою короткий екскурс в історію формування першої україномовної наукової термінології у галузі палеозоології ссавців. Її метою є висвітлення початкових етапів її формування та демонстрація прикладів дореформеної мови в працях науковців-палеозоологів. Для повноти розуміння цієї теми навести дані щодо історичного контексту виникнення палеозоологічних студій в Україні. До того ж, описати народні уявлення про тварин минулого та ставлення до викопних решток тварин. Для повноти розуміння обраної проблематики подати причини і наслідки зникнення першої україномовної палеозоологічної термінології, описати подальшу долю вчених, її носіїв.

Історія досліджень україномовної термінології. Тема дореформеної мови сьогодні все частіше з'являється в публічному просторі у зв'язку з процесами деколонізації від Росії та на тлі війни Росії проти України. Тим не менш, історія досліджень теми формування та запровадження україномовної термінології сягає першої половини 20 ст. Сьогодні ж перша термінологія є складовою дослідження зооніміки та є перспективною задля повернення давніх наукових назв до наукового обігу².

Коротка історія формування україномовної природничої термінології та основні завдання, пов'язані з її подальшим розвитком, були сформульовані мовознавцем Григорієм Холодним у статті «До історії організації термінологічної справи на Україні» 1928 р. Автор відзначив важливу роль у формуванні україномовної термінології Львівського та Київського наукових товариств, які працювали на межі 19–20 ст., Гуртка натуралістів у Києві, Товариства Просвіта, які діяли на початку двадцятого століття³.

Історії дослідження україномовної зоологічної термінології присвячена публікація Олесі Харківської⁴. Авторка зупинилася на описі доробку співробітників ВУАН та на формуванні словників зоологічної термінології в Україні у складі Радянського Союзу.

Проблематиці витоків та формування україномовної природничої термінології присвятив своє дослідження Віктор Кубійда. Він зібрав дані щодо появи термінології у галузі зоології, фізики та хімії. Автор продемонстрував використання народних назв тварин у топонімах та прізвищах людей. Розповів про перехід від народних уявлень про тваринний світ до наукового⁵.

² Загороднюк І. Вернакулярні назви звірів зі складу фауни України у системі конкуруючих списків, з увагою до мисливської фауни. *Theriologia Ukrainica*. 2025. № 30. С. 173–200. DOI: 10.53452/TU3018; Загороднюк І., Харчук С. Українська зооніміка та взаємний вплив наукових і вернакулярних назв ссавців. *Вісник Національного науково-природничого музею*. 2017. Т. 15. С. 37–66.

³ Холодний Г. До історії організації термінологічної справи на Україні. *Вісник Інституту української наукової мови*. 1928. Вип. 1. С. 9–20.

⁴ Харківська О. До історії вивчення української зоологічної лексики. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2024. № 1 (51). С. 144–149. DOI: 10.24144/2663-6840/2024.1(51).144-149.

⁵ Кубійда В.В. *Розвиток природничої науки і термінології в Україні: шлях крізь епохи (XVII – початок XX ст.)*. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2012. 420 с.

Роботи, що стосуються правил використання україномовних назв тварин, були опубліковані Геннадієм Фесенком та Ігорем Загороднюком⁶. Автори торкаються результатів функціонування темінологічної комісії ВУАН, зникнення першої зоологічної номенклатури через цілеспрямовану політику Радянського Союзу та проблематики формування україномовних назв тварин сьогодні. Михайлу Баніку та Ігорю Загороднюку належить публікація, присвячена народним назвам ссавців у працях автора першої половини 20 ст. Валентина Ніколаєва (1889–1973)⁷. Ігор Загороднюк є упорядником і автором електронної версії видання праці Миколи Шарлеманя (1887–1970) «Короткий poradnik до визначання, збирання і спостереження ссавців (Mammalia) України» 1920 року⁸.

Як бачимо, тема досліджень природничої термінології та зооніміки є не новою. Більшість публікацій на цю тему покликані розширити наші уявлення про народні та давні назви тварин. Зібрані дані стосовно давніх назв тварин допомагають поверненню їх у науковий обіг за потреби. Історія досліджень життєпису і наукового доробку авторів, які послуговувалися дореформеною термінологією, дозволяє пролити світло на репресії стосовно вчених у Радянському Союзі, а також на деструктивний вплив політики Радянського Союзу щодо української мови в цілому.

Тим не менш, вище перелічені дослідження стосуються сучасної, а не викопної фауни. Історія палеозоологічних студій в Україні в цілому недостатньо досліджена, це так само актуально і до питання формування першої палеозоологічної термінології.

Перші палеозоологічні дослідження в Україні. Етап наукового становлення більшості галузей знань припадає на кінець 18 – початок 19 століть. В цей час, завдяки накопиченню знань про навколишній світ, з'являються методичні основи, які пов'язані з розвитком наукового, а не міфологічного підходу у вивченні природничих та гуманітарних наук. Це стосується і палеозоологічних досліджень.

В межах території України добре представлені відклади третинного та четвертинного періодів, в яких рештки хребетних тварин, зокрема ссавців, знаходять у вигляді природних захоронень або у культурних шарах пам'яток археології. Це дозволило натуралістам зосередити увагу на їх накопиченні, описі та першому науковому осмисленні.

⁶ Фесенко Г. Значення уявлення про вид у формуванні вітчизняного зоологічного називництва. *Novitates Theriologicae*. 2021. № 12. С. 342–357. DOI: 10.53452/nt1254; Загороднюк І. Вернакулярні назви звірів зі складу фауни України у системі конкуруючих списків, з увагою до мисливської фауни. *Theriologia Ukrainica*. 2025. № 30. С. 173–200. DOI: 10.53452/TU3018.

⁷ Банік М.В., Загороднюк І.В. Народні українські назви ссавців у праці В.Ф. Ніколаєва «Матеріали до української наукової термінології» (1918). *Праці Теріологічної школи*. 2017. № 15. С. 159–166. DOI: 10.15407/ptt2017.15.159.

⁸ Шарлемань М. Звірі України. Короткий poradnik до визначання, збирання і спостереження ссавців (Mammalia) України. Київ: Всеукраїнський кооперативний видавничий союз, 1920. 83 с. Електронна версія: оцифрування та упорядкування І. Загороднюк. Електронна бібліотека Теріошколи. URL: <http://terioshkola.org.ua/library/classic/charlemagne-1920.pdf> (дата звернення: 15.02.2026).

Початок палеозоологічних досліджень хребетних в Україні сягає середини 19 століття. В цей час територія України перебувала у складі Російської та Австро-угорської імперій. Це стримувало використання української мови у науковій сфері. Наприклад, професор Харківського університету Іван Калиниченко (1805–1876) послуговувався російською мовою для опису знахідки кісткових решток мамута з села Кулішівка Сумської області⁹. На цьому місці зараз розташований перший у світі пам'ятник цьому виду (Рис. 1).

Рис. 1. Зображення мамута на пам'ятнику в селі Кулішівка Роменського району Сумської області. Напис на пам'ятнику: «На семъ местѣ в 1839 году открытъ остовъ Предпапопного мамонта. Мѣсто сие было границею мѣжду Польшею и россиею». Напис вказує на уявлення про мамута як на таксон, який існував до біблійного потопу і внаслідок нього зник. Це трактування побутувало у донауковий період і давало пояснення щодо знахідок решток вимерлих тварин незвичного вигляду. Для ілюстрації зовнішнього вигляду мамута на пам'ятнику використане зображення «Мамута Адамса» авторства Тілезіуса Готліба. Мамут Адамса був відкритий у 1799 році на Биковському півострові в Якутії. (Готліб 1821, с. 174, рис. 1).

Німецькою та французькою мовами публікував свої праці фінський натураліст Олександр Нордман (1803–1866). Частина його досліджень полягала у вивченні

⁹ Калиниченко И. Ископаемые кости в Малороссии. *Горный журнал*. 1841. Ч. II, кн. IV. С. 161–163.

викопних решток ссавців карстових утворень в околицях Одеси¹⁰. Наприкінці 19 – на початку 20 ст. дослідники викопної фауни півдня України послуговувалися російською мовою. Це, зокрема, професор Олексій Алексеев (1881–1938), який на початку 20 ст. вивчав неогенові відклади Одеси. Йому належать першоописи теплолюбних видів саванного типу фауни неогену України¹¹. А також одеський вчений Олександр Браунер (1857–1941), який вивчав анатомічні особливості коней з курганних пам'яток археології півдня України¹².

Територія заходу України входила до складу Австро-Угорської імперії. Знаковим відкриттям для регіону були виявлені рештки тварин і рослин пізнього плейстоцену, зокрема мамута та волохатого носорога в с. Старуня Станіславського повіту (нині Івано-Франківської області). Знахідки викопного мамута та волохатих носорогів Старуні мали унікально добру збереженість органічних решток за рахунок озокериту – нафтовмісної горючої гірської породи. Відтак, найкраще збережені рештки носорога зберігаються в Кракові, а першопублікація була зроблена польською мовою групою польських вчених – Едвардом Незабитовським, Генриком Хоером, Євгенієм Керніком та іншими¹³.

Перебування території України у складі імперій впливало також і на відтік наукових кадрів. Зокрема, саме у Москві будувала кар'єру перша жінка-палеонтологиня російської імперії, уродженка міста Козелець, Марія Павлова (Гортинська) (1854–1938). Будучи науковою співробітницею саме російських наукових установ, є цілком логічним, що Росія привласнила собі це ім'я. Тим не менш, вона працювала з колекціями викопної фауни півдня України та фауністичними колекціями пам'яток археології України – Гінцівською та Кирилівською верхньопалеолітичними стоянками. Вона брала участь у науковому консультуванні української палеонтологині Ганни Закревської.

Іван Верхратський і поява першої україномовної зоологічної термінології. Попри несприятливі умови, все ж здійснювалися спроби ввести українську мову у науковий обіг. Першу зоологічну термінологію на теренах України розробив натураліст Іван Верхратський (1846–1919). Її основи «Початки до уложення номенклатури и термінології природописної народней» були опубліковані у Львові в

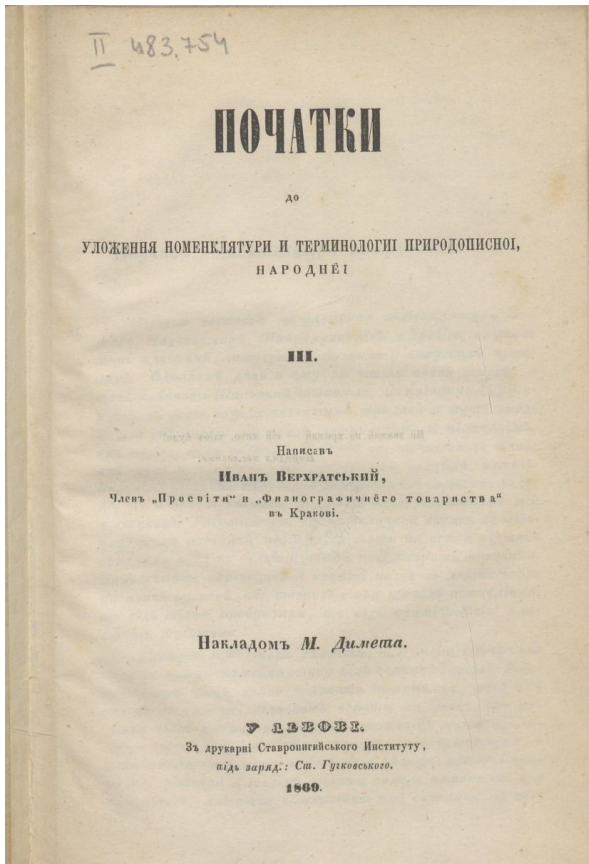
¹⁰ Nordmann A. *Observations sur la faune pontique. Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée, par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie, exécuté en 1837 par A. de Demidoff.* 4 vol. Paris, 1840; Nordmann A. von. *Palaeontologie Sued Russland.* Pt. I–IV. Helsingfors, 1858. 248 p.

¹¹ Алексеев А.К. *Trogontherium Cuvieri Fischer* из четвертичных отложений Украины. *Труды Комиссии по изучению четвертичного периода.* 1933. Т. I (III). С. 5–22.

¹² Браунер А. Материалы к познанию домашних животных России. 1: Лошадь курганных погребений Тираспольского уезда Херсонской губ. *Equus goschkeaitschimih.* *Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России.* 1916. Т. 86, ч. 1. С. 49–184.

¹³ Bayger J.A. *Wykopalska starunskie: Slon mamut (Elephas primigenius Blum.), Nosorozec wlochaty (Rhinoceros antiquitatis Blum. s. Tichorhinus Fisch.) wraz z wspolczesna flora i fauna.* Krakow: Nakladem Museum im. Dzieduszyckikh, 1914. 412 c.

Друкарні Ставропигійського Інституту 1869 році п'ятьма томами з 1864 по 1872 роки¹⁴ (Рис. 2). Метою автора було подати назви тварин руською мовою (мається на увазі українською мовою – *авт.*) на протипагу до назв латинських та німецьких, якими послуговувались натуралісти того часу: «Розуміється, що не великий запас протонародних названь не міг вистачити на все, а відтак випадало мені по більшій частині нові творити названня. Найчастіше переводив я наукові назви з латинського на язык руський, або творив ім'я, що від поживління, що від місця перебування, що від примітнішої власности животини» У книзі автор подав лише назви тварин українською, німецькою та латинською мовами. З незвичних назв тварин там

присутні «лінь» – олень європейський *Cercus elaphus* Linnaeus, 1758, «землевий песик» – хом'як *Cricetus cricetus* Linnaeus, 1758, та «піскучка» – бурозубка *Sorex araneus* Linnaeus, 1758. Описуючи крота *Talpa europaea* Linnaeus, 1758, автор описав легенду пов'язану з його народною назвою «богацький син». Згідно легенди: «Крїт зробився з сина Богача, хотівшиого видурити поле від рідного брата. Богач велів синові полізти в яму і навчив его як говорити з під землі ніби дух який, коли прийде на поле з братом, щоби його злякати. Так й сталося. Та за кару син став кротом тай поре до нині землю. Тому то й руки у крота як у чоловіка. І так вже остане до суду-віку»¹⁵.

Більш розлого автор подає інформацію в підручнику «Зоологія на низші кляси шкіл середніх», який був виданий в Львові у 1895 р. завдяки Науковому товариству імені Шевченка¹⁶ (Рис. 3). Це був перший підручник з зоології виданий українською мовою. У вступі до підручника автор зазначає, що його ціль допомогти зацікавленому читачу пізнавати світ природи і розуміти україномовні відповідники «натураліям». Назви тварин у підручнику подаються біноменальною

Рис. 2. Обкладинка словника зоологічної термінології «Початки до уложення номенклатури и терминологии природописной народней» 1869 року авторства Івана Верхратського.

¹⁴ Верхратський І. Уложення номенклатури и терминологии природописной народней. Львів: Друкарня Ставропигійського Інституту, 1869. 84 с.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Верхратський І. Зоологія на низші кляси шкіл середніх. Львів: Печатня Наукового Товариства імені Шевченка, 1895. 156 с.

номенклатурою. Для прикладу лісову горилу «лісовик гориль» *Pithecus gorilla* Blanville, 1855 syn. *Gorilla gorilla* Savage, 1847 I. Верхратський описує наступним чином: *«Лісовик гориль єсть мальпою найбільшою і найсильнішою. Буває на 2 метри високий. У его тіла мож одріжнити слідуючі статні части: голову, кадовб (тулуб – авт.) і дві пари кінчин. Лише, малі уха і долоні має нагі і смуглої барви, впрочім весь єсть оброслий рідким чорним волосом, котрий на тімені творить рухому чуприну мов гребінь... Узубленіє (кусало) его єсть сповне тобто складає ся з всіх трох родів зубів, іменно: в горишній і долішній щоці має по чотири доловаті сікачі (різці – авт.), по одному стіжковатому, по одному стіжковатому клови (ікла – авт.) та по п'ять сукатих череняків (передкорінні та корінні зуби – авт.), з кожного боку в обох щоках оттак всіх зубів 32. Кла суть іменно сильно розвигті, великі і вистають понад другі зуби... На тілі гориля одмічаємо бік лівий і правий, сторону хребтну і черевну, передну і задну. Виобразім собі гориля переполовиненого здовж хребта, тогді буде бік лівий подобиною правого. Тобто кожний з них буде мати самірно розложені орудя, прикладом одно око, ухо, ніздре, половину щок, одну кінчину передну, ожну задну. Така будова тіла зове ся бічно самірною (двобічно симетрично – авт.)... Лісовик гориль живе родинами в густих лісах на західним побережжю Африки над рікою Габон Гіна в Гвінеї Нижній. Лазить зручно по деревах, а живить ся овочами, пташками і птичими яйцями. Дуже сильний і відважний не боїть ся ні звірят, ні людий. Зачіплений мене ся на противника з скаженою лютію, давить сильними своїми раменами і гризе страшенними зубами. Нераз, буває, сам один або з товаришами боре ся навіть з львом і его побіждає»¹⁷.*

Палеозоологічна термінологія у працях Хфедора Вовка. На кінець 19 – початок 20 ст. припадають відкриття знакових стоянок верхнього палеоліту – Гінцівської, Мізинської та Кирилівської. Фауністичні рештки цих стоянок являли собою кухонні відходи, предмети мистецтва або засоби полювання первісної людини.

¹⁷ Ibidem.

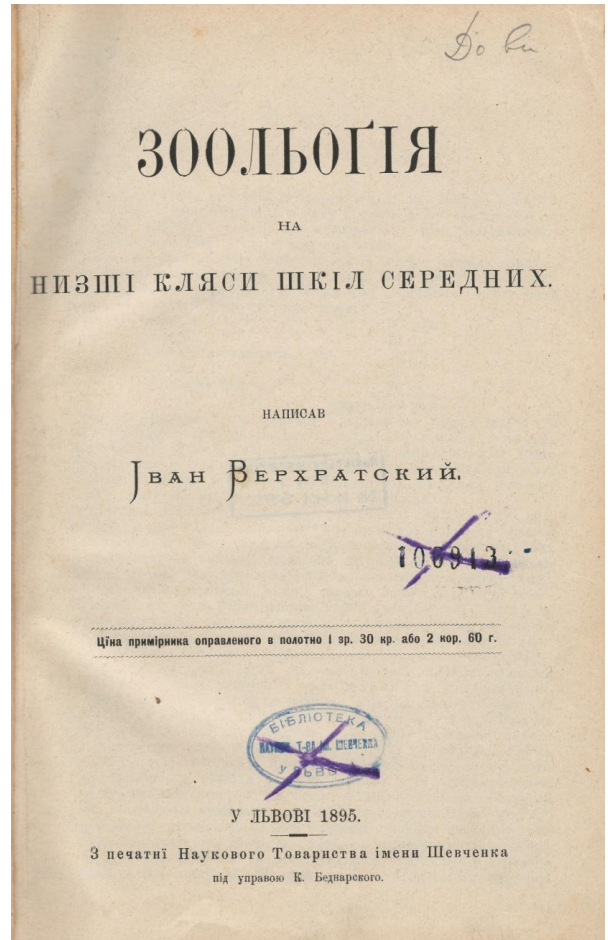

Рис. 3. Обкладинка україномовного підручника з зоології 1895 року «Зоологія на низші класи шкіл середних» авторства Івана Верхратського.

Окрім цих знахідок, усі три стоянки містили в собі скупчення мамутових кісток, які за кілька десятиліть будуть інтерпретовані дослідниками як наземні житлові конструкції¹⁸.

Українською мовою для опису колекції Мізинської та Кирилівської стоянок буде послуговуватися Хведір Вовк (1847-1918). Звернімось до опису автором відкриття та перших років дослідження Кирилівської стоянки: *«Володимир Антонович порадив йому (Вікентію Хвойці – авт.) звертати найбільшу увагу на те, чи не знайдеться де коло кісток оброблених кремінців¹⁹. Хвойка повів свої розвідки далі і поубіч першої найшов і другу іклу від того ж таки звіра. Далі відкопали й целепи з двома зубами і ще чимало кісток, а між їми знайшлися на решті і перші кремінні начиння. Проф. П.Я. Армашевський, закликаний Антоновичем завважив знайдені кістки мамутячими і обидва запевнились, що кремінці, які були коло їх, справді оброблені і дійсно були чоловічим начинням»*. В уточненнях до публікації матеріалів Кирилівської стоянки Вовк описав і грабування Кирилівської стоянки міщанами Києва початку 20 ст. Кістки *«ворушили люде, що приходили дивитись»*. Зацікавлені міщани узнали місце зберігання кісток і кам'яних ножів і почали масово сходитися до оселі Зіваля де тимчасово зберігалися виявлені знахідки. Сторож оселі зачинив ворота і не пускав охочих, тим не менш, частина з них зайшла з тильного боку і з *«криком Ура кинулась з гори у низ»*... *«Побачивши се, люде, що стояли за ворітьми, разом наперлись на ворота, повалили їх і вдершись у двір чисто розкидали і побили усі знахідки, а дещо й позаносили з собою. Треба додати ще й те, що розшукування старовини і особливо кісток витолковується між простими людьми з київського міщанства як щось таке маючи на меті якісь практичні лікарські цілі. Прийшовши вранці на розвідки Хвойка побачив, що коло знарешне зоставлених на землі мамутячих кісток пореється якась старенька бабуся, відкопуючи собі куховарським ножем кісточки і ховаючи їх собі у хусточку. Бувши з Хвойкою робітник кинувсь було відіймати ті кісточки, але той зупинив його і почав розпитувати стару на що їй здались ті кісточки, що вона брала? – «А вам на що?» З свого боку спитала стара «Ви думаете тільки вам можна з їх користуватись...Хіба я не знаю, на що в університеті шкелети товчуть! На те цюб людей пользувать...хіба я не знаю, що треба товчені кістки давать і від пропасниці і від гарячки і від другої хвороби. Були навіть такі, що після цього носили продавати кістки на торг – те ж від пропасниці»²⁰*.

Хведір Вовк є першовідкривачем Мізинської верхньопалеолітичної стоянки. Вона розташована в с. Мізин Новгород Сіверського району Чернігівської області. Під час копання льоху біля садиби козака Кошеля виявлено кістки мамута, про що дізнався Хв. Вовк і розпочав польові дослідження. Лише після більш масштабних

¹⁸ Підопличко И.Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. Киев: Наукова думка, 1969. 161 с.

¹⁹ Вовк Хв. Передісторичні знахідки на Кирилівській вулиці у Києві / Хв. Вовк. *Матеріали до українсько-руської етнології. Видання етнографічної комісії*. Фв Вовк – ред. Львів: Друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка, 1899. С. 1-32.

²⁰ Ibidem.

польових досліджень під керівництвом Михайла Рудинського та Івана Шовкопляса будуть виявлені знакові для цієї стоянки споруди з кісток мамутів та антропоморфна пластика. Тим не менш, з публікації Хв. Вовка ми дізнаємось деталі геологічної та археологічної термінології, зокрема: верства – культурний шар, «маслаки мамутичких кісток» – великі трубчасті кістки, «череда мамутів» – стадо мамутів, «четвертинні витвори» – четвертинні відклади, «льодовець» – льодовик. З термінології крем'яних технологій, автор вжив термін «протички» «провертачі», який вподальшому буде замінений на подібний російському – «проколка»²¹.

Україномовна термінологія в часи Української революції 1917–1921 років. Українська революція стала новим етапом у формуванні термінології природничих галузей знань, у тому числі і палеозоології²².

У 1917 р. у м. Кобеляки на Полтавщині виходить «Словничок термінів природознавства та географії» авторства Костя Дубняка (Рис. 4). До палеозоологічної термінології належать такі терміни як белемніт – «гровиця»; стегно – «кульша, удо»; нутрощі – «бебешки, бандури»; жуйна тварина – «ремигавець»; «животина» в значенні тварина, ключиця – «дужка, кіготь – «кіхоть»; паразит – «чужоїд»; «торбун» – в значенні сумчаста тварина; «борода» – в значенні нижня щелепа²³.

У 1918 р. за сприяння Павла Скоропадського була заснована Українська Академія наук на чолі з Володимиром Вернадським. Питання україномовної термінології у наукових галузях знань і побуті було нагальним, тож одним із завдань була організація Орфографічно-термінологічної комісії у 1919 р., яка у 1921 р.

трансформувалася в Інститут української наукової мови при ВУАН. Ціллю цих інститутів був збір україномовної термінології, яка вже побутувала серед населення²⁴.

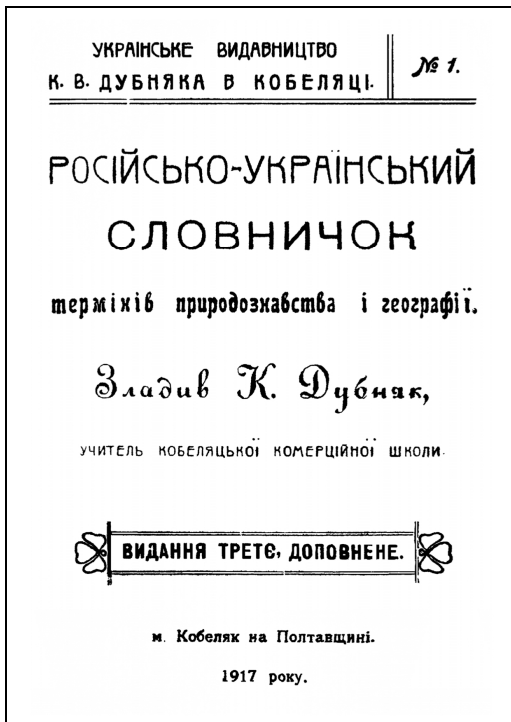

Рис. 4. Обкладинка «Словничка термінів природознавства та географії» 1917 року авторства Костя Дубняка.

²¹ Вовк Хв. Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернігівщині / Хв. Вовк. В: М. Грушевський, В. Перети, К. Михальчук – ред. Записки українського наукового товариства в Києві. Київ: Перша Київська Друкарська спілка, 1909. С. 90–99.

²² Загороднюк І., Годлевська О. Давні видання зоологічного профілю в Україні та теріологія на сторінках «Збірника праць зоологічного музею». *Праці теріологічної школи*. 2008. Т. 9. С. 299–307.

²³ Дубняк К. *Словничок термінів природознавства та географії*. М. Кобеляк: Українське видавництво К.В. Дубняка в Кобеляці, 1917. 40 с.

²⁴ Холодний Г. До історії організації термінологічної справи на Україні. *Вісник Інституту української наукової мови*. 1928. Вип. 1. С. 9–20.

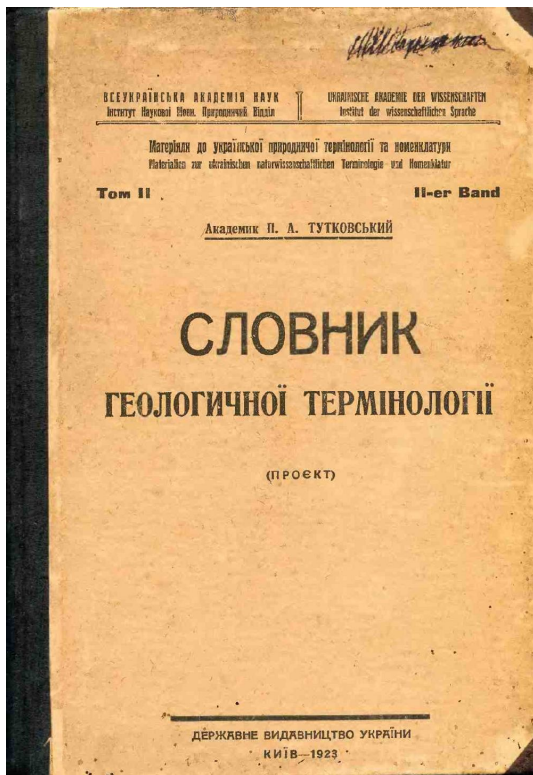

Рис. 5. Обкладинка «Словника геологічної термінології» 1923 року авторства Павла Тутковського.

Одним з перших діячів ВУАН був вчений, дослідник четвертинного періоду, геолог Павло Тутковський (1958–1930). Одним з його найбільш важливих досягнень є створення «Словника геологічної термінології»²⁵ (Рис. 5). Передмова до словника написана 1919 р., хоча сам словник був опублікований вже за часів існування ВУАН, у 1923 р. Словник складається з двох частин, в першій подані україномовні відповідники російськомовним термінам, у другій – навпаки. У передмові автор підкреслює наскільки важливим є формування саме україномовної наукової термінології, яка на його думку має наслідувати вже сформовані в народній мові назви природних явищ і не потребує кальки з російської: *«Визначаючи величезну могутність Слова, як знаряддя людської мислі, ми почуваємо певну потребу в розробленні українській природничій термінології. Унаслідок сумних історичних обставин на Україні в останні століття, наукові українські терміни могли виробитися майже лише в обсязі наук гуманітарних; природничі науки, що їх розвиток почався наприкінці 18-го століття, залишилися у нас без добре розробленої національної наукової термінології. Тому й досі ми знаходимо в*

українській науковій і популярній природничій літературі багато термінів невдалих, невлучних, дуже негарних. Деякі автори поводяться дуже просто: беруть російські слова, трохи перефразують або змінюють їх (цілком доволно) і видають за українські терміни... Таке сумне становище примушує прискорити вироблення доладної української природничої термінології; певність цієї потреби стала вже трюїзмом... Природнича термінологія в дійсності існує в народі. Неможливо ігнорувати і занедбати її словникових скарбів, що безперечно існують в народній мові; в ній є дуже гарні і яскраві вирази; треба лише завдати собі труда – ознайомитися з тими скарбами, тільки розшукати і науково-критично вивчити їх». Більшість термінів описані у словнику є суто геологічними, зокрема «фавна», в значенні фауна, «розкопини» – розкопки, «знаходище» – локалітет, «стація» – стоянка, «копальний» – викопний»²⁶.

Павло Тутковський був науковим керівником палеозоологів, які почнуть свою наукову діяльність за часів ВУАН – Івана Підоплічка та Ганни Закревської.

²⁵ Тутковський П.А. Словник геологічної термінології: матеріали до української природничої термінології та номенклатури. Київ: Державне видавництво України, 1923. 201 с.

²⁶ Ibidem.

Анатомія степового мамута у статті Ганни Закревської. Досить яскраво представлена давня термінологія у праці палеонтологині Ганни Закревської (1894–1970). Її дослідження були зосереджені на вивченні мегафауни льодовикового періоду. Найбільш фундаментальною її працею є дослідження скелета степового мамута *Elephas trogonterii* Pohlig, 1885, syn. *Mammuthus trogonterii* Pohlig, 1885. Рештки цього мамута випадково виявили у 1916 р. під час прокладання залізничної колії у с. Табурище (нині місто Світловодськ Олександрійського району Кіровоградської області). Під керівництвом Ганни Закревської скелет мамута був змонтований і експонувався в холі Геологічного музею УАН, тобто в сучасному приміщенні ННПМ НАН України (Рис. 6). Це була перша в світі знахідка цілого скелету цього виду. Степовий мамут був одним з найбільших хоботних минулого. Цей вид мамута існував 600 000 – 370 000 років тому, у міндель–рисське міжльодовиків'я плейстоцену²⁷.

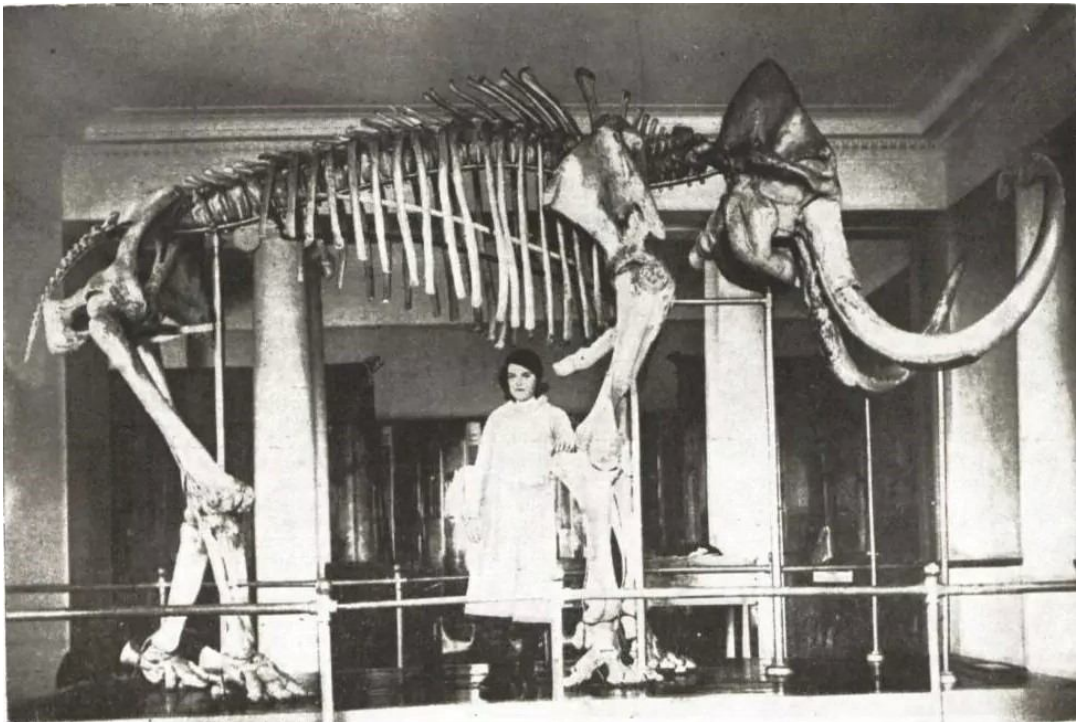

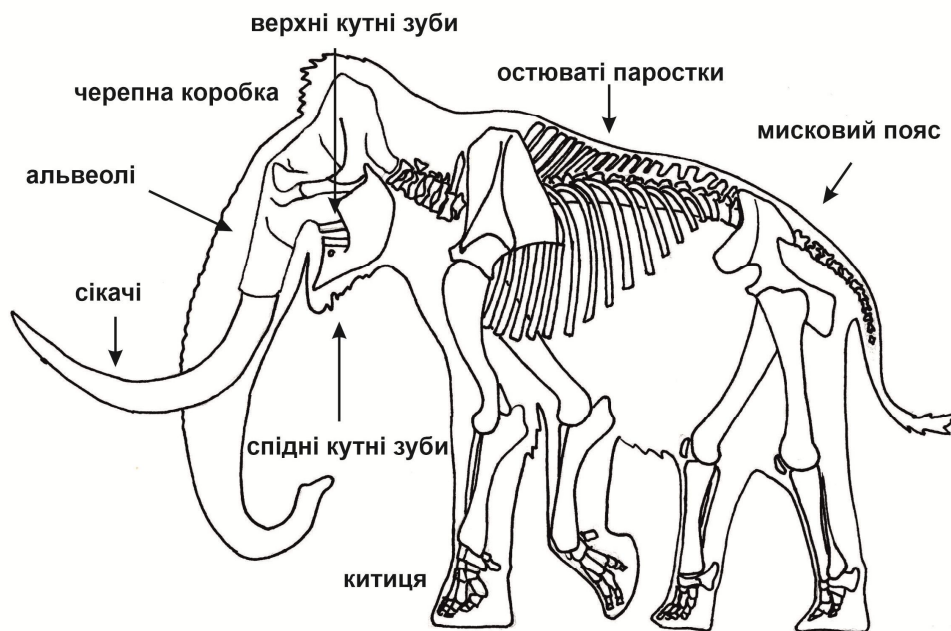
Рис. 6. Ганна Закревська (1894–1970) – палеонтологиня, дослідниця мегафауни четвертинного періоду. Фото на фоні монтованого скелету степового мамута в холі Геологічного музею УАН (нині відділу палеонтології ННПМ НАН України) 1930–ті роки. Автор фото – Іван Підоплічко.

Знахідка скелета степового мамута лягла в основу кандидатської дисертації Ганни Закревської. Перший опис цього скелету авторка подала у статті 1928 р.:

²⁷ Larramendi A. Shoulder height, body mass, and shape of proboscideans. *Acta Palaeontologica Polonica*. 2016. T. 61, № 3. С. 537–574. doi: <https://dx.doi.org/10.4202/app.00136.2014>

«Збереглися такі кістки: два сікачі, довжиною $2\frac{1}{2}$ метрів з трохи зімнятими кінцями; у своїй основі вони збереглися разом з альвеолами для них; піднесена галузь правої ангулярної частини щелепи з *processus condyloideus* (суглобовий відросток нижньої щелепи – авт.), якого бракує з лівого боку щелепи; крім спідніх є й два верхні кутні зуби – всі зуби доброї захованості. ...З семи шийних хребців є тільки два – *atlas* і один з останніх, зате грудні усі дев'ятнадцять з остюватими паростками (остистими відростками – авт.), особливо гарної збереженості великі паростки перших грудних хребців... Мисковий пояс описуваного екземпляру представлений *ossa ilei* (клубова кістка – авт.), *ossa ischii* (сіднична кістка – авт.), *ramus ascendens ossis pubis* (лобкова кістка – авт.) відсутня, тому *foramen obturatum* (затульний отвір – авт.) цього боку відкритий».

«Спідні кутні зуби містяться в челюсті, з якої видно двадцять рядів платівок довжиною в 25 см., п'ятнадцять з них складають жувальну поверхню 20-ти см. довжиною. Таким чином, за винятком невеликого числа кісток, що не хапає, описуваний скелет представлений майже повно і досить гарної збереженості, що дає можливість зробити детальний опис і міри майже повного скелету *El. trogontherii* й прийти до цікавих висновків»²⁸ (Рис. 7).

копальний *Elephas trogontherii* Pohlig, 1855

Рис. 7. Схематичне зображення степового мамута із зазначеними анатомічними елементами згідно зі статтею Ганни Закревської.

²⁸ Закревська Г. *Elephas trogontherii* Pohl з околиць села Табурища Кременчуцької округи (Попереднє повідомлення). *Труди Українського науково-дослідного геологічного інституту*. Київ: Державне видавництво України. 1928. Т. 1, № 1. С. 130–135.

Анатомія мамута у статті Володимира Караваєва. Докладно про знахідки решток мамута писав Володимир Опанасович Караваєв (1864–1939) – український зоолог, професор, директор зоологічного музею ВУАН (нині відділ зоології ННІМ НАН України). В статті «Замітки про знайдення мамутових кісток *Elephas primigenius* Blumb. у селі Руликів близько ст. Мотовилівка Півд.-Зах зал.» автор розповідає про знахідку імовірно природного захоронення скелета мамута, якого місцевий

До роботи В. О. Караваєва.

Fig. 1.

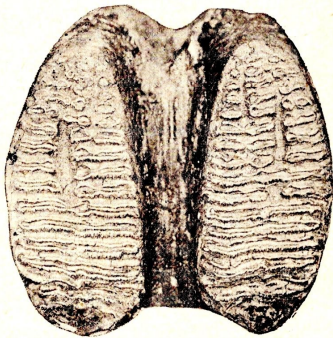

Fig. 2.

Photo: W. Karawajew.

Рис. 8. Ілюстрації до статті Володимира Караваєва «Замітки про знайдення мамутових кісток (*Elephas primigenius* Blumb.) у селі Руликів близько ст. Мотовилівка Півд.-Зах зал.» 1930 року.

мешканець с. Руликів виявив в межах свого подвір'я. Автор зазначив, що увагу селянина привернув мамутовий «бияк, який витикався з лесу». Мається на увазі бивень мамута, який визирав з товщі лесового (четвертинного) ґрунту. Коштами зоологічного музею ВУАН були проведені розкопи під керівництвом професора Ветеринарного Інституту Броніслава Домбровського, в результаті яких окрім черепу були виявлені інші рештки особини цієї тварини. «Черепне склепіння» було ушкоджене, а «спідня щелепа» була відсутня». Рештки кінцівок тварини являли собою стегнову кістку та велику гомілкову кістки. Автор зазначив, що «зчленівна голівка» (епіфіз – *авт.*) відпала від основи кістки так само як і «зчленівна поверхня гомілкової кістки» (епіфізарний хрящ – *авт.*). Для додаткового визначення виду мамута автор звернувся до Марії Павлової, яка за даними промірів та «фотографічного знятку» визначила що «останки» належали виду *Mammuthus primigenius*, а особина була дорослого віку²⁹ (Рис. 8).

Анатомія тварин історичних часів у праці натураліста Василя Храчевича. Натураліст Василь Храчевич (1887–1939?) наводить дані щодо тварин, які існували в історичні часи, проте вимерли або змінили ареал існування до початку 20 ст. У праці «Минуле фавни Поділля» автор ставив своїм

²⁹ Закревська Г. *Elephas trogonterii* Pohl з околиць села Табурища Кременчуцької округи (Попереднє повідомлення). *Труди Українського науково-дослідного геологічного інституту*. Київ: Державне видавництво України. 1928. Т. 1, № 1. С. 130–135.

завданням описати зовнішність поведінку та екологію таких видів як тур *Bos primigenius* Vojanus, 1827, тарпан *Equus ferus* Boddaert, 1785, сайгак *Saiga tatarica* Linnaeus, 1766, зубр *Bison bonasus*, Linnaeus, 1758, олень благородний *Cervus elaphus* Linnaeus, 1758, бобер *Castor fiber* Linnaeus, 1758, зінське щеня *Spalax* sp. (Рис. 9)³⁰. Автор наводить дані з історичних джерел про існування цих видів в межах регіону Поділля, або описує знахідки решток цих видів з природних локалітетів.

Описуючи анатомію тура, назви його кісток автор скорочує: плече, промінь (променева кістка – *авт.*), стегно, голітка, плесно. Описуючи морфометричні показники кісток автор використовує наступні терміни: Середня довжина чола (довжина лобної кістки – *авт.*); поземий (горизонтальний – *авт.*) поперечник орбіти (очної впадини – *авт.*), та сторчовий (вертикальний – *авт.*) поперечник орбіти, віддаль між кінцями рогових пеньків. Василь Храневич зазначив, що проміри знімав проф. О. Мельник, який надав їх для першопублікації. Автор згадує опис зовнішнього вигляду дикого коня тарпана: «Проф. Бравнер (Олександр Браунер – *авт.*) на підставі зібраних ним і Ф. Кеннером відомостей про тарпана характеризує його так: невеликий зріст, широкі груди, круті ребра, прямий зад, велика голова з широкими ганашами і з короткою мордою; лоб опуклий, профіль носа прямий, а всієї голови хвилястий; вуха гострі з вирізаними з внутрішнього боку вершечками; масти мишастої з темною або чорною смугою вздовж хребта від чубка аж до хвоста; передні ноги трохи смугнасті...» В описі зубра використовує термін «відміна» у значенні «підвид» під час порівняння популяцій зубра Біловезької пущі та Кубанського заповідника.

Сайгака автор описує наступним чином: «Тіло йому вкрите довгою та м'якою вовною. Голова велика з товстою мордою і витягнутим, наче хобіт, товстим носом». До кінця 19 століття з території Поділля зник бобер: «Бобер має широкий поземо

Рис. 9. Обкладинка праці Василя Храневича «Минуле фавни Поділля: Шкіц з доби 12-19 століть» 1926 року.

³⁰ Храневич В. *Минуле фавни Поділля: шкіц з доби 12 – 19 століть*. Вінниця: Віндерждрук імені Леніна. 1926. 26 с.

сплющений і вкритий лускою хвіст. Пальці його задніх ніг з'єднані болонкою (перетинкою – авт.) до плавання, ноги короткі...иши коротка і грубa».

Сьогодні в біотопах території України присутні види, які зазначені автором як такі, що поступово зникають з нашої планети або з території України. Це твердження демонструє реальну ситуацію загрози вимирання зубра як виду та зникнення з території України копитних – оленя та лося. Існування цих видів в Україні зараз – багаторічна робота по їх збереженню та реінтродукції. В дикій природі сайгаки зникли з території України іще в історичні часи³¹.

Назви викопних тварин в Енциклопедії Українознавства. Багато незвичних для сьогодення назв тварин подає Енциклопедія Українознавства, яка вийшла за сприяння Наукового товариства імені Тараса Шевченка, яке на той час розташовувалося у місті Сарелі у Франції. Перший том був виданий у 1949 році у місті Мюнхені в Німеччині. Видання енциклопедії мало на меті зібрати для читача найважливіші відомості про Україну. Енциклопедія Українознавства не була першою в своєму роді – вона радше підхопила тенденцію країн створювати енциклопедії, в яких вміщено основну інформацію про світ зі збереженням наукового підходу. Зокрема такими є «Британська енциклопедія» або «Енциклопедія або тлумачний словник наук, мистецтв та ремесел» у Франції 1751–1780. У вступі до видання Енциклопедії Українознавства редакторська колегія зазначає, що за умов неможливості та розпорошеності українських емігрантів у світі, потрібна книга, яка б збрала основні найнеобхідніші знання про Україну. Попри те, що вона була видана вже після запровадження мовної реформи 1933 р., автори вважали доречним використати правопис 1928 р. затверджений ВУАН та Науковим Товариством імені Тараса Шевченка.

Для того, щоб оглянути давні назви тварин, звернімося до розділу 9 «Тварини», підрозділу «Минуле фауни України». Автором розділу виступив учень Федора Вовка – Іван Раковський³². Розповідь про фауну автор подає, починаючи від періоду неогену (23,03–2,588 мільйонів років тому) – часу, коли територія України мала теплий саванний клімат, а фауна носила теплолюбний характер. Видами тварин цих локалітетів є давні копитні – гіпаріони *Hipparion*, жирафи палеотрагуси *Palaeotragus* і самотерії *Samotherium*. Незвичними для сучасного читача будуть назви викопних неогенових струсів (страусів – авт.) *Struthio novorossicus* Alexejev, 1915, *Struthiolithus chersonensis* Brandt, 1873 (Рис. 10.1–10.3). В контексті опису ранньочетвертинної фауни вжита назва «сугак», тобто сайгак. Під час характеристики фауни останнього зледеніння пізнього плейстоцену 10–11 тисяч років тому були згадані такі назви видів тварин як «пизжмовець» – вівцебик *Ovibos moschatus* Zimmermann, 1780, «реніфер» – північний олень *Rangifer tarandus* Linnaeus, 1758, «довгорога і короткогога

³¹ Smagol V., Stupak A., Smagol V., Yanevich O. The saiga antelope (*Saiga tatarica*) in the Quaternary of Ukraine: distribution and morphology. *Theriologia Ukrainica*. 2024. № 26, С. 55–68. DOI: 10.53452/TU2707

³² Раковський І. Минуле фауни України / *Енциклопедія українознавства, загальна частина*. В. Кубійович, З. Кузеля – ред. Мюнхен – Нью-Йорк, 1949–1952. 1230 с.

відміни бізона», маються на увазі підвиди *Bison priscus longicornis* Bojanus 1827 та *Bison priscus mediator* Hilzheimer, 1918. Назва мегалоцероса *Megaloceros giganteus* Blumenbach, 1799 вживалася авторами як «олень-велетень». Відмінними були і назви гризунів. Наприклад, сліпачок *Ellobius talpinus* Pallas, 1770 вживався як «сліпець»; великий тушканчик *Alactaga saliens* Gmelin syn. *Allactaga major* Kerr, 1792 – «земляний заець»; полівка водяна *Arvicola terrestris* Linnaeus, 1758 syn. *Arvicola amphibius* Linnaeus, 1758 – «повх»; полівка *Microtus* – «польовка», сліпак *Spalax* – «зінське щеня».

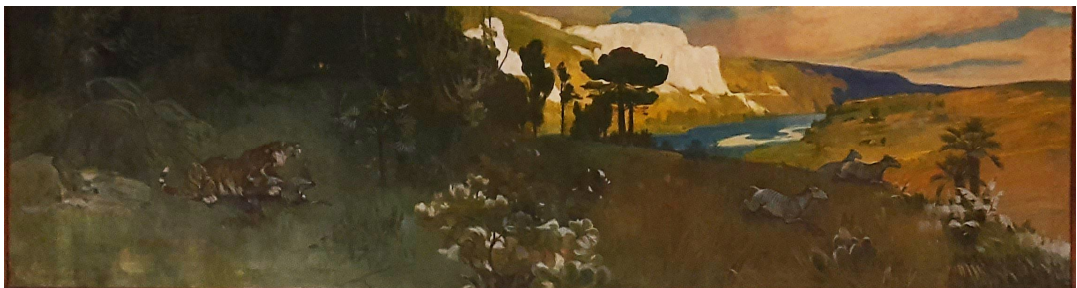
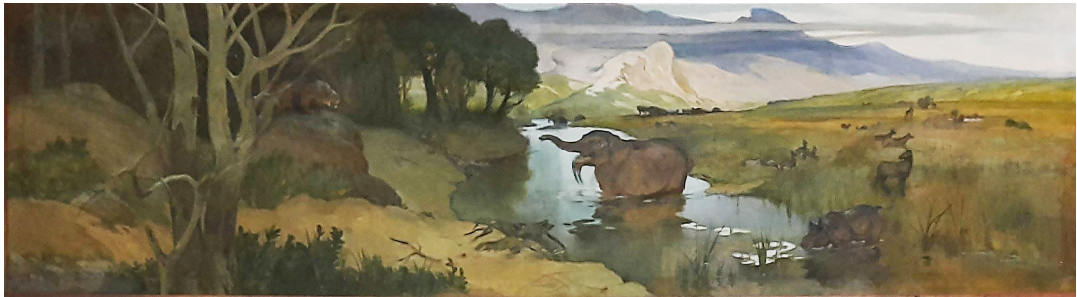

Рис. 10. Триптих «Краєвид півдня України наприкінці міоценової епохи (близько 7 мільйонів років тому)». Частина експозиції відділу палеонтології ННПМ НАН України. Художник Іван Іжакевич, 1930 рік.

Як «мамут» став «мамонтом». Мамут або мамонт є найбільш поширеним видом крупних ссавців пізнього плейстоцену. Саме через домінування мамута і вплив

цього виду на екосистему названий «мамутовий фауністичний комплекс»³³. Через свій вражаючий розмір рештки мамутів цікавили людину, навіть малознайому зі світом палеонтології. Ці знахідки обросли легендами. Одну з таких зафіксував палеонтолог Іван Підолічко:

«Біблійна уява про походження кісток мамута збереглася якде і у нас до сьогоднішнього дня. Так, наприклад, у с. Збранках Овручського району, є переказ, що мамут «як був потоп був би спасся, та на спину й на роги йому понасідало птаство та інші тварини, а тому він і потонув. Записано 1932 р.» Іван Підолічко зазначає, що легенди із подібним змістом зустрічаються і в місцях найчастіших випадкових знахідок решток цього виду, наприклад, у Чернігівській області³⁴.

Існують різні версії походження назви мамута. Одна з них вказує на татарське походження. Воно пішло від торгівлі татарських купців бивнем. На мові корінного населення Сибіру мансі «ман» означає земляний, а «онт» – ріг. Спершу назва виду поширилася в російській мові через колонізацію півночі, лише згодом дійшла до Європи. Інша версія пов'язує виникнення назви виду із естонським словом «muldmutt», що означає «земляний кріт». Вид *Elephas primigenius* був описаний у 1799 р. Йоганном Фрідріхом Бломенбахом. Згодом Жорж Кюв'є використав для цього виду назву *Elephas mammontheus*, а британський натураліст Джошуа Брукс у 1828 р. вперше використав назву *Mammuthus* для позначення роду³⁵. Незважаючи на довгу тривалу історію появи та фіксації у різних мовах терміну мамонт, бачимо, що перші україномовні назви цього таксону записані як «мамут». Імовірно, цей термін потрапив до української мови не з російської, а безпосередньо з латини або німецької мови.

Хто таке «зінське щеня»? Зінське щеня – одна з народних назв сліпака *Spalax* sp. Сліпак – це землерийний гризун, який мешкає у степових та південних регіонах України. Наукова назва цього роду походить з грецької мови і означає «кріт». Як і у більшості землерийних гризунів, його очі мають невеликий розмір, за що тварина отримала свої народні назви: «сліпець», «кріт», та «зінське щеня». Найбільш імовірно, народна назва «зінське щеня» пояснює маленький розмір очей сліпака тим, що в нього присутні лише зіниці³⁶.

Археолог та етнограф Віктор Петров зафіксував легенду про цю тварину у мешканки с. Чичиркозівки (Черкаська обл.) Одарки Зубенкової: «*Оце якогось літа, не дуже давно, я з молодицями йшла з поля, то як надибали, бісової віри, зінське щеня, то насилу сапами одігналися. Йдемо задки, а воно на нас скаче, та скаче. Ще то ласка Божя, що у нього гочей нема, а то повийдало б нам гочі. Воно таке вбільшки, як кіт,*

³³ Верещагин Н.К. *Почему вымерли мамонты*. Ленинград: Наука, 1979, 195 с.

³⁴ Підолічка І.Г. *Сучасний стан і значення питання про мамута для вивчення історії квартиру*. Тези доповіді, рукопис. Ольбія, 1935. Науковий архів Інституту Археології НАН України, справа 668.

³⁵ Шпанский А.В. *О мамонтах и их спутниках: палеоэкология мамонтовой фауны*. Москва: Фитон XXI, 2021. 152 с.

³⁶ Галайчук О. Образ зінського щеняти в українському фольклорі: етимологія та генеза. *Народознавчі зошити*, 2024. № 2 (176). С. 426–433. DOI: <https://doi.org/10.15407/nz2024.02.426>

чорне, рудувате, тільки схоже на собаку. Воно кажуть від жінки, то Бог закликав, щоб їх багато не плодилось, і очей не дав йому. Мені ото тільки раз на віку довелося бачити його, то так налякалася. А то тільки чую, що як хтось дуже сердитий, то кажуть: кляте, як зінське щеня»³⁷.

Згортання процесу коренізації і мовна реформа 1933 року. Попри надзвичайно великий обсяг проведеної роботи у галузі формування наукової термінології, у 1933 р. прийняття нового українського правопису унеможливило її використання щонайменше на рівні наукового письма та публічного простору. Мовна реформа 1933 р., яка мала на меті штучно наблизити українську мову до російської, стала одним зі складових ширшого процесу – завершення коренізації. У ході боротьби радянської влади із «проявами націоналізму» починаються репресії серед учених. Репресивна машина торкнулася і героїв цієї публікації. Автор «Словника термінів природознавства та географії» Кость Дубняк (1890–1948) був арештований у 1945 р. за участь у товаристві «Просвіта», яке діяло за часів німецької окупації. Він помер під час ув'язнення³⁸. Мовознавець Григорій Холодний (1886–1938) був розстріляний під час відбування покарання за звинуваченнями у націоналістичному шкідництві 1938 р., перебуваючи на Соловецькому архіпелазі.

Натураліст Василь Храневич (1887–1939?), який працював при Сільськогосподарському інституті у м. Кам'янець-Подільський, у 1933 р. разом із своїми колегами по інституту був звинувачений у контрреволюційній діяльності. Він був арештований та засуджений до 5 років концтаборів. У 1939 р. цей термін був продовжений ще на 15 років. Як зазначає авторка біографічного нариса про Василя Храневича, Діана Яблонська: *«праці вченого оголосили «шкідницькими» і «націоналістичними», оскільки у них зустрічалась українська наукова термінологія. Праці автора заборонили до вжитку у навчальному процесі та науковій роботі. У 1933 році методична рада Кам'янець-Подільського Інституту соціального виховання ухвалила постанову «Про шкідницькі настанови підручника В.П. Храневича, «Курс загальної зоології» в світлі марксистсько-ленінської методології». Основними аргументами обвинувачувачів були: «Перша ціль автора – дати підручник українською мовою. Інститут наукової мови в Києві – найактивніший осередок Спілки Визволення України... Це видання базується на буржуазній методології, а широко представлена в ньому українська термінологія – [це] націоналістичні винаходи автора». Збори ухвалили: вважати зазначений підручник шкідливим і не допускати до використання в навчальних закладах. Після цього праці вченого стали вилучати з інститутських бібліотек»³⁹.*

³⁷ Петров В. Нові українські варіанти легенди про походження лихих жінок. *Етнографічний вісник*. Кн. 6. А. Лобода, В. Петров – ред. Київ: Українська Академія Наук, 1928. С. 55–66.

³⁸ Шевчук С.М. Професор Кость Дубняк – теоретик української географії та викладач економічної географії Полтавського інституту народної освіти. *Історична пам'ять*. 2012. Т. 27. С. 154–160.

³⁹ Яблонська Д. Науково-педагогічна, музейна і громадська діяльність зоолога В.П. Храневича у Кам'янці-Подільському (1919–1933 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Історичні науки*. 2019. Т. 29. С. 259–268. DOI: 10.32626/2309-2254.2019-29.259-268

Під увагою каральних органів радянської влади перебував геолог Павло Тутковський (1858–1930). Передмова до «Словника геологічної термінології» стане формальною причиною перебування Павла Тутковського до кінця життя під пильним наглядом радянської репресивної системи. Його учениця, Ганна Закревська, була заарештована радянськими каральними органами за надуманими звинуваченнями у 1938 р. Пробувши у в'язниці пів року, вона була випущена на волю. За твердженням дослідника її біографії, Дмитра Макаренка, за неї заступився хтось із її учнів⁴⁰. Під час окупації Києва в ході Другої світової війни, дослідниця не змогла вчасно виїхати з Києва через те, що брала участь у копанні системи окопів в околицях міста. Передбачаючи можливість повторення репресій після деокупації міста, у 1943 р. вчена емігрує до Канади і залишає палеонтологічні дослідження назавжди. Перед тим як виїти з Києва, німецькі війська вивозять скелет трогонтерієвого мамута разом із іншими цінними експонатами. На сьогодні доля знахідки невідома⁴¹.

Наведений перелік становить собою лише невеликий відсоток учених, які були безпідставно звинувачені у проявах націоналізму радянською владою. Відтак, ми бачимо, що давня наукова термінологія поступово зникає разом з її носіями. Подальша політика радянської влади сприяла поглибленню асиміляції. Зокрема, стимулювався обмін кадрами між російськими та українськими науковими установами, а також створення найбільш престижних видань в межах Радянського Союзу у найбільших містах РСФСР.

Висновки. Попри несприятливі умови у вигляді перебування України у складі імперій, україномовна природнича, в тому числі і палеозоологічна, термінологія виникла в середині 19 ст. Багато її термінів походять з латини, грецької, німецької та англійської мов. Латина і сьогодні лежить в основі зоологічної номенклатури та анатомії. Тим не менш, базові, часто вживані терміни, назви тварин і поняття існували в українській мові. Вони відображали народні уявлення про особливості зовнішнього вигляду або способу життя того чи іншого виду. Часто народні терміни на позначення одного явища чи виду тварини різнилися, або мали декілька синонімів. Це пов'язане із відмінністю мови на регіональному рівні.

Зібрати їх і залучити до наукового обігу ставили собі за завдання низка українських вчених від середини 19 ст. Ці спроби зафіксовані у наукових статтях або словниках, які мали на меті подати читачу україномовні відповідники російськомовних чи німецькомовних термінів. Викопні тварини були малознайомі недотичним до наукової сфери людям, тож багато наукових назв викопних тварин було запозичено з латини або було сформовано відповідно до найбільш яскравих рис зовнішності або способу життя викопної тварини. Наприклад, «олень велетень» або «довгорога відміна бізона». Давні палеозоологічні терміни подекуди залишаються незвичними для непідготовленого читача. Тим не менш, для розуміння

⁴⁰ Макаренко Д.Є. *Голгофа українських геологів*. Київ: Логос, 2007. 188 с.

⁴¹ Ibidem.

колонізаційного впливу Росії ми маємо знати, яким чином сформувалася і функціонує термінологія, якою ми послуговуємося сьогодні.

Подяки. Авторка щиро вдячна Збройним силам України за можливість жити та працювати в Україні. Також авторка висловлює щире подяку своїм колегам – Леоніду Горобцю, Ігорю Загороднюку та Віталію Дернову, які оцифрували та надали рідкісні зразки публікацій давніх видань.

REFERENCES

- Alekseev, A. (1933). *Trogotherium Cuvieri Fischer із четвртичних отлозhenii Ukraini*. [Trogotherium Cuvieri Fischer from Quaternary deposits of Ukraine]. *Trudi Komisii po izucheniyu четвртичного perioda*, 1 (III), 5–22 [in Russian].
- Bilaniuk, O. (2012). Suchasnyi stan ta perspektivy rozvytku mizhnarodnoho turizmu v ukrainsko-pol'skykh vidnosynakh [Current state and prospects of international tourism development in Ukrainian–Polish relations]. *Ekonomika. Upravlinnia. Innovatsiia: elektronne naukove fakhove vydannia*, 2. Retrieved from http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/eui/2012_2/pdf/12bopypv.pdf [in Ukrainian].
- Banik, M., Zagorodniuk, I. (2017). Narodni ukrainski nazvy ssavtsiv u pratsi V.F. Nikolaieva «Materialy do ukrainskoi naukovoï terminolohii» (1918) [Vernacular Ukrainian names of mammals in V.F. Nikolaiev's book "Materials to the Ukrainian Scientific Terminology"]. *Proceedings of the Theriological School*, 15, 159–166 [in Ukrainian].
- Bayger, J. (1914). *Wykopalska starunska: Slon mamut (Elephas primigenius Blum.), Nosorozec wlochaty (Rhinoceros antiquitatis Blum. s. Tichorhinus Fisch.) wraz z wspolczesna flora i fauna*. Krakow [in Polish].
- Brauner, A. (1916). Materiali k poznaniyu domashnikh zhivotnikh Rossii. 1: Loshad kurgannikh pogrebenii Tiraspol'skogo uezda Khersonskoi gub. Equus goschkewitschimih. [Materials for the study of domestic animals in Russia. 1: Horse from burial mounds in the Tiraspol district of the Kherson province *Equus goschkewitschi mih*]. *Zapiski Imperatorskogo obshchestva selskogo khoziaistva Iuzhnoi Rossii*, 86, 1, 49–184 [in Russian].
- Dubnyak, K. (1917). *Slovnichok terminiv pryrodoznavstva ta heohrafiï*. [Dictionary of terms of natural science and geography]. *Kobelyaki* [in Ukrainian].
- Fesenko, H. (2021). Znachennia uiavlennia pro vyd u formuvanni vitchyznianoho zoolohichnoho nazvnystva [Importance of idea about species in forming the common zoological nomenclature]. *Novitates Theriologicae*, 12, 342–357, doi: <http://doi.org/10.53452/nt1254> [in Ukrainian].
- Halaichuk, O. (2024). Obraz zinskoho shcheniaty v ukrainskomu folklori: etymolohiia ta heneza [Imagination of a Zinske Puppy in Ukrainian Folklore: etymology and genesis]. *Narodoznavchi zoshyty*, 2 (176), 426–433. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2024.02.426> [in Ukrainian].
- Kalinichenko, I. (1841) Iskopaemiya kosti v Malorossii. [Fossil bones in Malorossia]. *Gornii zhurnal*, part II, (IV), 161–163 [in Russian].
- Kharkiv'ska, O. (2024). Do istorii vyvchennia ukrainskoi zoolohichnoi leksyky. [To the history of research of Ukrainian zoological vocabulary]. *Scientific Herald of Uzhhorod University*, 1 (51), 144–149. DOI: 10.24144/2663-6840/2024.1(51).144-149 [in Ukrainian].
- Kholodnyi, H. (1928). Do istorii orhanizatsii terminolohichnoi spravy na Ukraini. [To the history of the organization of terminology in Ukraine]. *Visnyk Instytutu ukrainskoi naukovoï mowy*, 1, 9–

- 20 [in Ukrainian].
- Khranevych, V. (1926). Mynule favny Podillia: shkits z doby 12 – 19 stolit. [The past of the fauna of the Podillia region: sketches from the 12th to 19th Centuries]. Vinnytsia [in Ukrainian].
- Kubiida, V. (2012). *Rozvytok pryrodnychoi nauky i terminolohii v Ukraini: shliakh kriz epokhy (17 – pochatok 20 st.)*. [The development of natural science and terminology in Ukraine: a journey through eras (17th – early 20th centuries)]. Pereyaslav-Khmelnitskyi [in Ukrainian].
- Larramendi, A. (2016). Shoulder height, body mass, and shape of proboscideans. *Acta Palaeontologica Polonica*, 3 (61), 537-574. Doi: <http://dx.doi.org/10.4202/app.00136.2014>
- Makarenko, D. (2007). *Holhofa ukrainskykh heolohiv*. [Golgotha of Ukrainian Geologists]. Kyiv [in Ukrainian].
- Nordmann, A. (1840). Observations sur la faune pontique. Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée, par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie, exécuté en 1837 par A. de Demidoff, Paris [in Franch].
- Nordmann, A. (1858). *Palaeontologie Sued Rusland*, Helsingfors [in German].
- Petrov, V. (1928). Novi ukrainski varianty lehendy pro pokhodzhennia lykhykh zhinok. [New Ukrainian legends about the origin of angry women]. In A. Loboda, V. Petrov (Eds.), *Etnographichnyi visnyk*, 6, Kyiv, pp. 55-66 [in Ukrainian].
- Pidoplichka, I. (1935). Suchasnyi stan i znachennia pytannia pro mamuta dlia vyvchennia istorii kvarteru. [The current state and significance of the mammoth issue for the study of the history of the Quaternary]. Manuscript, Scientific archive of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, collection № 668 [in Ukrainian].
- Pidoplichko, I. (1969). Pozdnepleolitieskie zhilishcha iz kostei mamonta na Ukraine. [Upper Palaeolithic dwellings made from mammoth bones in Ukraine]. Kyiv [in Russian].
- Rakovsky, I. (1949-1952). Mynule favny Ukrainy. [The past of the fauna of Ukraine]. In V. Kubiiovych & Z. Kuzelya (Eds.), *Entsyklopediia ukraïnoznavstva (zahalna chastyna)*. Munich - New York [in Ukrainian].
- Sherleman, M. (1920). *Zviri Ukrainy. Korotkyi poradnyk do vyznachannia, zbirannia i sposterihannia ssavtsiv (Mammalia) Ukrainy*. [Animals of Ukraine. A brief guide to identifying, collecting and observing mammals (Mammalia) of Ukraine]. Kyiv. Electronic version: digitized and arranged by I. Zagorodnyuk. Societas Theriologicae Ucrainiae Electronic Library. URL: <http://terioshkola.org.ua/library/classic/charlemagne-1920.pdf> (access date: 15.02.2026) [in Ukrainian].
- Shevchuk, S. (2012). Profesor Kost Dubniak – teoretyk ukrainskoi heohrafii ta vykladach ekonomichnoi heohrafii Poltavskoho instytutu narodnoi osvity. [Professor Kost Dubniak as a theorist of Ukrainian geography and an economic geography teacher in Poltava public education institute]. *Istorychna pamiat*, 27,154-160 [in Ukrainian].
- Shpansky, A. (2021). *O mamontakh i ikh sputnikakh: paleoekologiya mamontovoï fauni*. [About mammoths and their satellites: paleoecology of the mammoth fauna]. Moscow [in Russian].
- Smagol, V., Stupak, A., Yanevich, O. (2024). The saiga antelope (*Saiga tatarica*) in the Quaternary of Ukraine: distribution and morphology. *Theriologia Ukrainica*, 26, 55-68. DOI: 10.53452/TU2707 [in English]
- Tutkovskyyi, P. (1923). *Slovnyk heolohichnoi terminolohii. Materialy do ukrainskoi pryrodnychoi terminolohii ta nomenklatury*. [Dictionary of Geological Terminology: Materials on Ukrainian Natural Terminology and Nomenclature]. Kyiv [in Ukrainian].
- Vereshchagin, N. (1979). *Pochemu vimerli mamonti?* [Why did mammoths become extinct?]. Leningrad [in Russian].

- Verkhratsky, I. (1869). *Code of nomenclature and terminology of natural history and folklore*. Lviv [in Ukrainian].
- Verkhratsky, I. (1895). *Ulozhennia nomenkliatury y termynolohyi pryrodopysnoi narodnei*. [Zoology for the lower classes of secondary schools]. Lviv [in Ukrainian].
- Vovk, Khv. (1899). Peredistorychni znakhidky na Kyrylivskii ulytsi u Kyivi. [Prehistoric finds on Kyrylivska Street in Kyiv]. In Khv. Vovk (Ed.), *Materyaly do ukrainsko-ruskoï etnologii. Vydannia etnografichnoi komisii*. Lviv, pp.1-32 [in Ukrainian].
- Vovk, Khv. (1909). Palieolitychni znakhidky v s. Mizyni na Chernihivshchyni. [Paleolithic finds in the village of Mizyn in Chernihiv region]. *Zapysky ukrainskoho naukovoï tovarystva v Kyivi*. Kyiv pp. 90-99 [in Ukrainian].
- Yablonska, D. (2019). Naukovo-pedahohichna, muzeina i hromadska diialnist zooloha V.P. Khramevycha u Kamiansi-Podilskomu (1919-1933 rr.). [Scientific, pedagogical, museum and public activities of the zoologist Vasyl Hramevich in Kamianets-Podilskiy (1919-1933)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: Istorychni nauky*, 29, 259-268 DOI 10.32626/2309-2254.2019-29.259-268 [in Ukrainian].
- Zagorodniuk, I. (2025). Vernakuliarni nazvy zviriv zi skladu fauny Ukrainy u systemi konkuruiuchykh spyskiv, z uvahoiu do myslyvskoï fauny. [Vernacular names of mammals of the fauna of Ukraine in a system of competing lists, with attention to game fauna]. *Therologia Ukrainica*, 30, 173-200. DOI: 10.53452/TU3018 [in Ukrainian].
- Zagorodniuk, I., Godlevska, L. (2008). Davni vydannia zoolohichnoho profilu v Ukraini ta teriologiia na storinkakh «Zbirnyka prats zoolohichnoho muzeiu». [Old zoological publications in Ukraine and theriology on the pages of the 'Proceedings of Zoological Museum NAS of Ukraine]. *Proceedings of the Theriological School*, 9, 299-307 <http://doi.org/10.53452/TU0948> [in Ukrainian].
- Zagorodniuk, I., Kharchuk, S. (2017). Ukrainska zoonimika ta vzaiemnyi vplyv naukovykh i vernakuliarnykh nazv ssavtsiv. [The Ukrainian Zoonymics and the mutual influence of scientific and vernacular names of Mammals]. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, 15, 37-66 [in Ukrainian].
- Zakrevska, G. (1928). Elephas trogonterii Pohl z okolyts sela Taburyshcha Kremenchutskoi okruhy (Poperednie povidomlennia). [*Elephas trogonterii Pohl* from the vicinity of the village of Taburyshcha, Kremenchuk district (Previous report)]. *Trudy Ukrainskoho naukovo-doslidchoho heolohichnoho instytutu*, 1 (1), Kyiv, pp. 130-135 [in Ukrainian].

Отримано 25.02.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 28.02.2026

Прийнято до друку 01.03.2026

Submitted 25.02.2026

Received in revised form 28.02.2026

Accepted for publication 01.03.2026

LATE TRYPILLIA MONUMENTS IN THE TERRITORY OF ZHYTOMYR REGION**Maryna Khadadova*****Abstract**

The article is devoted to the late Trypillya monuments of the urban type in the territory of Zhytomyr region, their common features and peculiarities are determined.

The purpose of the article: to characterize the late Trypillya monuments in the territory of Zhytomyr region, to determine their common features, thanks to which they form an urban group of monuments.

The methodological basis of the study is the principle of scientificity and systematicity, methods of analysis, synthesis, generalization.

Scientific novelty: for the first time, information about the late Trypillia monuments in the territory of Zhytomyr region has been analyzed and systematized.

Conclusions. More than 50 monuments of the late Trypillya period have been recorded in the territory of Zhytomyr region. S. Hamchenko was one of the first to begin to study them, but the results of his research have not yet been published.

In the mid-30s of the 20th century the study of the Trypillian culture was given special importance, so specialists are developing a new methodology for searching and comprehensively studying monuments. The priority is to study monuments over a large area. Among the late Trypillian monuments of the Zhytomyr region, the most studied is the settlement of Gorodsk. Famous archaeologists V. Petrov, E. Krychevsky, M. Makarevich joined its archaeological study. The hillfort in Gorodsk was recognized as an eponymous monument.

During the 1940s a large number of previously unknown settlements of the late Trypillian period were discovered.

The accumulated material also allowed us to formulate the main features of the monuments allocated to the Gorodsk type. Among them are the topography of settlements and the change in priorities in the economy in favor of animal husbandry. For several decades, archaeologists have sought to “trace” the process of “disappearance” of the Trypillian culture using the examples of monuments of the Zhytomyr region. Modern researchers hold the opinion that we are observing not the disappearance, but the transformation of the late Trypillian culture and its further development in new natural and historical conditions.

Keywords: neolithic, Late Trypillian period, Trypillian culture, eponymous monument, semi-dugout

* senior teacher at the Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, Ukraine. E-mail: marinahadadova@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6807-7069>

ПІЗНЬОТРИПІЛЬСЬКІ ПАМ'ЯТКИ НА ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Марина Хададова*

Анотація

Стаття присвячена пізньотрипільських пам'яткам городського типу на території Житомирської області, визначаються спільні риси та особливості основних археологічно досліджених поселень. Увага також приділена історії досліджень пам'яток періоду С.ІІ на Житомирщині.

Мета статті: схарактеризувати пізньотрипільські пам'ятки на території Житомирської обл., визначити їх спільні риси, завдяки яким вони утворюють городську групу пам'яток.

Методологічною основою дослідження виступають принципи науковості та системності, методи аналізу, синтезу, узагальнення.

Наукова новизна: вперше проаналізовано та систематизовано інформацію про пізньотрипільські пам'ятки на території Житомирської області.

Висновки. На території Житомирської області зафіксовано більше 50 пам'яток пізньотрипільського часу. Одним із перших їх почав досліджувати С. Гамченко, але результати його досліджень досі не опубліковані.

В середині 1930-х рр. дослідженню трипільської культури надавали особливого значення, тому спеціалістами розробляється нова методологія розшуку і всебічного вивчення пам'яток. В пріоритеті дослідження пам'ятки великою площею. Серед пізньотрипільських пам'яток Житомирщини найбільш дослідженою є поселення Городськ. До його археологічного вивчення долучились відомі археологи В. Петров, Є. Кричевський, М. Макаревич. Городище в Городську було визнано епонімною пам'яткою.

Протягом 1940-х рр. було відкрито велику кількість до того невідомих поселень пізньотрипільського часу. Частина з них просто фіксувалась, але деякі були частково розкопані, зокрема поселення біля с. Троянів. Отримані матеріали доводили, що саме троянівське поселення є самим раннім на Житомирщині.

Накопичений матеріал також дозволив сформулювати основні ознаки пам'яток, виділених у городській тип. Серед них і топографія поселень, і зміна пріоритетів в господарстві на користь тваринництва. Кілька десятиліть археологи прагнули «прослідити» процес «зникнення» трипільської культури на прикладах пам'яток Житомирщини. Сучасні дослідники дотримуються думки про те що ми спостерігаємо не зникнення, а трансформацію пізньотрипільської культури і її подальший розвиток в нових природно-історичних умовах.

Ключові слова: енеоліт, пізньотрипільський період, трипільська культура, епонімна пам'ятка, напівземлянка

Цитування: Хададова, М. (2026). Пізньотрипільські пам'ятки на території Житомирської області. *Консенсус*, 1, 31–39. <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-01/031-039>

URL: <https://www.konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/209>

* старший викладач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка, Житомир, Україна. Е-mail: marinahadadova@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6807-7069>

Постановка проблеми. Історична доля трипільських племен на теренах України є темою актуальною. Розвинена землеробська культура з потужною матеріальною культурою в кінці 4 тисячоліття до н.е. несподівано «зникає» під дією різних факторів. Що відбувається з численним трипільським населенням на межі переходу від енеоліту до бронзового віку? На думку ряду дослідників відповідь на ці питання можуть надати пізньотрипільські пам'ятки городського типу що локалізуються на території Житомирської області.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Археологічному вивченню пізньотрипільських пам'яток на території Житомирської обл. була присвячена низка публікацій у спеціалізованих археологічних виданнях 30-60-х рр. 20 ст. В наступні періоди інформація про пам'ятки городського типу з'являлась періодично в основному в краєзнавчій літературі та не завжди в науковому звучанні. Із наукових публікацій останнього десятиліття можна відзначити праці М.Ю. Відейка та М.М. Відейка. Так праця М.Ю. Відейка присвячена характеристиці поселення пізньотрипільського періоду в Городську. Автор аналізує культурні зв'язки трипільців, причини освоєння нових територій, нововведення в господарстві та ін. М.М. Відейко у своєму дослідженні викладає історію археологічного вивчення пізньотрипільської пам'ятки Городськ.

Виклад основного матеріалу. Виявлення та дослідження пам'яток трипільської культури на теренах сучасної Житомирської області має більш ніж столітню історію. Але, слід зазначити, що більшість таких пам'яток або взагалі не досліджувалась, або досліджувалась в недостатній мірі. На сьогодні на території області зареєстровано більше 50 пізньотрипільських поселень, які відносяться до пізнього етапу існування культури.

Протягом 1922-1932 рр. пошуком і дослідженням трипільських пам'яток відала Трипільська комісія ВУАКУ. На Волині її активним представником був С. Гамченко. Протягом 20-х рр. 20 ст. дослідник знайшов ряд трипільських поселень, зокрема Колодяжне, Войцехівка та ін. Однак дослідження носили розвідковий характер, великі площі не розкопувались. А результати досліджень С. Гамченко не встиг опублікувати за життя. За це вже після смерті він, в числі інших «старих буржуазно-націоналістичних дослідників», зазнав критики від Т. Мовчанівського.¹

Критик «бездарного ВУАКУ» відзначав наступні недоліки діяльності його членів як відсутність єдиного державного плану вивчення трипільської культури, відсутність документів про розкопки, принципу колективності та залежність від думки західноєвропейських буржуазних вчених. Натомість Т. Мовчанівський наголосив на необхідності формування нової методології розшуку та вивчення трипільських пам'яток. В цьому контексті він звернувся до власного досвіду та зауважив, що не всі трипільські пам'ятки супроводжуються глиняним площадками «точками» та не скрізь зустрічається розписна кераміка. Саме такі поселення

¹ Мовчанівський Т. Чергові методологічні питання трипільської проблеми. *Наукові записки Інституту історії матеріальної культури*. Київ: Вид. Української академії наук. 1935. Кн. 5-6. С. 65.

характерні для Бердичівщини та Волині. Т. Мовчанівський в ході власних спостережень протягом 1925–1932 рр. визначив, що у Райках в урочищі Ренжерня монументальні об'єкти були виявлені в незначній кількості, але інші трипільські матеріали зустрічались і в околицях Райків та на територіях сусідніх сіл Скragлівки та Швайківки. Але повну картину можна побачити лише при вивченні всієї площі поселення, що можливе при переході від «індивідуально-кустарних досліджень» до державних археологічних експедицій.²

Але навіть в результаті діяльності подібних експедицій на території сучасної Житомирської обл. великою площею вдалося дослідити незначну кількість трипільських поселень. Найбільш повно досліджено трипільське поселення в Городському. Археологічне вивчення пам'ятки відбувалось з 1936 по 1947 рр. Перші дослідження на давньоруському городищі проводили співробітники «феодалної експедиції» в 1936 р. В процесі робіт виявили шар енеолітичного часу на одному із мисів городища. Вже наступного року розвідкові розкопки на поселенні провів Є. Кричевський, співробітник ІМК СРСР. Під його керівництвом були закладені 4 розвідкові розкопи, в яких містилися рештки жител – шматки опаленої глини з відбитками дерева. На думку В. Петрова та Є. Кричевського поселення демонструвало собою процес зникнення трипільської культури.

В 1939–1940-х рр. енеолітичні об'єкти на городищі вивчали співробітники Житомирського історичного музею під керівництвом співробітника Інституту археології АН УРСР М. Макаревича. Закладені Макаревичем розкопки поєднали між собою вже існуючі і утворили єдиний розкоп площею 212 кв. м.³ Було виявлено рештки вісьмох наземних прямокутних в плані споруд з черенями вогнищ. Знайдений на пам'ятці інвентар дозволив припустити, що городське поселення було центром кремнеобробного виробництва, зокрема тут практикували виготовлення клиновидних сокир.

Вивчення керамічного комплексу надало можливість простежити зв'язки з синхронними культурами – Баден, кулястих амфор та лійчастого посуду. Серед інших керамічних виробів кілька десятків цілих і фрагментованих пряселиць та антропоморфні статуетки. Антропоморфна пластика подібна до пластики вихватинського типу з пам'яток розташованих на Дністрі. Але місцеве походження статуеток не викликає сумнівів.⁴

Дослідження тривали і після Другої світової війни. Пам'ятка стала найбільш дослідженою серед пізньотрипільських поселень Житомирської області. На сьогодні Городськ є епонімною пам'яткою. Були отримані дві ізотопні дати, які дозволяють визначити час існування поселення – друга половина 4 тис. до н.е.⁵

² Ibid. С. 67–83.

³ Відейко М.М. Історія досліджень поселення трипільської культури Городськ (Городське). *Археологія і давня історія України*. 2017. № 4 (25). С. 336–342.

⁴ Відейко М.Ю. Поселення пізнього етапу трипільської культури в Городську. *Археологія і давня історія України*. 2017. № 4 (25). С. 342–351.

⁵ Ibid. С. 347.

Фіксація пізньотрипільських пам'яток на Житомирщині продовжилось у 1940-х рр. Так в 1946 р. під час розвідки по течії р. Роставиця Д.Березовець відкрив трипільське поселення біля с.Паволоч. Ззовні воно було схоже на городище, топографія розташування його була подібно до пізньотрипільських поселень регіону, зокрема Городська.⁶

Подальше дослідження поселення на південній околиці Паволочі полягало в закладенні кількох розвідкових шурфів в різних частинах пам'ятки. Виявлений культурний шар мав потужність до 1,7 м. та був насичений рештками пізньотрипільського часу – фрагментами кераміки, статуеток, прясельцями, кам'яними та кістяними виробами, кістками свійських тварин. В.Гончаров, який досліджував пам'ятку, звернув увагу на рештки штучних земляних укріплень – два вали і рів, розташовані зі східного боку в'їзду на городище. Саме «городище» має форму неправильного овалу з півдня на північ 94 м., з заходу на схід – 126 м. На думку дослідника, приклад Паволочі вказує на наявність в енеоліті не лише відкритих поселень, але й укріплених⁷.

Останню тезу взяв під сумнів М.Макаревич. З метою визначення природи земляних споруд в різних місцях пам'ятки були закладені розвідкові траншеї за допомогою яких було виявлено рештки п'яти наземних жител. Аналіз решток допоміг відтворити особливості житлобудування. При будівництві використовувались дерев'яні плахи завширшки 6-11 см., стовпи та лоза. В одному приміщенні долівка була викладена плитками, простежувались рештки печі овальної форми. Що ж до питання про укріплення, дослідник визначив, що до поселення вони відношення не мають, а пізньотрипільський шар пов'язаний з укріпленнями, знаходився у перевідкладеному стані. Вивчення знахідок дозволило, зокрема, виділити кілька груп кераміки за вмістом керамічного тіста – посуд із відмуленої глини, з рештками розпису коричневою фарбою, із глини з товченими мушлями, із глини з рослинними домішками, із глини з додаванням кварцу і слюди. Переважає орнаментация відбитком шнура. Присутні також антропоморфні та зооморфні статуетки, цілі і фрагментовані пряслиця. Зафіксована також велика кількість кісток домашніх тварин, що може свідчити про значну роль тваринництва та мисливства⁸.

В 1949 р. науковці Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР провели розвідкові розкопки пізньотрипільського поселення в урочищі Горбовиця на північ від села Нова Чортория Любарського району. Поселення розташоване на високому мису правого берега р. Случ у важкодоступному місці. Приблизна площа складає 800 кв. м. На досліджених ділянках виявлені два об'єкта –

⁶ Березовець Д.Т. Розвідки у верхів'ях Південного Бугу. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ. 1952. Т. 3. С. 207-219.

⁷ Гончаров В. Археологічна розвідка по р. Роставиці в 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ. 1949. Т. 1. С. 237-244

⁸ Макаревич М.Л. Трипільське поселення біля с. Паволочі. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1952. Т. 4. С. 96-103.

яма господарського призначення та завал печі. Керамічні фрагменти та речові знахідки подібні до знахідок в Городську, частина фрагментів пофарбована червоно-коричневою фарбою⁹.

Подібна фарбована кераміка зустрічалась і на поселеннях біля сіл Райки, Слободище, Троянів, знайдених в ході розвідок Р. Виезжева в 1947 р.¹⁰

На поселенні біля с. Троянова в 1956 р. були проведені археологічні розкопки з метою простежити процес зникнення трипільської культури на прикладі вказаної пам'ятки. Топографія поселення не відрізнялась від більшості подібних поселень житомирського Полісся. Воно знаходилося на мисі правого берега р. Гнилог'ять в урочищі Швед. Розкопана площа становила 764 кв. м. На ній зафіксували рештки сімнадцяти наземних і напівземлянкових будівель. Наземні будівлі у плані прямокутні, від них лишилася обпалена глиняна обмазка. Напівземлянки заглиблені в лес на 0,8-1,2 м від сучасної поверхні. Вони в плані овальні, в них фіксуються місця для вогнищ, в окремих будівлях кілька місць для вогнищ. Біля будівель, розташованих хаотично, простежуються круглі господарські ями. Сюди ж тяжіє більша частина знахідок. Багато виробів із кременя (клиновидні сокири, ножеподібні пластини, вкладиші до серпів, наконечники стріл, скребки), присутні округлі кам'яні вироби, можливо металеві шари. Кераміка з домішками піску, кварцу, слюди, товчених мушель та рослинних решток. Орнаментована відтиском шнура в одну або дві лінії та конусоподібними наліпками. Багато посудин ззовні покриті червоною або коричневою фарбою. З пам'ятки походить цікава колекція прясельць різноманітної форми, орнаментованих дрібними заглибленнями або прорізнаними лініями від центрального отвору до країв. Дослідники звернули увагу на значну кількість уламків посуду з відбитками тканини. Взявши до уваги вже згадані прясельця, а також велику кількість знайдених важків до ткацьких верстатів, можемо дійти висновку про високу роль ткацтва в господарстві¹¹.

Накопичений за кілька десятиліть досліджень матеріал дозволив сформулювати основні ознаки пам'яток, виділених в городський тип пізньотрипільської культури. Так за М. Шмаглієм поселення городського типу тяжіють до південної зони Волинського Полісся, зосереджені в басейнах річок Случ, Тетерів, Роставиця. Розташовані в місцинах придатних до землеробства та скотарства. Особлива умова – природний захист поселення та можливість його оборони.

Мало досліджено планування поселень Лише в Троянові вдалося простежити розташування жител двома колами навколо центру. Це давня трипільська традиція. Ще одна традиція – напівземлянкові житла з ямами для вогнищ. Цікаво те, що

⁹ Захарук Ю.М. Пізньотрипільське поселення у верхів'ях р. Случі. (Коротке повідомлення про розвідкові розкопки біля с. Нової Чорторії в 1949 р.). *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ. 1956. Т. 6. С. 130-133.

¹⁰ Виезжев Р.І. Археологічні пам'ятки нижньої течії р. Гнилог'яті. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ. 1952. Т. 3. С. 197-206.

¹¹ Балановская Т.Д., Шмаглий Н.Н. Позднетрипольское поселение у с. Троянов Житомирской обл. *КСИА*. Киев. 1959. Вып. 8. С. 125-128.

Напівземлянки знаходяться на одному поселенні з наземними будівлями. Це можна пояснити різними періодами забудови. Для того щоб визначити спосіб господарювання, слід звернути увагу на топографічне розташування поселень та проаналізувати виробничий інвентар. Вже наголошувалось на тому, що поселення розташовані в місцевостях з придатними для землеробства ґрунтами та зручними місцями для випасання худоби. Але нарівні з відтворюючими формами господарства простежується повернення до привласнюючих. Мисливство та рибальство відіграють в пізньотрипільському суспільстві значну роль¹².

Важливим фактором для заселення трипільськими племенами зони Волинського Полісся є родовища якісного кременю. Тож його видобуток та обробка були поширені, асортимент виробів достатньо великий, зокрема значна кількість зброї. Керамічне виробництво на пам'ятках городського типу вказує на певне продовження традицій розвинутого трипільля, але демонструє і нові ознаки, які свідчать про тісні контакти з сусідніми племенами – культурою Баден, кулястих амфор, лійчастого посуду, ямною. Серед таких ознак фарбування всієї поверхні посудини червоною фарбою, або найбільш вживаний в декорванні мотузковий орнамент. Між тим, керамічний комплекс городського типу має багато спільного з керамікою пізньотрипільських поселень Південного Бугу та Середнього Подніпров'я. Отже дослідник робить висновок, про ще, що пам'ятки городського типу беруть свій початок у розвинутому трипільлі і становлять наступний етап розвитку в нових природно-історичних умовах¹³.

Пізній етап трипільської культури датується між 3400–2900/2700 р. до н.е. В цей час потроху зникають звичні риси матеріальної культури розвинутого трипільля. Є. Кричевський та Т. Пассек трактували це як «зникнення трипільля», зовнішніми проявами якого, на їх думку, є занепад житлобудування, витіснення столового посуду кухонним та зникнення мальованої кераміки, перевага тваринництва над землеробством. Але, на думку М.Ю. Відейка, це не стільки занепад, скільки трансформація під впливом центральноєвропейських культурних комплексів. А іноетнічні впливи простежуються з самого початку освоєння трипільцями території сучасної Житомирської обл., а саме з появою пам'яток троянівського типу¹⁴.

Висновки. На території Житомирської області зафіксовано більше 50 пам'яток пізньотрипільського часу. Одним із перших їх почав досліджувати С. Гамченко, але результати його досліджень досі не опубліковані.

В середині 1930-х рр. дослідженню трипільської культури надавали особливого значення, тому спеціалістами розробляється нова методологія розшуку і всебічного вивчення пам'яток. В пріоритеті дослідження пам'ятки великою площею. Серед

¹² Шмаглій М.М. Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури. *Археологія*. 1966. Т. 20. С. 15-37.

¹³ *Ibid.* С. 28-35.

¹⁴ Відейко М.Ю. Поселення пізнього етапу трипільської культури в Городську. *Археологія і давня історія України*. 2017. № 4 (25). С. 342-351.

пізньотрипільських пам'яток Житомирщини найбільш дослідженою є поселення Городськ. До його археологічного вивчення долучились відомі археологи В. Петров, Є. Кричевський, М. Макаревич. Городище в Городську було визнано епонімною пам'яткою.

Протягом 1940-х рр. було відкрито велику кількість до того невідомих поселень пізньотрипільського часу. Частина з них просто фіксувалась, але деякі були частково розкопані, зокрема поселення біля с. Троянів. Отримані матеріали доводили, що саме троянівське поселення є самим раннім на Житомирщині.

Накопичений матеріал також дозволив сформулювати основні ознаки пам'яток, виділених в городський тип. Серед них і топографія поселень, і зміна пріоритетів в господарстві на користь тваринництва. Кілька десятиліть археологи прагнули «прослідити» процес «зникнення» трипільської культури на прикладах пам'яток Житомирщини. Сучасні дослідники дотримуються думки про те що ми спостерігаємо не зникнення, а трансформацію пізньотрипільської культури і її подальший розвиток в нових природно-історичних умовах.

REFERENCES

- Balanovskaia T., Shmahlyi N. (1959) Pozdnetrypolskoe poselenye u s. Troianov Zhytomyrskoi obl. [Late Tripoli settlement in the village Troyanov Zhytomyr region]. *КСУА*, 8, 125-128 [in Ukrainian].
- Berezovets D. (1952) Rozvidky u verkhiv'iakh Pivdennoho Buhu. *Arkheolohichni pam'iatky URSR* [Exploration in the upper reaches of the Southern Bug], 3, 207-219. [in Ukrainian].
- Vyiezzhev R. (1952) Arkheolohichni pam'iatky nyzhnoi techii r. Hnylop'iyati. *Arkheolohichni pam'iatky URSR* [Archaeological monuments of the lower reaches of the Gnylopyati River], 3, 197-206. [in Ukrainian].
- Videiko M. (2017) Istorii doslidzhen poselennia trypilskoi kultury Horodsk (Horodske). [History of research on the Trypillian culture settlement of Gorodsk (Gorodske)] *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (25), 336-342. [in Ukrainian].
- Videiko M. (2017) Poselennia piznoho etapu trypilskoi kultury v Horodsku. [Settlement of the late stage of the Trypillian culture in Gorodsk] *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4(25), 342-351. [in Ukrainian].
- Honcharov V. (1949) Arkheolohichna rozvidka po r. Rostavytsi v 1946 r. [Archaeological exploration along the Rostavitsa River in 1946.] *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 1, 237-244 [in Ukrainian].
- Zakharuk Yu. (1956) Piznotrypilske poselennia u verkhiv'iakh r. Sluchi. (Korotke povidomlennia pro rozvidkovi rozkopky bilia s. Novoi Chortoryi v 1949 r.) [Late Trypillia settlement in the upper reaches of the Sluch River. (A brief report on exploratory excavations near the village of Novaya Chortoria in 1949)] *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 6, 130-133. [in Ukrainian].
- Makarevych M. (1952) Trypilske poselennia bilia s. Pavolochi. [Trypillya settlement near the village of Pavolochi] *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, .4, 96-103. [in Ukrainian].
- Movchanivsyi T. (1935) Chervovi metodolohichni pytannia trypilskoi problemy. [Another methodological issue of the Trypillian problem.], *Naukovi zapysky Instytutu istorii materialnoi kultury* 5-6, 65-86. [in Ukrainian].

Shmahliy M. (1966). Horodsko-volynskyy variant piznotrypilskoyi kultury. [The Gorodsk-Volyn variant of the late Trypillian culture]. *Arkheolohiya*, 20, 15-37. [in Ukrainian].

Отримано 18.02.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 26.02.2026

Прийнято до друку 01.03.2026

Submitted 18.02.2026

Received in revised form 26.02.2026

Accepted for publication 01.03.2026

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-01/040-048>

УДК (UDC) 902.2 (477.54) : 001.891

ACTUAL PROBLEMS IN STUDYING THE BILSK HILLFORT**Dmytro Kudinov*****Abstract**

The Bilsk hillfort belongs to the category of large-scale fortified settlements in the left-bank forest-steppe. Its defensive structures are the largest in the region, and their sophistication and implementation testify to the high level of planning and organization of the society of that time. The burial sites in the surroundings of the Bilsk hillfort are also impressive in scale. First and foremost, this refers to the number of burial mounds that belonged to representatives of the local elite.

This archaeological complex is in fairly good preservation and has been studied by archaeologists for almost 120 years. During this time, it has been possible to accumulate a significant amount of data about the monument, collect and systematize artifacts' from different periods, and carry out high-quality mapping. Finally, archaeologists have determined the location of the complex among other synchronous archaeological sites.

It should be noted that the territory of the Bilsk hillfort has several chronological stages of its history. The emergence of the settlement structure and the construction of defensive structures date back to the early Iron Age and are associated with the Scythian population. Later, Slavic tribes lived within the hillfort and its immediate surroundings. In particular, Severian settlements and fortified settlements are known in the villages of Hlynske (Opishnia community, Poltava region) and Kuzemin (Hrun community, Sumy region), and during the Cossack era, active work was carried out on the territory of the Western Fortification and the Skorobor burial ground to boil down saltpeter.

All these stages are the subject of study by researchers, mainly archaeologists. However, there are currently several debatable issues in scientific literature, which have been resolved to varying degrees. This is due to both objective reasons and the personal scientific views of individual researchers.

Currently, the implementation of the latest digital methods for recording cultural heritage sites has begun. This has greatly simplified certain issues, particularly those related to the visualization of monuments within the Bilsk micro-region. This has been made possible thanks to the efforts of a team of researchers from the Bilsk Historical and Cultural Reserve, which is actively involved in the preservation and scientific study of the complex of monuments in the territory and surroundings of the Bilsk hillfort.

Keywords: Bilsk micro-region, Complex of monuments in the territory and surroundings of Bilsk hillfort, controversial issues, history of study, archaeological research (exploration, excavations), modern non-invasive research, LIDAR scanning

* Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Ukrainian History, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: dmytro.kudinov@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1516-576X>

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Дмитро Кудінов*

Анотація

Більське городище належить до категорії масштабних укріплених поселенських структур лівобережного Лісостепу. Його оборонні споруди є найбільшими в регіоні, а їх продуманість та реалізація свідчать про високий рівень планування і організації тогочасного суспільства. Поховальні пам'ятки околиць Більського городища також вражають своїми масштабами. У першу чергу мова йде про кількість курганів, які належали представниками місцевої еліти.

Цей археологічний комплекс має досить непоганий стан збереженості та досліджується археологами вже майже сто двадцять років. За цей час вдалося накопичити значний обсяг даних про пам'ятку, зібрати та систематизувати артефакти, що походять з різночасових комплексів, провести якісне картографування. Врешті, археологи визначили місце комплексу серед решти синхронних археологічних об'єктів.

Важливо наголосити, що територія Більського городища має кілька хронологічних етапів свого існування. Виникнення поселенської структури та будівництво оборонних споруд припадає на ранній залізний вік і пов'язується зі скіфським населенням. Пізніше, у межах городища та в його найближчій окрузі, проживали племена слов'ян. Зокрема, сіверянські поселення та городища відомі у селах Глинське (Опішнянська громада Полтавської області) й Куземин (Грунська громада, Сумщина), а за козацької доби на території Західного укріплення та на могильнику Скоробір активно велися роботи по виварюванню селітри.

Всі ці етапи є об'єктом вивчення дослідників, переважно археологів. Але на сьогодні в науковій літературі існує кілька дискусійних проблем, які мають різний ступінь вирішеності. Це пов'язано як з об'єктивними причинами, так і з особистим науковим баченням конкретних дослідників.

Нині розпочато впровадження новітніх цифрових методів фіксації територій об'єктів культурної спадщини. Це значно спростило деякі питання, особливо пов'язані з візуалізацією пам'яток у межах Більського мікрорегіону. Це стало можливим завдяки зусиллям колективу науковців Історико-культурного заповідника «Більськ», який активно опікується станом збереження та наукового дослідження комплексу пам'яток території і округи Більського городища.

Ключові слова: Більський мікрорегіон, Комплекс пам'яток території і округи Більського городища, дискусійні питання, історія вивчення, археологічні дослідження (розвідки, розкопки), сучасні неінвазивні дослідження, LIDAR сканування

Цитування: Кудінов, Д. (2026). Актуальні проблеми вивчення Більського городища. *Консенсус*, 1, 40–48. <https://doi.org/10.3110/consensus/2026-01/040-048>

URL: <https://www.konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/210>

* доктор історичних наук, професор кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: dmytro.kudinov@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1516-576X>

Постановка проблеми. В історії вивчення Більського городища є низка питань, які на сьогодні є предметом наукової дискусії. Це пов'язано з тим, що ця пам'ятка, передусім, має нашарування кількох археологічних культур. Крім того, дослідження окремих ділянок Більського городища є нерівномірними. На сьогодні найбільш вивченими є Західне та Східне укріплення та кілька поселень в межах Великого укріплення. Натомість північна частина городища, особливо територія, що знаходиться в адміністративних межах Сумської області, є недостатньо вивченими.

Такий стан речей інколи призводить до появи теорій, що викликають наукові дискусії або просто здивування вчених. Це стосується багатьох аспектів в історії Більського городища. Станом на час підготовки цієї статті окремі дискусії вже не такі актуальні через те, що їх ініціатори вже покинули цей світ і гострота наукової суперечки поступово втратила свій градус напруги. Окремі твердження стали загально прийнятими та вживаються в науковій літературі, інші відійшли в розряд курйозів. Зараз Більське городище є одним з важливих об'єктів, на яких впроваджуються новітні методи вивчення та фіксації отриманого матеріалу, ведуться масштабні археологічні розкопки та пошуки згадок про Більське городище на картах і в документах.

Наразі є кілька проблем, які пов'язані з історією цієї грандіозної пам'ятки, частина з яких вже знайшли своє підтвердження або спростування, а інші поки що лишаються до кінця невизначеними (невирішеними). Відповідно до цього **метою роботи** є аналіз наукових дискусій щодо історії та інтерпретації комплексу пам'яток Більського городища, узагальнення їх результатів і формулювання власного бачення проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивчення Більського городища триває вже понад сто п'ятнадцять років. За цей час було опубліковано безліч статей та монографій, присвячених цьому грандіозному об'єкту. Перша ґрунтовна наукова публікація належить В. Городцову. Вона присвячена результатам археологічних та картографічних досліджень окремих частин Більського городища. Саме з цього відтинку часу можна говорити про цілісність сприйняття цієї пам'ятки як єдиного складного комплексу оборонних споруд із розвинутою поселенською структурою та широкою округою¹.

У другій половині ХХ ст. на території Більського городища працювала археологічна експедиція Харківського університету під керівництвом Б. Шрамка. За період понад 40 років було досліджено значні площі на Західному та Східному укріпленнях, здійснено розрізи оборонних споруд та розкопки поховальних комплексів. Ці роботи дозволили Б. Шрамку висловити аргументоване припущення, що Більське городище є рештками міста Гелон, згаданого Геродотом². Підсумували майже столітній досвід вивчення Більського городища його дослідники

¹ Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. *Труды XIV АС в Чернигове*, 1909 г. Т. III. Москва, 1911. С. 3–69.

² Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Київ: Наукова думка, 1987.

О. Супруненко та В. Мурзін у невеликій за обсягом колективній монографії «Більське городище»³.

Наприкінці XX – у першій чверті XXI ст. на території Більського городища велися активні дослідження пам'яток козацької доби, пов'язаних, передусім, з видобутком селітри. За цей час було здійснено розкопки та картографування значної кількості об'єктів ранньомодерного часу, серед яких переважають майдани та місця роботи селітроварів. Потрібно звернути увагу на те, що у вказаний період значно посилювався інтерес до козацьких старожитностей. Результати археологічних розкопок було узагальнено у колективній монографії «Селитроварение на Полтавщині (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище)», а згодом світ побачила ще одна робота схожої тематики «Селитроварницький стан на Більському городищі». У цих виданнях узагальнено майже столітній досвід вивчення селітроварних об'єктів на території Більського городища, зібрано джерельну базу та проаналізовано основні способи видобутку селітри⁴.

Новизна дослідження полягає в тому, що на основі аналізу наукових дискусій, які стосуються інтерпретації комплексу пам'яток Більського городища або його окремих складових, подано авторські висновки й бачення, що ґрунтуються переважно на результатах сучасних мультидисциплінарних досліджень. З публікацією цієї статті, як видається, окреслені дискусії можна вважати вирішеними.

Гелон чи не Гелон? Більське городище привертає увагу дослідників, у першу чергу своїми масштабами. Такий грандіозний населений пункт не міг не потрапити на сторінки хронік і майже одразу почалися пошуки його згадок в історичних джерелах. І, дійсно, в «Історії» Геродота є згадка про місто Гелон, що розташоване в землях скіфів. Звісно, що опис його місця розташування досить нечіткий, що не дає з великою долею імовірності визначити, де ж саме знаходився давнє легендарне протомісто. Тут на допомогу вченим мала прийти саме археологія. На території Лівобережної України не так багато укріплень раннього залізного віку, які можуть відповідати терміну «місто» античної доби. У XIX–XX ст. такими городищами вважалися Більське та Басівське. Вони обидва мали потужні оборонні споруди, численне населення та торговельні стосунки з античними містами-колоніями. Поряд розташовувалися курганні могильники, які мали аристократичні поховання. Ототожнення Більського городища з містом Гелон має досить довгу та насичену історію, яка досить детально була проаналізована Б. Шрамком. До уваги були взяті основні тези повідомлення Геродота та напрацювання, які археологічна експедиція Харківського університету отримала упродовж багатьох польових сезонів⁵.

Натомість В. Іллінська висунула припущення, що Гелоном може бути Басівське

³ Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О. Більське городище. Київ–Гамбург–Полтава: Археологія, 1999.

⁴ Каравайко Д.В., Скорый С.А., Приймак В.В. Селитроварение на Полтавщині. Полтава: Полтавський літератор, 2008. С. 9–27; Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.О. Селитроварницький стан на Більському городищі. Київ: ЦП НАН України і УТОПК, 2010. С. 59–86.

⁵ Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Київ: Наукова думка, 1987. С. 156–164.

городище на Сулі. Вона категорично не згоджувалася з фактами, даними Б. Шрамка. Вона наводила контраргументи, доводячи, що Більське городище не може бути Гелоном, аналізуючи археологічні знахідки з городища та беручи до уваги особливості назв річок. Власне, ця робота не надає нам альтернативної пам'ятки, а просто заперечує зв'язок між згаданим містом скіфів та археологічною пам'яткою⁶.

Інші, менш реалістичні, теорії щодо розташування міста Гелон досить детально опрацював П. Гавриш. До таких можна віднести спроби російських вчених «розмістити» Гелон поблизу Саратова або на Кавказі. На теренах України також є місце, де, на думку окремих вчених могло розташовуватися це місто. І. Фабріціус вважала, що Гелоном можуть бути 5 городищ раннього залізного віку на р. Тясмин, розташовані у верхів'ях річки. Але її теорія базувалася на тому, що там є значна кількість античних імпортів, ігноруючи згадку про те, що Гелон це одне місто, а не скупчення невеликих за площею укріплень⁷.

Наразі жодна з теорій не дає чіткого та аргументованого висновку про те, де саме міг знаходитися город Гелон. На сьогодні загальноприйнятою є версія, висловлена Б. Шрамком, що містом Гелон, згаданим давньогрецьким «батьком історії», є саме Більське городище.

Більське городище за добу пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. Багато уваги Більському городищу та історії села Більськ було приділено уродженцем цього населеного пункту, археологом П. Гавришем. Він є автором низки наукових та науково-популярних нарисів, у яких викладено результати багаторічних досліджень. Одна з робіт присвячена історії с. Більськ від часу заснування до 1648 р.⁸ Вона виконана у вигляді реферату, але не була опублікована у фаховому виданні. Однак її розмістили на сайті Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка. У цій роботі один з розділів присвячений первісному розташуванню села. На думку П. Гавриша, населений пункт Більськ виник ще в XV ст., будучи власністю родини князів Бельських, через що й отримав свою назву. Цей населений пункт був прикордонною фортецею Великого князівства Литовського та мав власні укріплення⁹. Ще більш цікавим виглядає абзац, присвячений загибелі Більська під час нападу татар 1482 р., коли поблизу Котельви та Опішного було взято в полон кілька сотень людей. І на основі цих тверджень автор впевнено визначає час заснування Більська 1489 р.¹⁰ На жаль, жодного аргументу чи посилання на джерела ці твердження не мають, а згадка в «Історії Русів» про захоплення полонених у 1482 р. взагалі відсутня, як і містечка Котельва та Опішні, заснованих, як видається, лише в XVII ст.

⁶ Іллінська В.А. Может ли Бельское городище быть городом Гелоном? *Скифы и сарматы*. Киев: Наук. думка, 1977. С. 73–92.

⁷ Гавриш П.Я., Копил В.В. Загадка стародавнього Гелона. Полтава: Дивосвіт, 2010. С. 141–154.

⁸ Гавриш П.Я. Початок історії села Більська (від часу заснування до 1648 року). Рукопис. Арк. 1–19. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/Gavpuch3.doc>

⁹ Там само. Арк. 2–3.

¹⁰ Там само. Арк. 4–5.

Одна з «курйозних» теорій походження Більського городища була висловлена полтавською дослідницею В. Жук. Згідно її припущення Більське городище виникло наприкінці XIV ст. та було чи то табором армії князя Вітовта чи фортецею князів Бельських. Як вважала дослідниця, це городище було ключовим доказом того, що саме на цій території відбулася битва на Ворсклі 1399 р.¹¹ Ця дивна теорія була висловлена вже в той час, коли наука мала дані щодо будівництва оборонних споруд Більського городища саме в ранньому залізному віці, а матеріали пізнього середньовіччя звідси пов'язані з існуванням поселення Глиниця і його загибелі під час битви на Ворсклі або одразу після неї. Не зважаючи на це, у досить поважному фаховому журналі вийшла стаття, присвячена науковому доробку В. Жук, де повторюються ці ж висновки щодо Більської фортеці XIV століття¹².

Внутрішній (або т. зв. «Південний») вал. Окремі складові Більського городища донедавна були предметами дискусії. Суперечки викликали час їх появи та функціональна належність. Внутрішній («південний») вал був сильно пошкоджений господарською діяльністю та не мав чітко виражених рис, які б дозволили його датувати. О. Супруненко свого часу висловив припущення, що фортифікаційний насип пов'язаний із процесом розмежування кордону між Річчю Посполитою та Московією, однак остаточне рішення вчений бачив саме в результатах археологічного дослідження¹³.

У 2018 р. О. Крютченком та Д. Гречком обстежено в кількох локаціях цей вал та, здійснено розріз оборонних споруд. У результаті було доведено, що ці фортифікації споруджено в V–IV ст. до н.е. та аж ніяк не належать до козацької доби¹⁴.

Куземинське укріплення. Наукова дискусія щодо існування Куземинського укріплення Більського городища була ініційована П. Гавришем. Дослідник не тільки сумнівався в належності оборонних споруд до раннього залізного віку, а й взагалі не зміг знайти саме укріплення¹⁵. Відповідно, останнє П. Гавриш став іменувати «міфічним»¹⁶.

У 2014 р. Д. Гречком було здійснено дослідження валу й рову Куземинського укріплення. Підсумки робіт дали аргументовану причину вважати, що ці

¹¹ Жук В. Де відбулася битва Вітовта 1399 р.? *Наш рідний край. Полтавська міська організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*. 2-е вид., перероб. і доп. Вип. 1: Сторінки з історії Полтавщини в запитаннях і відповідях. Полтава: Астрєя, 1992. С. 12–16.

¹² Петренко І., Боечко В. Битва князя Вітовта на річці Ворскла 1399 р. у дослідженнях істориків Віри Жук (1928–2008). *Сіверянський літопис*. № 6. Чернігів, 2023. С. 15–18 (22).

¹³ Супруненко О.Б. Про «південний» вал на території Великого укріплення Більського городища. *Археологічний літопис Лівобережної України*. № 2. Полтава: Археологія, 2001. С. 75–77.

¹⁴ Гречко Д.С., Крютченко О.О. Дослідження Південного валу Більського городища у 2018 році. *Археологічні дослідження Більського городища – 2018*. Київ–Котельва: ЦП НАН України і УТОПК, 2019. С. 61–68.

¹⁵ Гавриш П.Я. Куземинське укріплення в Більському городищі. *Археологія*. № 4. Київ: ІА НАН України, 2003. С. 116–123.

¹⁶ Гавриш П.Я. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. Полтава: АСМІ, 2016. С. 105.

фортифікації зведено за скіфської доби¹⁷. П. Гавриш не погодився з висновками досліджень, заперечуючи надалі вже не існування валу та рову, а лише їх належність до єдиного комплексу оборонних споруд Більського городища. Рештки пошкодженого Куземинського укріплення П. Гавриш ототожнював зі стародавньою «дорогою до панських дач». Деяко емоційне аргументування власних переконань було викладене автором у науково-популярному виданні «Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи: історико-археологічне дослідження»¹⁸.

Зрештою, проведення О. Коротею LIDAR-зйомки Куземинського укріплення і, відповідно, отримання просторової моделі, дали змогу кожному досліднику мати власну думку щодо наявності оборонних споруд на цій місцевості. До того ж, було виявлено й рештки дороги козацької доби, яка розрізає вал, а не проходить довж нього¹⁹.

Насамкінець вважимо, що в жовтні 2025 р. Міністерство культури та стратегічних комунікацій України занесло Куземинське укріплення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (наказ від 13.10.2025 р. № 852). Тож наукову дискусію щодо наявності цього археологічного об'єкта можна вважати вирішеною. Питання ж причин спорудження, функціонального призначення Куземинського укріплення має вирішитися в ході подальших наукових досліджень.

«Розрита Могила». Майдан чи обсерваторія? Масштабна споруда, яка локалізується на південь від Більського городища та складовою курганного некрополя доби раннього залізного віку. Вона має власну назву – «Розрита Могила». Це відображає два головні етапи в функціонуванні об'єкта. Могила, тобто курган, була місцем поховання представника скіфської аристократії, а розритою вона стала, припустимо, в першій половині XVII ст. Саме тоді ґрунт з насипу було використано для видобутку селітри. Довгий час інтерпретація цього об'єкта не викликала питань. Однак у XX ст. Б. Шрамко висловив припущення, що ця споруда є рештками культового місця. Ці висновки розвинув Ю. Бойко, додавши до них дані астрономічних спостережень. Таким чином, було сформовано теорію про те, що «Розрита Могила» є рештками стародавньої астрономічної обсерваторії²⁰. Такі висновки були зроблені на основі співставлення положення певних зірок з виймками насипу майдану. Згодом О. Коротею проведено обміри та знято сучасний топографічний план, і побудована 3D модель цього об'єкта за допомогою електронних приладів і БПЛА. У результаті вдалося створити цифрову модель рельєфу об'єкта та перевірено висновки щодо відповідності положення зірок і

¹⁷ Гречко Д.С. Результати археологічних досліджень Куземинського укріплення. *Археологічні дослідження Більського городища – 2014*. Київ-Котельва, 2014. С. 35-46.

¹⁸ Гавриш П.Я. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. С. 117-121.

¹⁹ Корота О.В. Дослідження Куземинського укріплення Більського городища за допомогою LIDAR. *Консенсус*. № 3. Суми: СумДПУ, 2024. С. 7-17.

²⁰ Шрамко Б.А. Майдан Разрытая Могила. *Археологічний літопис Лівобережної України*. № 1-2. Полтава: Археологія, 2000. С. 19-25; Шрамко Б.А., Бойко Ю.М. Раскопки курганов и майданов в бассейне р. Мерлы. *Вестник Харьковского университета*. История. № 316. Харьков: изд. ХГУ, 1989. С. 103-108.

виймок майдану. Різниця між вимірами 1951 та 2015 років становить близько 20°. Це є значною похибкою при орієнтуванні на місцезонашування зірки на небі. Натомість чітко видно технологічні проходи у зовнішньому валу та рову, які чітко співпадають з виймками насипу майдану²¹. Таким чином, припущення щодо наявності на майдані «Розрита Могила» астрономічної обсерваторії базувалося на неточностях вимірів середини 20 ст.

Висновки. Більське городище є складною та унікальною пам'яткою раннього залізного віку Дніпровського лісостепового Лівобережжя, яка використовувалася й у наступні епохи. Проблемаю вивчення об'єкта є значна площа та складний рельєф. Це ускладнює цілісне сприйняття городища і є причиною того, що окремі його складові стали об'єктом досить жвавих наукових дискусій, вирішення яких можливе лише у площині застосування вченими сучасних неінвазивних (неруйнівних) методик та проведення масштабних польових досліджень. Вивчення історії походження тієї чи іншої проблеми часто ґрунтувалося на наявності певної теорії в науковця або невірною фіксацією чи тлумаченням призначення окремих складових Більського городища. Для підтвердження власних припущень залучалися аргументи, які її підтверджували і, навпаки, ігнорувалися ті, що її спростовували.

Автором розглянуто перелік актуальних дискусійних питань, пов'язаних з визначенням функціональної належності та датування окремих складових Більського городища. Частина з них отримали чітку відповідь за підсумками археологічних досліджень та ультрасучасних методів вивчення пам'яток. Вважаємо закінченою й дискусію щодо існування Куземинського укріплення. Тож наразі актуальними є окремі питання, пов'язані з інтерпретацією Більського городища як міста Гелон, періоди функціонування фортеці та причини занепаду цього унікального археологічного комплексу.

REFERENCES

- Havrysh, P.Ya. (2003). Kuzemynske ukriplennia v Bilskomu horodyshchi. *Arkheolohiia*. № 4. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 116–123.
- Havrysh, P.Ya. (2016). *Bilskoe horodyshche (misto Helon): realii i mify*. Poltava: ASMI.
- Havrysh, P.Ya., Kopyl, V.V. (2010). *Zahadka starodavnoho Helona*. Poltava: Dyvosvit.
- Gorodtsov, V.A. (1911). Dnevnik arkheologicheskikh issledovaniy v Zenkovskom uезде Poltavskoi gubernii v 1906 g. *Trudy XIV AS v Chernigove*, 1909 g. T. III. Moskva, p. 3–69.
- Grechko, D.S. (2014). Rezultaty arkheolohichnykh doslidzhen Kuzemynskoho ukriplennia. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2014*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 35–46.
- Grechko, D.S., Kriutchenko, O.O. (2019). Doslidzhennia Pivdennoho valu Bilskoho horodyshcha u 2018 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2018*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 61–68.
- Zhuk, V. (1992). De vidbulasia bytva Vitovta 1399r.? *Nash ridnyi kraj. Poltavska miska orhanizatsiia*

²¹ Коротя О.В., Осадчий Є.М. Розвідки в урочищі Розрита Могила. *Феномен Більського городища – 2016*. Київ–Полтава: ЦП НАН України і УТОPIK, 2016. С. 141–144.

- Ukrainskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury*. 2-e vyd., pererob. i dop. Vyp.1: Storinky z istorii Poltavshchyny v zapytanniakh i vidpovidiakh. Poltava: Astreia, p. 12–16.
- Illinska, V.A. (1977). *Mozhet li Belskoe gorodishche bit gorodom Gelonom. Skifi i sarmati*. Kiev: Nauk. dumka, p. 73–95.
- Karavaiko, D.V., Skorii, S.A., Priimak, V.V. (2008). *Selitrovarenie na Poltavshchine*. Poltava: Poltavskii literator.
- Korotia, O.V. (2023). Suchasni mozhyvosti ta perspektyvy monitorynhu pamiatok arkhеolohii. *Istoryko-kraieznavchi doslidzhennia: tradytsii ta innovatsii: materialy VI Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii* (Sumy, 8–9 hrudnia 2023 r.). Chastyna 1. Sumy: FOP Tsoma S.P., p. 142–145.
- Korotia, O.V. (2024). Doslidzhennia Kuzemynskoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha za dopomohoiu LIDAR. *Konsensus*. № 3. Sumy: SumDPU, p. 7–17.
- Korotia, O.V., Osadchyi, Ye.M. (2016). Rozvidky v urochyshti Rozryta Mohyla . *Fenomen Bilskoho horodyshcha – 2016*. Kyiv; Poltava: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 141–144.
- Korotia, O.V., Osadchyi, Ye.M. (2024). Lokalizatsiia Bilskoho perevozu za danymy arkhеolohichnykh doslidzhen i dystantsiinoho zonduvannia. *Konsensus*. № 4. Sumy: SumDPU, p. 37–53.
- Kulakovskiy, P. (2006). *Chernihovo-Siverschyna u skladi Rechi Pospolytoi (1618–1648)*. Kyiv: Tempora.
- Murzin, V., Rolle, R., Suprunenko, O. (1999). *Bilske horodyshche*. Kyiv; Hamburh; Poltava: Arkheolohiia.
- Osadchyi, Ye.M., Korotia, O.V. (2020). *Kozatski mistechka Pivnichnoho Skhodu Livoberezhnoi Ukrainy*. Kharkiv: Ekspres-knyha.
- Osadchyi, Ye.M., Korotia, O.V. (2024). Bilske horodyshche v konteksti sukhodolnykh shliakhiv spoluchennia Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhia za danymy XVII stolittia. *Putyvl'ski chytannia*. Materialy III Vseukrainskoi arkhеolohichnoi konferentsii. Do 80-ricchhia viddilu rannoho zaliznogo viku Instytutu arkhеolohii NAN Ukrainy. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 49–54.
- Petrenko, I., Boiechko, V. (2023). Bytva kniazia Vitovta na richtsi Vorskla 1399 r. u doslidzhenniakh istorykyni Viry Zhuk (1928–2008). *Siverianskyi litopys*. № 6. Chernihiv, p. 15–18 (22).
- Suprunenko, O.B. (2001). Pro «pivdennyi» val na terytorii Velykoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*. № 2. Poltava: Arkheolohiia, p. 72–77.
- Suprunenko, O.B. Sherstiuk, V.V., Puholovok, Yu.O. (2010). *Selitrovarnytskyi stan na Bilskomu horodyshchi*. Kyiv: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK.
- Shramko, B.A. (1987). *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kiiv: Naukova dumka.
- Shramko, B.A. (2000). Maidan Razritaya Mogila. *Arkheologichni litopys Livoberezhnoi Ukraini*. № 1–2. Poltava: Arkheologiia, p. 19–25;
- Shramko, B.A., Boiko, Yu.M. (1989). Raskopki kurganov i maidanov v basseine r. Merli. *Vestnik Kharkovskogo universiteta*. Istoriya. № 316. Kharkov: izd. KhGU, p. 103–108.

Отримано 03.02.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 17.02.2026

Прийнято до друку 25.02.2026

Submitted 03.02.2026

Received in revised form 17.02.2026

Accepted for publication 25.02.2026

CURRENT STATE AND PROSPECTS OF USING INFORMATION SYSTEMS IN ARCHAEOLOGY**Rostyslav Stovbukha*****Abstract**

The study examines the current state and future prospects of integrating information technologies into archaeology. The aim of the paper is to analyze modern digital approaches – GIS, remote sensing, three-dimensional modeling, and artificial intelligence – and their implementation in archaeological practice.

The methodology is based on a systematic analysis of leading publications and projects in the field, as well as the comparison of theoretical sources and real-world application cases. Recent academic publications, reports of international projects, and specialized web resources were analyzed. A systematic approach was applied: data from publications were synthesized, facts were verified using primary sources (peer-reviewed articles, conference proceedings, and reports of COST actions), and key trends were generalized. Particular attention was paid to the critical selection of examples with documented results (supported, among others, by the active knowledge-exchange networks such as the MAIA Project and similar initiatives).

The scientific novelty of the study lies in a comprehensive review of the most recent trends – from LiDAR technologies to machine learning algorithms – and in the critical assessment of their interaction and limitations in archaeological research.

The main results demonstrate the widespread adoption of GIS for spatial analysis of archaeological landscapes, the extensive use of high-precision 3D technologies (aerial photography, photogrammetry, and LiDAR) for detecting hidden archaeological sites, the growing application of unmanned aerial vehicles and neural networks for object identification, as well as the active implementation of FAIR principles for archaeological data management. At the same time, several challenges are identified: the need for long-term preservation of archaeological data, ethical concerns (including confidentiality of site locations and potential data bias), and the necessity for appropriate professional training.

The conclusions confirm that digital archaeology is shaping a new paradigm: it opens unprecedented opportunities for discoveries and analysis, but requires interdisciplinary approaches and strict adherence to data management standards.

Keywords: information systems, digital technologies, geographic information systems (GIS), LiDAR, unmanned aerial vehicles (UAVs), artificial intelligence (AI), FAIR principles, remote sensing

* PhD Student, Nizhyn Mykola Gogol State University, Nizhyn, Ukraine. E-mail: rostovbuha@ndu.edu.ua.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7955-9677>

**СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ
ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ В АРХЕОЛОГІЇ****Ростислав Стівбуха*****Анотація**

В дослідженні розглядається сучасний стан та перспективи інтеграції інформаційних технологій в археології. Метою роботи є аналіз новітніх цифрових підходів – ГІС, дистанційного зондування, тривимірного моделювання та штучного інтелекту – і їхнього впровадження у практику археології.

Методологія базується на системному аналізі провідних публікацій та проєктів у галузі, порівнянні теоретичних джерел і реальних прикладів застосування. Проаналізовано новітні академічні публікації, звіти міжнародних проєктів і веб-ресурси галузі. Використано системний підхід: синтезовано дані з публікацій, проведено верифікацію фактів за первинними джерелами (рецензованими статтями, матеріалами конференцій, звітами COST-акцій) і узагальнено ключові тренди. При цьому особлива увага приділена критичному відбору прикладів із реальними результатами (завдяки активній підтримці проєкту MAIA та інших мереж з обміну знаннями).

Наукова новизна полягає в комплексному огляді найновіших тенденцій (від Лідару до алгоритмів машинного навчання) і критичному осмисленні їхнього взаємовпливу та обмежень у археологічних дослідженнях.

Основні результати свідчать про масове впровадження ГІС для просторового аналізу археологічного ландшафту, широке використання високоточних 3D-технологій (аерофотозйомка, фотограмметрія, LiDAR) для виявлення прихованих пам'яток, зростаюче застосування безпілотників і нейромереж для ідентифікації об'єктів, а також активне впровадження принципів FAIR для управління археологічними даними. Водночас ідентифіковано виклики: необхідність довгострокового збереження археоданих, етичні питання (конфідентційність місцезнаходжень, упередження у даних) та потребу відповідної підготовки фахівців.

Висновки підтверджують, що цифрова археологія формує нову парадигму: вона відкриває безпрецедентні можливості для відкриттів і аналізу, але вимагає міждисциплінарних підходів і жорсткого дотримання стандартів управління даними.

Ключові слова: інформаційні системи, цифрові технології, геоінформаційні системи (ГІС), LiDAR, безпілотні літальні апарати (БПЛА), штучний інтелект (ШІ), FAIR, дистанційне зондування

Цитування: Стівбуха, Р. (2026). Сучасний стан і перспективи використання інформаційних систем в археології. *Консенсус*, 1, 49–55. <https://doi.org/10.3110/consensus/2026-01/049-055>

URL: <https://www.konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/211>

*аспірант Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, Ніжин, Україна. E-mail: rostovbuha@ndu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7955-9677>

Постановка проблеми. Цифрова революція докорінно змінює археологію: сучасні технології дозволяють аналізувати просторові дані та артефакти на абсолютно нових рівнях. Геоінформаційні системи (ГІС) стали базовим інструментом будь-якого археологічного проєкту з просторовими даними. Як показують огляди, ГІС широко застосовуються для картографії пам'яток, аналізу їх розподілу та планування польових досліджень – для просторового аналізу археологічного ландшафту¹, широке використання високоточних 3D-технологій (аерофотозйомка, фотограмметрія, LiDAR) для виявлення прихованих пам'яток², зростає застосування безпілотників і нейромереж для ідентифікації об'єктів³, а також активне впровадження принципів FAIR для управління археологічними даними⁴. Водночас ідентифіковано виклики: необхідність довгострокового збереження археоданих⁵, етичні питання (конфіденційність місцезнаходжень, упередження у даних)⁶ та потребу відповідної підготовки фахівців. Поява відкритих геоданих і інтуїтивно зрозумілого програмного забезпечення сприяла тому, що методи просторової статистики та візуалізації стали звичайними у праці археологів. Водночас нові потреби стверджують необхідність формалізації методології і системного огляду джерел.

Геоінформаційні системи (ГІС) у археології використовуються для збору, зберігання та просторового аналізу даних про пам'ятки та поселення. Як відзначають дослідники, ще з 1980-х років ГІС стали «незамінним елементом будь-якого археологічного дослідження, що працює з просторовими даними»⁷. Сьогодні археологи використовують ГІС для створення карт пам'яток, моделювання минулих ландшафтів та прогнозування районів потенційних знахідок. Високочастотні дані, інтегровані в ГІС (зйомки ГІС, дистанційного зондування, польові GPS-координати), дають змогу з високою точністю аналізувати розподіл артефактів, топографію місцевості та вплив навколишніх умов. Зокрема, за допомогою ГІС моделюють зміни

¹ Geographic Information Systems in Archaeology: A Systematic Review | Journal of Computer Applications in Archaeology URL: <https://journal.caa-international.org/articles/10.5334/jcaa.104>

² Archaeology: the living past. The UNESCO Courier URL: <https://courier.unesco.org/en/articles/archaeology-living-past>

³ A human-AI collaboration workflow for archaeological sites detection | Scientific Reports. URL: <https://www.nature.com/articles/s41598-023-36015-5>; An Open System for Collection and Automatic Recognition of Pottery through Neural Network Algorithms. URL: <https://www.mappalab.eu/wp-content/uploads/2022/02/heritage-04-00008-v2.pdf>

⁴ Will It Ever Be FAIR? | Advances in Archaeological Practice | Cambridge Core. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/advances-in-archaeological-practice/article/will-it-ever-be-fair/9073D28A74C2FE87E53B3C5A7437AC74>

⁵ Digital Archaeological Data in the Wild West: the challenge of practising responsible digital data archiving and access in the United States. Nicholson et al. Internet Archaeology 58. URL: <https://intarch.ac.uk/journal/issue58/22/full-text.html>

⁶ Debating AI in Archaeology: applications, implications, and ethical considerations. Tenzer, Pistilli, Brandsen and Shenfield. Internet Archaeology 67. URL: <https://intarch.ac.uk/journal/issue67/8/>

⁷ Geographic Information Systems in Archaeology: A Systematic Review | Journal of Computer Applications in Archaeology URL: <https://journal.caa-international.org/articles/10.5334/jcaa.104>

ландшафту (урбанізація, ерозія) і планують розкопки там, де з найбільшою ймовірністю збереглися невідомі об'єкти.

Аерофотозйомка і LiDAR. Одним із найвпливовіших досягнень є застосування лазерного сканування LiDAR (Light Detection and Ranging). Він працює за принципом випромінювання мільйонів лазерних імпульсів і вимірювання часу їхнього повернення, що дозволяє створити надточну 3D-хмару точок земної поверхні. Основна перевага LiDAR – можливість «пробивати» рослинний покрив: хоча більшість імпульсів відбивається від крон дерев, достатня частка променів проникає крізь вегетацію і досягає ґрунту. За допомогою алгоритмічних фільтрів це дозволяє отримати рельєф місцевості – з усіма укріпленнями, терасами, земляними насипами тощо, що були приховані під лісом. Нещодавні дослідження показують, що за допомогою LiDAR можна виявити сотні раніше невідомих пам'яток – наприклад, масивне доісторичне поселення під джунглями Мексики або групи курсових споруд в Ірландії, не помітні на поверхні⁸. За висновками ЮНЕСКО, технологія LiDAR особливо цінна для досліджень укритих джунглями районів Центральної Америки та виявлення об'єктів під щільною рослинністю. Для археологів це суттєво полегшує знаходження захованих та розрахунок їхнього стану без проведення розкопок.

Фотограмметрія та безпілотники. Побутова фотограмметрія стала стандартом для документування артефактів та розкопок. Ця технологія дозволяє створювати 3D-моделі з фотографій предметів чи будівель з високою точністю. Аерофотозйомка з дронів (БПЛА) у поєднанні з фотограмметрією дозволяє оперативно моделювати великі території: із набору аерознімків будують ортофотоплани, цифрові моделі висот і високодеталізовані 3D-моделі цілих ділянок розкопок. Згідно з міжнародними оглядами, за останні роки спостерігається **стрімке зростання** застосування дронів – протягом 2019–2024 рр. кількість таких проектів зростає на понад 80%⁹. Дрони значно здешевлюють та пришвидшують документування ландшафтів (через дешевизну і портативність датчиків). Цей інструмент особливо корисний на важкодоступних об'єктах чи при обстеженнях у складних умовах.

Тривимірне моделювання та 3D-репродукції. Поєднання LiDAR і фотограмметрії з 3D-моделюванням відкриває нові горизонти. Археологи все частіше застосовують 3D-сканери та принтери для створення віртуальних копій артефактів і пам'яток. Як показує практика, такі 3D-репродукції можуть докорінно змінити археологічну методологію: оцифровані об'єкти стають доступними для аналізу, реставрації та відтворення без фізичного руйнування оригіналу¹⁰. Тривимірні моделі передаються колегам по всьому світу й використовуються в

⁸ Archaeology: the living past. The UNESCO Courier URL: <https://courier.unesco.org/en/articles/archaeology-living-past>

⁹ ISPRS-Archives – UAV-BASED PHOTOGRAMMETRY FOR ARCHAEOLOGICAL HERITAGE SITE SURVEY AND 3D MODELING OF THE SARDUS PATER TEMPLE (ITALY). URL: <https://isprs-archives.copernicus.org/articles/XLII-2-W17/45/2019/>

¹⁰ Photogrammetry | Archaeological Services | Wessex Archaeology. URL: <https://www.wessexarch.co.uk/archaeological-services/photogrammetry>

освітніх та популяризаційних цілях. Завдяки широкому поширенню технологій 3D-документування сьогодні навіть місцева спільнота може проводити власний цифровий архів пам'яток.

Штучний інтелект. поступово стає невід'ємним інструментом у комплексі археологічних методів. Уже сьогодні з'являються приклади застосування алгоритмів машинного навчання для аналізу археологічних даних: від автоматичного виявлення потенційних об'єктів на супутникових знімках до розпізнавання фрагментів артефактів чи текстів. Наприклад, нещодавня розробка на основі семантичної сегментації демонструє ~80% точність у виявленні поселень за аналізом космічних знімків¹¹. Це означає, що алгоритми ШІ успішно «підкреслюють» на мапі найімовірніші місця поховань або сховків за великої кількості даних. Інше застосування – ідентифікація кераміки та інших знахідок: проект ArchAIDE показав, що нейромережі можуть автоматично розпізнавати типи горщиків за фотографіями уламків¹². Такі системи прискорюють і спрощують важку й рутинну роботу археолога з каталогізації матеріалу.

Варто також відзначити успіхи у цифровій епіграфії: наприклад, в 2024 році з допомогою ШІ вдалося розшифрувати 2000-річний опалений сувій з Помпеїв, що раніше вважався практично нерозбірливим¹³. Таким чином, сучасні методи глибинного навчання полегшують читання стародавніх рукописів і гравюр, даючи змогу відтворювати тексти, які десятиліттями були недоступні. Подібні досягнення спричинили створення міжнародних спільнот на кшталт «MAIA» (Managing AI in Archaeology), які координують дослідження і встановлюють етичні рамки для використання ШІ.

Проте масове впровадження штучного інтелекту породжує й виклики. Потрібна критична перевірка результатів – ШІ дає корисні підказки, але остаточне рішення мають приймати люди. За висновками дослідників, саме поєднання людського досвіду з алгоритмічним аналізом («спільна робота людини та ШІ») забезпечує найкращий результат¹⁴.

Стандарти даних і довгострокове зберігання. Швидкий розвиток цифрових технологій вимагає відповідного управління даними. Значну увагу в останні роки привертають принципи FAIR (Findable, Accessible, Interoperable, Reusable): вважається, що цифрові архіви проектів мають бути відкритими і з багатими метаданими, забезпечувати глобальні ідентифікатори для знаходження ресурсів, використовувати стандартизовані формати і словники (наприклад, MIDAS Heritage

¹¹ A human-AI collaboration workflow for archaeological sites detection | Scientific Reports. URL: <https://www.nature.com/articles/s41598-023-36015-5>

¹² An Open System for Collection and Automatic Recognition of Pottery through Neural Network Algorithms URL: <https://www.mappalab.eu/wp-content/uploads/2022/02/heritage-04-00008-v2.pdf>

¹³ Archaeology: the living past. The UNESCO Courier URL: <https://courier.unesco.org/en/articles/archaeology-living-past>

¹⁴ A human-AI collaboration workflow for archaeological sites detection | Scientific Reports. URL: <https://www.nature.com/articles/s41598-023-36015-5>

для опису культурних ресурсів)¹⁵. Це забезпечує можливість повторних досліджень і інтеграції даних з різних проєктів. Водночас реальність показує, що археологи часто не зберігають масиви польових даних – виникає своєрідна «криза цифрового кураторства»¹⁶. Аналіз сучасних досліджень зафіксував: багато проєктів не мають належної політики архівації даних, через що цінна інформація може загинути. Наприклад, в США навіть попри вимоги законодавства, більшість археологів не систематично зберігають цифрові набори даних після завершення розкопок.

Ці проблеми пов'язані також з етичними аспектами: хто володіє цифровими репліками та картами (включаючи місцеві громади), як захищати чутливі дані (наприклад, точні координати сакральних об'єктів) та уникати упереджень у тренувальних вибірках ШІ¹⁷. Важливо розробити правила «відповідального діління даними», дотримуючись прозорості та інклюзивності.

Освіта та підготовка фахівців. Активне впровадження цифрових технологій потребує відповідної підготовки археологів. Багато університетів і дослідницьких центрів сьогодні впроваджують курси з геоінформатики, дистанційного зондування та цифрового моделювання. Поява спеціалізованих навчальних програм з ПС в археології, фотограмметрії і робототехніки означає, що нове покоління фахівців здобуває необхідні навички ще під час навчання. Крім того, розвиваються онлайн-платформи та спеціалізовані воркшопи (зокрема в рамках програм COST і CAA), що дозволяють практичним археологам підвищувати кваліфікацію в галузі ШІ та ПС. Таким чином, формуються стандарти освіти, які відповідають викликам цифрової епохи в археології.

Висновки. Проведений аналіз показує, що археологія входить у «золоту добу» цифрових технологій: впровадження ПС, LiDAR, дронів, фотограмметрії та ШІ докорінно перетворює методи роботи з пам'ятками. Ці інструменти забезпечують раніше неможливі відкриття – від виявлення прихованих мегаполітичних пам'яток до віртуального відтворення артефактів¹⁸. Разом із тим необхідно вирішувати супутні проблеми: забезпечити довгострокове зберігання даних і доступ до них, розв'язувати етичні питання використання цифрової інформації, стандартизувати методики збору й аналізу даних¹⁹. В якості наукової новизни роботи вказано інтегрований підхід:

¹⁵ Will It Ever Be FAIR? | Advances in Archaeological Practice | Cambridge Core. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/advances-in-archaeological-practice/article/will-it-ever-be-fair/9073D28A74C2FE87E53B3C5A7437AC74>

¹⁶ Digital Archaeological Data in the Wild West: the challenge of practising responsible digital data archiving and access in the United States. Nicholson et al. Internet Archaeology 58. URL: <https://intarch.ac.uk/journal/issue58/22/full-text.html>

¹⁷ Debating AI in Archaeology: applications, implications, and ethical considerations. Tenzer, Pistilli, Brandsen and Shenfield. Internet Archaeology 67. URL: <https://intarch.ac.uk/journal/issue67/8/>

¹⁸ Archaeology: the living past. The UNESCO Courier URL: <https://courier.unesco.org/en/articles/archaeology-living-past>; A human-AI collaboration workflow for archaeological sites detection | Scientific Reports. URL: <https://www.nature.com/articles/s41598-023-36015-5>

¹⁹ Will It Ever Be FAIR? | Advances in Archaeological Practice | Cambridge Core. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/advances-in-archaeological-practice/article/will-it-ever-be-fair/9073D28A74C2FE87E53B3C5A7437AC74>

сукупна оцінка всіх тенденцій (від LiDAR до GIS+AI) дає цілісне бачення розвитку галузі, а не розрізнені факти. Отже, цифрова археологія пропонує безпрецедентний інструментарій і знання, які дозволяють глибше досліджувати минуле. Майбутнє дисципліни залежатиме від того, наскільки успішно наукова спільнота вбудує ці технології у загальні теорії та практику археологічного дослідження.

REFERENCES

- Bagnolo, V., & Paba, N. (2019). *UAV-based photogrammetry for archaeological heritage site survey and 3D modeling of the Sardus Pater Temple (Italy)*. *Int. Arch. Photogramm. Remote Sens. Spatial Inf. Sci.*, XLII-2/W17, 45–51. <https://doi.org/10.5194/isprs-archives-XLII-2-W17-45-2019>
- Casini, L., Marchetti, N., Montanucci, A., Orrù, V., & Rocchetti, M. (2023). A human–AI collaboration workflow for archaeological sites detection. *Scientific Reports*, 13, 8699. <https://doi.org/10.1038/s41598-023-36015-5>
- Gualandi, M.L., Gattiglia, G., & Anichini, F. (2021). An open system for collection and automatic recognition of pottery through neural network algorithms. *Heritage*, 4 (1), 140–159. <https://doi.org/10.3390/heritage4010008>
- Menéndez-Marsh, F. et al. (2023). Geographic Information Systems in Archaeology: A Systematic Review. *Journal of Computer Applications in Archaeology*, 6 (1), 40–50.
- Milligan, M. (2024, April 25). Archaeologists reveal hundreds of ancient monuments using LiDAR. *HeritageDaily*. Retrieved from <https://www.heritedaily.com/2024/04/archaeologists-reveal-hundreds-of-ancient-monuments-using-lidar/151775>
- Nicholson, C., Fernandez, R., & Irwin, J. (2021). Digital archaeological data in the Wild West: the challenge of practising responsible digital data archiving and access in the United States. *Internet Archaeology*, 58. <https://doi.org/10.1141/ia.58.22>
- Nicholson, C., Kansa, S., Gupta, N., & Fernandez, R. (2023). Will it ever be FAIR? Making archaeological data findable, accessible, interoperable, and reusable. *Advances in Archaeological Practice*, 11 (1), 63–75. <https://doi.org/10.1017/aap.2022.40>
- Tenzer, M., Pistilli, G., Brandsen, A., & Shenfield, A. (2024). Debating AI in archaeology: applications, implications, and ethical considerations. *Internet Archaeology*, 67. <https://doi.org/10.1141/ia.67.8>
- UNESCO. (2025). Archaeology: the living past. *UNESCO Courier*, July–Sept 2025.
- European Space Agency. (2020). *Cultural Landscapes Scanner (CLS): Earth Observation and automated detection of subsoil undiscovered cultural heritage sites via AI approaches*. (Discovery Programme Phase B4). Retrieved from <https://activities.esa.int/4000132058>

Отримано 12.02.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 26.02.2026

Прийнято до друку 01.03.2026

Submitted 12.02.2026

Received in revised form 26.02.2026

Accepted for publication 01.03.2026

[fair/9073D28A74C2FE87E53B3C5A7437AC74](https://doi.org/10.1017/aap.2022.40); Digital Archaeological Data in the Wild West: the challenge of practising responsible digital data archiving and access in the United States. Nicholson et al. *Internet Archaeology* 58. URL:<https://intarch.ac.uk/journal/issue/58/22/full-text.html>

Історія України

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-01/056-065>

УДК (UDC) 94 (477.52) «1708/1709»

PETER'S PUNITIVE POLICY AND THE DESTRUCTION OF THE AUTONOMY OF THE HETMANATE: THE "LEBEDINSKAYA KATIVNYA" AS THE DESTRUCTION OF THE POLITICAL ELITE

Daryna Skrypka*

Yurii Taraban**

Abstract

The article analyses the course and consequences of the Lebedyn tragedy of 1708–1709. It is argued that these events were not spontaneous revenge, but a systematic punitive action by Peter I aimed at eliminating the political elite. The role of the Mobile Chancellery and A. Menshikov in the functioning of the 'Lebedyn torture chamber' as an instrument of imperial terror is highlighted. The impact of the tragedy on the formation of the local history of the Sumy region and its significance in the context of the struggle for Ukrainian autonomy.

The aim of this work is to investigate and analyse the preconditions, course and tragic consequences of the Lebedyn tragedy of 1708–1709 as part of Peter I's repression against the supporters of Hetman Ivan Mazepa during the Great Northern War. Particular attention is paid to specific events in the context of the history of the Sumy region. **The methodological** basis of the study is based on the principles of historicism, objectivity, systematic and comparative-historical analysis of written sources, letters, as well as the testimonies of contemporaries and the generalisation of the works of Ukrainian historians who covered the events of the Northern War and the tsar's punitive policy.

Scientific novelty – consists in the systematization and substantiation, based on a complex of written sources, of little-known testimonies about the scale of the tragedy in Lebedyn. For the first time, specific data on the methods of torture and the role of Prince Alexander Menshikov and Tsar Peter I have been systematized. The study helps to gain a deeper understanding of the mechanism of imperial terror in the context of the destruction of the Hetmanate and its long-term impact on Ukrainian consciousness.

* third-year student of the Bachelor's degree program in Secondary Education (History and Civic Education) at the A.S. Makarenko Sumy State Pedagogical University, Sumy, Ukraine. E-mail: 2689082@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-3822-1142>

** PhD in Education/Pedagogy, Senior Lecturer, Department of Ukrainian History, A.S. Makarenko Sumy State Pedagogical University, Sumy, Ukraine. E-mail: yury.taraban@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8895-3751>

Conclusions. Based on a comprehensive analysis of sources, it has been established that the Lebedyn tragedy was the result of Peter I's systematic violation of Ukraine's autonomous rights, which forced Ivan Mazepa to seek a new protector. It has been proven that these events were not spontaneous revenge, but organised state terror under the leadership of Peter I and Alexander Menshikov, aimed at the physical and psychological destruction of the Ukrainian elite. The mechanism of the Mobile Chancellery has been revealed, where representatives of all strata of society were subjected to inhuman torture and mass extermination regardless of their guilt. The study emphasises that the destruction of Ukrainian autonomy in the Sumy region was a key stage in imperial expansion, the understanding of which is fundamental to analysing the nature of the historical and contemporary Russian-Ukrainian confrontation.

Keywords: Lebedyn torture chamber, Ivan Mazepa, Charles XII, Peter I, Alexander Menshikov, repression, Hetmanate

КАРАЛЬНА ПОЛІТИКА ПЕТРА І ТА РУЙНУВАННЯ АВТОНОМІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ: «ЛЕБЕДИНСЬКА КАТІВНЯ» ЯК ЗНИЩЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ

Дарина Скрипка*
Юрії Тарабан**

Анотація

У статті проаналізовано перебіг та наслідки Лебединської трагедії 1708–1709 рр. Обґрунтовано, що ці події були системною каральною акцією Петра I, спрямованою на ліквідацію політичної української еліти. Висвітлено роль Похідної канцелярії та О. Меншикова у функціонуванні «Лебединської катівні» як інструмента імперського терору. Досліджено вплив трагедії на формування локальної історії Сумщини та її значення в контексті боротьби за українську автономію.

Мета роботи дослідити та проаналізувати передумови, перебіг та трагічні наслідки Лебединської трагедії 1708–1709 рр. як складової репресій Петра I проти прихильників гетьмана Івана Мазепи під час Великої Північної війни. Особлива увага приділяється конкретним подіям в контексті історії Сумщини. **Методологічна основа** дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системного та порівняльно-історичного аналізу письмових джерел, листів, а також свідчень сучасників і узагальнення праць українських істориків, що висвітлювали події Північної війни та каральну політику царя.

Наукова новизна. Полягає у систематизації та обґрунтуванні на підставі комплексу письмових джерел маловідомих свідчень про масштаби трагедії в Лебедині. Вперше систематизовано конкретні дані про методи тортур і роль князя Олександра Меншикова та

* здобувач з року навчання ОР «Бакалавр» спеціальності Середня освіта (Історія та громадянська освіта) Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: 2689982@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-3822-1142>

** доктор філософії у галузі освіти/педагогіки, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: yury.taraban@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8895-3751>

царя Петра I. Дослідження допомагає глибше зрозуміти механізм імперського терору в контексті руйнування Гетьманщини та його довготривалий вплив на українську свідомість.

Висновки. На основі комплексного аналізу джерел встановлено, що Лебединська трагедія стала наслідком системного порушення Петром I автономних прав України, що змусило Івана Мазепу шукати нового союзника. Доведено, що ці події були не спонтанною помстою, а організованим державним терором під керівництвом Петра I та Олександра Меншикова, спрямованим на фізичне і психологічне знищення української еліти. Виявлено механізм діяльності Похідної канцелярії, де через нелюдські тортури проводилося масове винищення представників усіх верств суспільства незалежно від їхньої провини. Дослідження підкреслює, що руйнування української автономії стало ключовим етапом імперської експансії, розуміння якої є фундаментальним для аналізу природи історичного та сучасного російсько-українського протистояння.

Ключові слова: Лебединська катівня, Іван Мазепа, Карл XII, Петро I, Олександр Меншиков, репресії, Гетьманщина

Цитування: Скрипка, Д. & Тарабан, Ю. (2026). Каральна політика Петра I та руйнування автономії Гетьманщини: «Лебединська катівня» як знищення політичної еліти. *Консенсус*, 1, 56-65. <https://doi.org/10.3110/consensus/2026-01/056-065>

URL: <https://www.konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/212>

Постановка проблеми. Лебединська трагедія 1708–1709 рр. є одним із найтрагічніших, але й досі недостатньо висвітлених епізодів у контексті каральної політики Петра I щодо Гетьманщини після переходу гетьмана Івана Мазепи на бік шведського короля Карла XII. Загальна проблема полягає у систематичному руйнуванні української державності та знищенні її еліти, яке розпочалося ще до офіційної ліквідації автономії.

Згадана подія є безпосередньо пов'язаною з важливим науковим завданням – переосмислення природи російсько-українських відносин, які історично ґрунтувалися на імперській експансії та терорі. Розуміння механізмів масових репресій, що були застосовані в Лебедині (слідство, тортури, страти), дозволяє виявити системність імперського терору як інструменту управління «завойованими» територіями, що має прямий зв'язок із сучасними військово-політичними конфліктами. Трагедія Лебединська, як і Батурина та інших міст і сіл, знищених в ході Російської експансії, ілюструє, що вибір І. Мазепи був відчайдушною спробою порятунку української автономії від неминучої ліквідації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематикою Лебединської катівні займався небагато дослідників. Зокрема, сучасний український дослідник С. Павленко¹ поглибив джерельну базу, ввівши до наукового обігу листи Петра I та документи, які деталізують оточення гетьмана та перебіг каральних акцій. Його праці чітко розмежовують миттєву помсту в Батурині та систематичний терор у

¹ Павленко, С. (2019). Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах. Мистецтво.

Лебедині. Локальні дослідження, як-от праці Б.К. Мигалья² та статті В. Маслійчука³ зосереджуються на конкретиці подій на території Сумщини та історичній пам'яті про «Могили гетьманців», намагаючись встановити точну кількість жертв. В «Истории Русов»⁴ автор висвітлює перші свідчення про жорстокість репресій. Праці М. Костомарова та М. Грушевського заклали фундамент для вивчення політичних передумов союзу Мазепи та Карла XII, підкреслюючи роль Петра I у порушенні договірних зобов'язань. М. Грушевський, зокрема, звертав увагу на процедуру слідства у Похідній канцелярії. Незважаючи на внесок згаданих дослідників, досі не існує комплексного дослідження, яке б розкрило всю повноту Лебединської катівні. Це обґрунтовує необхідність подальшого дослідження архівних даних та наукового узагальнення проблеми.

Метою статті є дослідити та проаналізувати передумови, перебіг та трагічні наслідки Лебединської трагедії 1708–1709 рр. як складової репресій Петра I проти прихильників гетьмана Івана Мазепи під час Великої Північної війни.

Виклад основного матеріалу. Гетьманщина, впродовж 1687–1708 рр. зазнала значних трансформацій. У цей період відбулося розширення кордонів, збільшення кількості військ, а також зміцнення органів управління, високі збори податків. Московські мілітаристські реформи, які ініціював Петро I, вимагали колосальних економічних та людських ресурсів⁵. Поступове обмеження та ліквідація козацьких вольностей фактично перетворили козаків на звичайних селян. Виснажлива участь козаків у війнах, які вела Московська імперія, призводили до великих втрат серед українського населення. Економічний та людський тягар Великої Північної війни, обмеження автономії та постійні зловживання московських чиновників і військових – зазначені фактори сформували підґрунтя для загального невдоволення політикою московського уряду. Також Іван Мазепа отримував чисельні скарги щодо поганого поводження великоросів з малоросами з різних місць. Наприклад, Чернігівського полку сотник доносив своєму полковнику Полуботку, що Іван Павлович Зиков, який їхав із солдатами з Могильова до Києва, дозволяв своїм солдатам чинити над жителями безчинство і знущання⁶.

Системний характер цих зловживань свідчив про ставлення царського уряду до Гетьманщини як до завойованої території, а не як до рівноправного союзника. Проте, попри постійну напругу, головним чинником, що остаточно розірвав зв'язок, стали не внутрішні конфлікти, а зовнішньополітичні дії Петра I. Вирішальним моментом, що штовхнув гетьмана до рішучих дій, стало порушення Петром I зобов'язань щодо захисту Гетьманщини. Коли польський союзник Швеції Станіслав

² Мигаль, Б.К. (1997). Краю мій Слобожанщино!. Лебедин. Збірник архівних документів і матеріалів. Фоліо.

³ Маслійчук, В. (2013, 15 листопада). «Лебедин... Скільки сумних споменів виникає сеймення». <https://www.historians.in.ua/index.php/en/post-mazepa/930-volodymyr-masliuchuk-lebedynskilky-sunnykh-spomyniv-vyklykaie-se-imennia>

⁴ Конисський, Г. (1846). История Русов или Малой России. Москва.

⁵ Павленко, С. (2004). Оточення Гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. КМ Академія. С. 18

⁶ Костомаров, Н.И. (1995). Руина, Мазепа, Мазепени. Чарли. С. 566

Лещинський став погрожувати нападом на Україну, Мазепа звернувся по допомогу до Петра I. Проте цар, відмовив гетьману категоричною фразою: «Я не можу дати навіть десять чоловік, боронися як знаєш». Це було для гетьмана «останньою краплею». Петро I порушив зобов'язання обороняти Україну від поляків, що становило собою основу угоди 1654 р., і український гетьман перестав вважати себе зобов'язаним зберігати вірність цареві⁷. Це рішення царя розірвало договірні відносини, які визначали статус Гетьманщини, і дало Мазепі формальний привід для пошуку нового союзника.

Не бажаючи привертати до себе уваги, гетьман Мазепа до останнього демонстрував вірність, продовжуючи виконувати накази царя. Гетьман із своєю армією, що складалася з 30 000 війська малоросійського, прикривав кордони російські від нападу шведів. У 1705 р. Петро I повелів вступити в кордони польські з боку Галіції⁸. Проте це було частиною великого плану. Усвідомлюючи неминучість повного знищення української автономії в разі перемоги Петра I у Північній війні, Мазепа обрав єдиний можливий варіант, хоча ризикований. Саме похід у Польщу для Мазепи був вирішальним. Він мав нагоду таємно зустрітися зі шведським королем для обговорення деталей майбутнього союзу. Складність і ризикованість цього кроку свідчить про усвідомлення Мазепою кінцевої мети Петра I – перетворення Гетьманщини на звичайну провінцію.

З часом Петру I почали приходити доноси на гетьмана від полтавського полковника Івана Іскри та генерального судді Василя Кочубея. У свою чергу, гетьман, звернувся за допомогою до впливового Меншикова. У листі від 24 лютого 1708 року Мазепа просив у Меншикова допомоги: «Вашу княжюю светлость, яко и ныне в крайней моей беде печале напасте и клеветах негде ищю заступления помощи о рады и милостиваго предстательства, токмо у вашей княжой светлости, первейшаго и ближайшаго его царского величества всемилостивѣйшаго моего царя и государя министра и многоможнейшаго ходатая»⁹. Завдяки своєму впливу та переконанням Мазепі вдалося переконати царя та його оточення, що Іскра і Кочубей є наклепниками та зрадниками. Попри відсутність прямих доказів вини гетьмана не було знайдено, їх арештували та піддали тортурам, де вони «зізналися» у наклепі на Мазепу. Обвинувачені були визнані державними злочинцями, і царем був винесений вирок до смертної кари. І в 1708 р. їм було відрубано голови в селі Борщагів, під містом Біла Церква¹⁰. Винесення смертного вироку на підставі зізнань, отриманих під тортурами, стало переконливим доказом повного політичного домінування гетьмана на той час.

⁷ Білик, О. (2020, 20 березня). «Памятки Лебедина: Козацький Меморіал». <https://artmuseum.lebedyn.org/pam-vatnyky-lebedyna-kozatskyj-memorial/>

⁸ Конисський, Г. (1846). История Русов или Малой России. Москва. С. 199.

⁹ Павленко, С. (2019). Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах. Мистецтво. С. 35–36.

¹⁰ Конисський, Г. (1846). История Русов или Малой России. Москва. С. 201.

Розправившись із донощиками та зміцнивши свою позицію в очах Петра I, І. Мазепа, дочекавшись вирішального моменту, в надії запобігти спустошенню свого краю, перейшов на бік шведів. У жовтні 1708 р., коли шведська армія на чолі з королем Карлом XII увійшла на територію Гетьманщини, І. Мазепа розкрив свої наміри та уклав союз. Ключові положення угоди, укладеної 30 жовтня 1708 р. була укладена угода між керівництвом України і Карлом XII:

1. Й. К. В. (його королівська величність) зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що – як виявиться, належало колись українському народові, передається й задержиться при українським князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть захищені і вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути порушений у володінні цим князівством; по його смерті, яка – треба сподіватися – не наступить ще довго, Стани України захищають всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України. Й. К. В. не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме: Стародуб, Мглин, Батурина, Полтаву, Гадяч¹¹.

Вчинок гетьмана здивував і розгнівав московського царя Петра I. Реакція царя була миттєвою і надзвичайно жорстокою, ставши початком масштабної каральної кампанії, що охопила всю Гетьманщину. Розпочалися каральні акції. В Миколаївській церкві, залучившись підтримкою духовенства, Петро I наказав проклясти Мазепу; читаючи псалми, в кінці повторили: «Да, будеть такой-то Мазепа проклят!». Єпископ проголосив: «Анафема!»¹². У відповідь за кілька днів російські війська на чолі з Меншиковим оточили і вирізали всіх мешканців гетьманської столиці Батурина. Чутки про батуринську трагедію та російський терор (масові арешти, страти за підозру в підтримці Мазепи) змусили багатьох прибічників гетьмана присягнути на вірність цареві, відмовившись від клятви. Петро I прийняв цих козаків та відновив

¹¹ Павленко, С. (2019). Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах. Мистецтво. С. 176–177.

¹² Конисський, Г. (1846). История Русов или Малой России. Москва. С. 212.

їхні статуси та землю. Натомість цар доручає О. Меншикову переказати вірній старшині, щоб вони зібралися для обрання нового гетьмана Івана Скоропадського в Глухові¹³. Старшини: Данило Апостол, Іван Сулима, Дмитро Горленко, Іван Максимович, Михайло Ломиковський, Гамалія Кандиба, Бутович і канцелярист Антонович та інші, які не прийшли на заклик загальних зборів для обрання гетьмана¹⁴. Ці козаки, які свідомо ігнорували скликання, були визнані неблагодійними, були забрані з домівок та вислані в Лебедин для подальшої розправи. Таким чином, Лебедин став місцем зведення політичних рахунків та фізичного знищення еліти, яка відстоювала українську державність.

Якщо Батурин став миттєвим заходом помсти то трагедія Лебедина набула систематичного та впорядкованого характеру. Це місто на Слобожанщині стало похмурим символом кривавої розправи, перетворившись на центральну катівню для козацької старшини та прихильників державницької ідеї І. Мазепи. Лебедин був обраний як місце катування не випадково: місто було одним із основних укріплених форпостів, тут розташовувалася частина російської армії, а з 25 листопада по 26 грудня 1708 р. перебував сам Петро I, який готував армію до бою зі шведами¹⁵.

Лебедин став центром кривавих подій в історії Сумщини, в яких ключову участь брали цар Петро I як головний організатор, а О.Д. Меншиков – як безпосередній виконавець. Перші репресії були для прибічників Мазепи в указі «войсковой старшине, ушедшей с Мазепою к Шведам» описуються каральні акції проти козаків та їх родин. «А буде кто по сим нашим, великого государя, указом, забыв страх Божий и присягу свою к нам, великому государю, и целость отчизны своей от него, вора и изменника Мазепы, и от неприятеля нашего, не отстанет и к нам великому государю, не возвратитца во время месяца, то есть декабря по первое число 1708 г., но будет против нас служить тем нашим неприятелем, тех обявляем изменников наших и отчизны вашей. И будут их чины и маетности и пожитки их отобраны и розданы верным за службы их. Також жены и дети их взяты и сосланы будут в ссылку. А кто из них пойманы будут, и те, яко изменники, казнены будут смертю без пощады»¹⁶.

Царський уряд свідомо перевів конфлікт у площину тотальних репресій, створивши ідеологічне підґрунтя для нелюдської жорстокості. Катівня приймала козацьку старшину: полковників, сотників та їхніх родин, рядові козаки та міщани: запідозрені у прихильності до гетьмана або в наданні допомоги шведсько-українським силам; священнослужителі: за підтримку Мазепі, навіть у формі молитов, що свідчить про спробу знищити ідеологічну опору руху. В листі від Петра I до О. Меншикова ведеться така розмова: «Припало мне на ум, что в Прилуках

¹³ Грушевський, М. (1909). Записки наукового товариства імені Шевченка. (6). С. 22.

¹⁴ Конисський, Г. (1846). История Русов или Малой России. Москва. С. 212.

¹⁵ Мигаль, Б.К. (1997). Краю мій Слобожанщино!. Лебедин. Збірник архівних документів і матеріалів. Фоліо. С. 7.

¹⁶ Андреев, А.И. (1948). Письма и бумаги императора Петра Великого, 8(1). С. 267.

гетманских единомышленников, которые ныне при нем, многих есть жены и дети. Чего для изволь туды нарочно кого нибудь послать з драгунов и взять их за караулом. Также Кочюбеева и Искрина жены, слышал я, что за караулом в Батуринае, которых изволь взять с собою, понеже в них некоторое дело имеем»¹⁷. Фактично кожен, хто становив загрозу імперській політиці, або кого можна було звинуватити у нелояльності, потрапляли під репресії. Метою було не лише покарання, але й психологічне зламання опору через терор, спрямований проти родин.

Слідство над звинуваченими проводила Лебединська канцелярія, або «Похідна канцелярія». Піддаючись тортурам та не звертаючи уваги на дослідження, канцелярія робила суворі свідчення проти людей. «Одного прислав на допит генерал фельдмаршал Шереметев, другого князь Меншіков, третього драгунський капітан Чічерін привіз з собою з Погара; атаман містечка Сенчи привіз з собою лохвицького сотника; генерал-поручик привіз попа; атаман містечка Рашевки захопив Жидакрамаря, що торгував у шведським війську; драгунський підполковник прислав селянина підозреного в бивстві драгуна»¹⁸. Допит у Похідній канцелярії був лише початком, часто він перетворювався на інший етап в Лебедині, де виснажливого підозрюваного чекав значно важчий допит «сь пристрастієм»¹⁹, як тоді говорили. Використання тортур як основного методу «слідства» гарантувало отримання потрібних зізнань, що легалізувало масові страти.

В «Истории Русов» автор описує страти, проведені О. Меншиковим як буденне звичайне ремесло. Методи тортур, які використовували були колесування, четвертування і саджання на палю, а найлегшим, що вважалося за іграшку, було вішати та рубати голови²⁰. Також були присутні «батожье, кнут с шиною» – були головним у катуванні, яке навіть має своє прислів'я: «Кнутъ не Ангель, души не вынетъ, а правду скажетъ»; розпечене залізо, яке відзначалося своєю повільністю у застосуванні від якої кипіла, шкварилася та димілася шкіра²¹. Хто не витримував певну кількість катування, яка була відведена, того страчували. Найлегшою карою вважалося страта через повішення або відтинання голови. Катівня в Лебедині несла в собі інквізиційний характер, де провина визначалася не фактами свідків чи канцелярії, а ступенем стійкості жертви до тортур, а потім її зізнання в тих справах, які вона не робила. Це свідчить про свідоме використання терору для залякування населення.

Точні дані про кількість страчених та закатованих у Лебедині залишаються невідомими та спричиняють багато дискусій на цю тему. Однак, більшість джерел сходяться, що кількість жертв сягала сотні, а то й, можливо, близько тисячі осіб проте (часто згадується кількість близько 900 людей). Кладовище, на якому були тіла

¹⁷ Андреев, А.И. (1948). Письма и бумаги императора Петра Великого, 8(1). С. 272.

¹⁸ Грушевський, М. (1909). Записки наукового товариства імені Шевченка. (6). С. 51.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ефименко, П. (1884). Могила Гетьманцев в г. Лебедин, «Киевская старина», 8(3). С. 693.

²¹ Конисский, Г. (1846). История Русов или Малой России. Москва. С. 212.

козаків, було відлучене від церкви і має назву «Гетьманцевь»²². Стосовно могили свідчень маємо небагато, проте в «Историко-статическом описании харьковской епархии» Філарета (Д.Г. Гумілевського) є свідчення, що могила існувала, знаходилася в садку одної Вознесенської церкви в 300 саженьях (640 метрів) від минулого міського валу. Насип мав приблизно 10 сажень (21,34 метри) довжиною та шириною. В згадках опитуваних Філаретом згадується, що місцями в провалинах можна побачити людські залишки²³. Таким чином, Лебединська трагедія, разом із Батуринською, стала попередженням для всієї козацької еліти, демонструючи готовність царя до найжорстокіших заходів задля збереження імперського панування.

Висновки: За результатами комплексного аналізу історичних джерел встановлено, що вирішальним чинником переходу Івана Мазепи під протекторат Швеції стало систематичне обмеження автономії Гетьманщини та порушення Петром I договірних зобов'язань, що звільнило гетьмана від присяги цареві. Наслідком цього політичного розриву стала Лебединська трагедія 1708–1709 років, яка на відміну від спонтанної Батуринської різанини, мала характер впорядкованого державного терору. Ключову роль у цих подіях відіграли Петро I, як ідеолог каральної кампанії, та Олександр Меншиков, як виконавець наказів. Доведено, що репресії охопили всі верстви суспільства – від козацької старшини до духовенства та членів їхніх родин, маючи на меті не лише фізичне винищення опонентів, а й психологічне зламання опору через терор.

Знищення еліти та залякування мирного населення розглядалися імперським центром як необхідна умова для остаточної ліквідації козацького устрою. Діяльність Похідної канцелярії в Лебедині підтверджує, що слідство базувалося на нелюдських тортурах, де смертний вирок залежав не від доведеної провини, а від фізичної стійкості підсудного. Узагальнюючи, дослідження демонструє витoki системного впливу російського царизму на локальну історію Сумщини та ілюструє трагічний досвід руйнування української автономії, що дозволяє глибше зрозуміти природу сучасного російсько-українського конфлікту та споконвічного прагнення українців до незалежності.

REFERENCES

- Andreev, A.I. (1948). Pisma i bumagi imperatora Petra Velikogo [Letters and Papers of Emperor Peter the Great]. 8(1). 393 [in Russian].
- Bilyk, O. (2020, 20 bereznia). «Pamiatky Lebedyna: Kozatskyi Memorial» [“Lebedyn Landmarks: Cossack Memorial.”]. Retrieved from <https://artmuseum.lebedyn.org/pam-vatnyky-lebedyna-kozatskyj-memorial/> [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. (1909). Zapysky naukovohto tovarystva imeni Shevchenka [Notes of the Shevchenko Scientific Society.]. (6).255 [in Ukrainian].
- Gumilevskii, D.G. (2006). Filaret. Istoriko-statisticheskoe opisanie. Kharkovskoi yeparkhii [Philaret. Historical and statistical description. Kharkov diocese], 3 (3), 278 [in Russian].

²² Ibid. С. 212–213.

²³ Ефименко, П. (1884). Могила Гетьманцев в г. Лебедин, «Киевская старина», 8(3). С. 694.

- Yefimenko, P. (1884). Mogila Getmantsev v g. Lebedin, «Kievskaya starina» [The grave of the Hetmans in the town of Lebedin, “Kievskaya starina”], 8 (3), 830–832 [in Russian].
- Konisskii, G. (1846). Istoriya Rusov ili Maloi Rossii [Istoriya Rusov or Malaya Rossiya]. Moskva. [in Russian].
- Kostomarov, N.I. (1995). Ruina, Mazepa, Mazepeni [Ruina, Mazepa, Mazepeny]. Charli. [in Russian].
- Masliichuk, V. (2013, 15 lystopada). «Lebedyn... Skilky sumnykh spomeniv vynykaie seimennia» [“Lebedyn... How many sad memories arise from this place”]. Retrieved from <https://www.historians.in.ua/index.php/en/post-mazepa/930-volodymyr-masliichuk-lebedynskilky-sumnykh-spomyniv-vyklykaie-se-imennia> [in Ukrainian].
- Myhal, B.K. (1997). Kraiu mii Slobozhanshchyno!. *Lebedyn. Zbirnyk arkhivnykh dokumentiv i materialiv* [My Land, Slobozhanshchyna! Lebedyn. Collection of archival documents and materials. Folio]. Folio. 158 [in Ukrainian].
- Pavlenko, S. (2004). Otochennia Hetmana Mazepy: soratnyky ta prybichnyky [Hetman Mazepa's entourage: associates and supporters.]. KM Akademiia. 592 [in Ukrainian].
- Pavlenko, S. (2017). Viisko Karla XII na pivnochi Ukrainy [Charles XII's army in northern Ukraine. Kyiv-Mohyla Academy]. Kyievo Mohylianska akademiia. 512 [in Ukrainian].
- Pavlenko, S. (2019). Ukraina doby Ivana Mazepy. 1708–1709 roky v dokumentalnykh dzherelakh [Ukraine during the era of Ivan Mazepa. 1708–1709 in documentary sources]. Mystetstvo. 495 p. [in Ukrainian].

Отримано 05.01.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 12.02.2026

Прийнято до друку 26.02.2026

Submitted 05.01.2026

Received in revised form 12.02.2026

Accepted for publication 26.02.2026

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-01/066-074>

УДК (UDC) 94 (477) 911.3 : 32 «1919-1991»

ANTI-RELIGIOUS PROPAGANDA IN THE SOVIET PRESS OF THE NORTHERN LEFT BANK UKRAINE IN 1920-25

Oleksii Mozghovyi*

Abstract

The article analyzes anti-religious propaganda in the periodical press of the Northern Left Bank Ukraine in 1920-25. Particular attention is paid to the evolution of communist propaganda on this issue, the change in the views of the party press, and the transition of anti-religious propaganda from the practical plane to more abstract ideological rhetoric. It has been established that anti-religious propaganda in the periodical press of the Northern Left Bank Ukraine in 1920-25 was varied in nature and evolved over time. During 1920-25, anti-religious propaganda in the communist press of the Northern Left Bank Ukraine went from a practical focus, namely criticism of the church due to the desire to remove church values in favor of the state, to criticism of the fundamental principles of religion and its basic dogmas from the standpoint of communist ideology.

The purpose is to study and analyze anti-religious propaganda present in the Soviet press of 1920-25 in the territory of the Northern Left Bank Ukraine.

The scientific novelty lies in the fact that, based on the analysis of historical sources, namely the Soviet periodical press of the period 1920-25, which was printed in the territory of modern Poltava, Sumy, and Chernihiv regions, an analysis of anti-religious propaganda as an integral part of the Soviet ideological doctrine of that time was carried out. The main approaches of Soviet propaganda to the issue of the church and religion and their role in the new Soviet society were analyzed. The evolution of the Soviet press's views on the religious issue and the change in the main propaganda attitudes were traced.

Conclusion. The analysis revealed that anti-religious propaganda was quite actively represented in the Soviet press of 1920-25. However, it varied in nature and served different purposes in different years. Between 1920 and 1922, propaganda directed against the church was only part of a state propaganda campaign to encourage the population to donate material goods to fill the budget. In this regard, the church was criticized for its unwillingness to give material wealth to the Soviet authorities. Then, starting in 1923, the local party press of the Northern Left Bank Ukraine began to criticize religion and the church from the standpoint of Marxist-Leninist ideology and to question the basic dogmas of the church.

Keywords: propaganda, USSR, Marxism, Leninism, religion, church, press

* Postgraduate student, Department of History, Jurisprudence and Teaching Methods Educational and Scientific, Institute of Philology and History, Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, Ukraine. E-mail: alexmozghovyi@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2883-9460>

АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА В РАДЯНСЬКІЙ ПРЕСІ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ 1920–25 РОКІВ

Олексій Мозговий*

Анотація

В статті здійснюється аналіз антирелігійної пропаганди в періодичній пресі Північного Лівобережжя 1920–25 рр. Особлива увага приділяється еволюції комуністичної пропаганди в цьому питанні, зміні поглядів партійної преси та переходу антирелігійної пропаганди з практичної площини до більш абстрактної ідеологічної риторики. З'ясовано, що антирелігійна пропаганда в періодичній пресі Північного Лівобережжя 1920–25 рр. мала різний характер та, з плином часу, еволюціонувала. Протягом 1920–25 рр. антирелігійна пропаганда на сторінках комуністичної преси Північного Лівобережжя пройшла шлях від практичного спрямування, а саме критики церкви через прагнення вилучити церковні цінності на користь держави, до критики фундаментальних принципів релігії та її основних догм з позицій комуністичної ідеології.

Мета полягає у дослідженні та аналізі антирелігійної пропаганди, що присутня у радянській пресі 1920–25 рр. на території Північного Лівобережжя.

Наукова новизна полягає в тому, що на основі здійсненого аналізу історичних джерел, а саме радянської періодичної преси періоду 1920–25 рр., що друкувалась на території сучасних Полтавської, Сумської та Чернігівської областей, був здійснений аналіз антирелігійної пропаганди як складової частини радянської ідеологічної доктрини того часу. Проаналізовані основні підходи радянської пропаганди до питання церкви та релігії, їх ролі в новому радянському суспільстві. Простежена еволюція поглядів радянської преси до релігійного питання, та зміна основних пропагандистських установок.

Висновки. В ході аналізу встановлено, що в періодичній радянській пресі 1920–25 рр. була досить активно представлена антирелігійна пропаганда. Проте в різні роки вона мала різний характер та слугувала різним цілям. Якщо в період з 1920 по 1922 рік пропаганда, направлена проти церкви була лише частиною державної пропагандистської кампанії з агітації за наповнення бюджету за рахунок пожертв матеріальних цінностей населенням. В цьому плані церкву критикували за небажання віддавати матеріальні багатства радянській владі. То вже з 1923 р. місцева партійна преса Північного Лівобережжя починає критикувати релігію та церкву з позицій марксистсько-ленінської ідеології та піддавати сумніву основні церковні догмати.

Ключові слова: пропаганда, СРСР, марксизм, ленінізм, релігія, церква, преса

Цитування: Мозговий, О. (2026). Антирелігійна пропаганда в радянській пресі Північного Лівобережжя 1920–25 років. *Консенсус*, 1, 66–74. <https://doi.org/10.3110/consensus/2026-01/066-074>

URL: <https://www.konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/213>

* аспірант кафедри історії, правознавства та методики навчання Навчально-наукового інституту Філології та історії, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, Глухів, Україна. E-mail: alexmozghovyi@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2883-9460>

Постановка проблеми. Важливим елементом сучасної української історичної науки є дослідження радянської комуністичної пропаганди. Оскільки це була одна з найбільш важливих складових частин радянського режиму. Пропаганда слугувала одним з основних інструментів поширення марксистсько-ленінської ідеології, підтримки лояльності населення та виправдання будь-яких дій та рішень радянської влади.

В цьому плані важливо звернути увагу на антирелігійну комуністичну пропаганду, що здійснювалась радянською владою. Оскільки вона виступала одним з основних елементів комуністичної ідеології загалом та радянської пропаганди зокрема. Дослідження антирелігійної пропаганди, зокрема на сторінках радянської преси, дозволяє більш широко зрозуміти бачення радянським режимом комуністичного суспільства, його майбутнього розвитку та складових елементів, а також зрозуміти те, які частини суспільства радянська влада прагнула викоринити.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання комуністичної пропаганди в СРСР є об'єктом досліджень як зарубіжних, так і українських науковців. Серед західних дослідників комуністичної пропаганди в СРСР слід виділити таких науковців як Г. Лассвелл¹, Е. Мікієвич², Е. Пратканіс та Е. Аронсон³, які є визнаними фахівцями в цьому питанні та здійснили вагомий вклад в аналіз проблематики радянської пропаганди. Серед українських науковців питанням радянської пропаганди займаються такі дослідники як Б.М. Костів⁴, С.В. Маркова⁵, О.С. Мозговий⁶, А.П. Гриценко⁷, В.С. Прокопчук та О.А. Чумаченко⁸. Безпосередньо питання антирелігійної пропаганди в радянській державній системі в своїх роботах торкались О.І. Бублик⁹ та О.В. Вовк¹⁰.

¹ Lasswell H.D. The Strategy of Soviet Propaganda. *The Defense of the Free World*, 1951. Vol. 24, No. 2. P. 66–78.

² Mickiewicz, E. The Modernization of Party Propaganda in the USSR. *Slavic Review*, Vol. 30 (Issue 2), 1971. P. 257–276.

³ Pratkanis, A.R., & Arronson, E. Age of propaganda: The Everyday Use and Abuse of Persuasion. University of California, 2001. 316 p.

⁴ Костів М.Б. Регіональна преса УСРР як інструмент комуністичної пропаганди на Чернігівщині (1929–1933): дис... доктора філософії. Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2021.

⁵ Маркова С. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): дис... доктора історичних наук. Кам'янець-Подільський, 2015. 534 с.

⁶ Мозговий О.С. Ідеологічна основа використання преси як складової комуністичної пропаганди в СРСР. *Консенсус*. 2024. № 1. С. 105–114.

⁷ Прокопчук В.С., Гриценко А.П. Мистецтво відбитку: радянська пропаганда в епоху застою через призму творчості. *Актуальні питання у сучасній науці*: журнал. 2024. № 3 (21). С. 1179–1191.

⁸ Прокопчук В.С., Гриценко А.П., Чумаченко О.А. Зображення «образу ворога» через радянську пропагандистську сатиру та карикатуру в 1953–1985 рр. на прикладах журналу «Перець». *Актуальні питання у сучасній науці*: журнал. 2024. № 2 (20). С. 890–901.

⁹ Бублик О.І. Релігійна складова радянської ідеології як фактор впливу на суспільство. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2020. № 6. С. 109–116.

¹⁰ Вовк О. Боротьба більшовиків проти церкви й релігії як складова нищення традиційного світогляду українського селянства (1920–ті роки). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Т. 1, № 44. С. 167–171.

Мета. Виходячи з вищесказаного метою статті є, на основі дослідження історичних джерел, а саме радянської періодичної преси періоду 1920–25 рр., що друкувалась на території сучасних Полтавської, Сумської та Чернігівської областей, здійснити аналіз, присутньої на сторінках досліджуваної преси, антирелігійної радянської пропаганди, розкрити її характер та прослідкувати еволюцію.

Виклад основного матеріалу. Перші радянські газети, створенні на території Північного Лівобережжя мало торкались теми церкви, концентруючись на питаннях війни з Польщею та білогвардійськими військами. Тема церкви в перші роки десятиліття була відсунута на далекий задній план оскільки радянська преса мала достатньо ідеологічних ворогів, проти яких вона працювала, та й радянська влада в цей час мала на території Північного Лівобережжя досить хитке становище, тримаючись виключно на военній силі. Але поступове укріплення режиму на українській території, та перетворення Лівобережжя на тиловий для радянських військ регіон призвело до поступового посилення комуністичної пропаганди в місцевій радянській пресі, зокрема в питанні церкви¹¹.

Вперше серйозна антирелігійна пропаганда постає на сторінках газети «Відомості». В № 403 газети «Відомості» від 19 лютого 1922 р. пропаганда підіймає питання того, де взяти золото для фінансування допомоги голодним регіонам. В статті «Церква і ті, що помирають» православна церква піддається критиці за те, що доки на Поволжі голодують майже один мільйон дітей, місцева церква зберігає в сховищах золото, яке могло б допомогти перемогти голод¹². В іншій статті цього ж номеру «Де золото для порятунку тих, що голодують» дається відповідь на це питання – відібрати у православної церкви. В цій, доволі широкій статті, пересічному читачеві пояснюють, що за багато століть церква накопичила величезний обсяг різних матеріальних цінностей які можна використати для боротьби з голодом. Наводяться приклади з минулого, коли правителі використовували церковні багатства для власних цілей, зокрема, наводяться приклади Візантії та Австрії. Комуністична преса навіть звертається до християнської віри та моралі, щодо того, що допомогти постраждалим від голоду є виправданим з точки зору християнства. І останній аргумент, що наводиться в статті, те, що церковні багатства й так належать робітникам та селянам, оскільки церква здобула їх шляхом обкрадання населення¹³. В наступних випусках, для підкріплення ефекту, в статтях під загальною назвою «До вилучення церковних цінностей» наводяться слова начебто християнина записані в листах, який закликає громадськість підтримати реквізицію церковного майна на користь партії для боротьби з голодом. В статті знову присутнє звернення до

¹¹ Бублик О.І. Релігійна складова радянської ідеології як фактор впливу на суспільство. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2020. № 6. С. 109–116; Вовк О. Боротьба більшовиків проти церкви й релігії як складова нищення традиційного світогляду українського селянства (1920–ті роки). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Т. 1, № 44. С. 167–171.

¹² *Известия*. 1922. 19 лют. № 403.

¹³ Там само.

релігійної моралі¹⁴. Пропаганда намагається перевести питання в русло загальнолюдських цінностей та співчуття, максимально зменшуючи роль партії. Голосом місцевої преси насаджується думка, що справа саме в голоді. Відповідно, вилучити церковні цінності є правильним рішенням незалежно від того, хто перебуває при владі. А листи вірян допомагають партії стверджувати, що це є вимушена міра, і що самі віряни є ініціаторами цієї ідеї¹⁵. Окрім звернень вірян, для підкріплення ефекту, газета «Відомості» публікує звернення червоноармійців та робітників з приводу конфіскації цінностей. В № 429 присутня стаття, в якій йдеться про те, що місцевий Роменський гарнізон Червоної армії видав дві резолюції на підтримку вилучення церковних цінностей. В цих резолюціях йдеться про те, що це є нормальна практика на всіх територіях, контрольованих більшовиками, що червоноармійців дивує, чому місцева влада не почала робити це раніше, адже це потрібно для допомоги постраждалим від голоду. Після цього, в статті урочисто проголошується, що тепер робота з вилучення церковних цінностей розпочнеться і на Роменщині, що місцеве населення раде вітати таку ініціативу, адже це все заради порятунку життів населення півдня та сходу України¹⁶. В № 431 вже опублікований текст резолюції місцевих робітників, які, зважаючи на складну економічну обстановку, підтримують ініціативу з вилучення церковних цінностей та використання їх в соціальних цілях. А саме, місцевий робітничий комітет, разом з місцевими партійними осередками пропонують обмінювати золото на хліб закордоном. Важливим елементом цієї резолюції є те, що в її текст вписано, що її прийняли робітники відразу декількох місцевих заводів. Тим самим, демонструється загальна підтримка з боку місцевих робітників подібних акцій¹⁷. В 1923 р. антирелігійна пропаганда продовжилась і навіть вийшла на новий рівень. Тепер партійна преса не намагається замаскувати антицерковну риторику під потребу вилучення цінностей для боротьби з голодом. В газеті «Влада Праці», наприклад, з'являються колонки з такими назвами як «Антирелігійний рух» та «Антирелігійна пропаганда»¹⁸. В них подається інформація, направлена на формування негативного образу релігійних установ, та вихваляння ігнорування релігійних свят та заходів. У № 44, в статті «Антирелігійна пропаганда» розповідається про освітні заходи місцевої влади Роменщини на селі, на яких селянам пояснювали, що релігія є вигадкою людей, як і всі релігійні символи та обряди. В статті стверджується, що селян зацікавила ця тема і вони висловили бажання бути присутніми на інших таких заходах. В той час, як місцева евангельська громада була обурена та почала вести свою агітацію на підтримку віри. Загалом, партійна пропаганда залишилась задоволена результатом

¹⁴ *Известия*. 1922. 31 бер. № 419; *Известия*. 1922. 7 квіт. № 422.

¹⁵ *Червоний Юнак*. 1922. 11 квіт. № 3.

¹⁶ *Известия*. 1922. 10 трав. № 429.

¹⁷ *Известия*. 1922. 14 трав. № 431.

¹⁸ *Влада Праці*. 1923. 17 квіт. № 44.

та наприкінці статті підсумувала все словами «Селянин правди – безбожник»¹⁹. В колонці «Антирелігійний рух» цього ж номеру газети, преса вихваляє робітників Полтави та Одеси, які під час святкування Пасхи залишилися працювати ігноруючи релігійне свято²⁰. В газеті «Правда Прилукини», згадуючи про розстріл робітничої демонстрації 22 січня 1905 р., партійна преса не забуває згадати й про церкву, як одного з головних союзників режиму в боротьбі з робітниками. В статті «Попа за царя, капіталістів і проти робітників» преса звинувачує церкву в підтримці царського режиму під час розстрілу робітників в Петербурзі. Зазначається, що сам російський імператор завжди говорив про церкву, як про свого відданого союзника, а свою монархію називав «православною»²¹. В наступних статтях цього ж номеру, а саме «Священний синод вірно служить», «Єзуїтський підхід», «Рекламують царські добродетності», пропаганда продовжує звинувачувати церкву в підтримці придушення робітничого руху та розправи над робітничими активістами в часи Революції 1905 р., зображуючи царську владу як реакційний релігійний режим, який в усьому опирався на підтримку священнослужителів²².

В газеті «Червоний юнак», під загальним заголовком «Релігія є дурман для народу, лише знанням його знищимо» подається серія статей, яка висміює християнські свята та традиції у формі віршів та колядок. В першу чергу під критику потрапило святкування Різдва. В статті «Наше Різдво» стверджується, що традиційне українське святкування Різдва суперечить ідеалам комуністичного способу життя та включає алкоголізм, переїдання, гулянки, а за ними пожежі та різні злочини²³. Стаття активно агітує за відмову від такого святкування, натомість, пропонує святкувати його в комуністичних установах: клубах та осередках комуністичних організацій.

В статті «Комсомольська кутя», також, ведеться агітація за колективне святкування різдвяних свят. Стверджується, що старі традиції є «індивідуалістськими», а радянська людина має бути «колективістською». Тому комсомольці мають святкувати Різдво в колективі своїх товаришів, при цьому наповнивши святкування новим змістом, який би не мав релігійного підтексту²⁴. Очевидно, що в цей час, в 1924 р., антирелігійна пропаганда виходить на новий рівень, та закликає не просто боротися з церквою, як з оплотом старого режиму та буржуазії, а ставлячи під сумнів основні релігійні догми та заперечуючи християнську теологію. Помітно, що, в контексті комуністичних організацій, таких як Комсомол та Комітети незаможних селян, в яких були найбільш ідейні комуністи, починається пропаганда атеїзму та заперечення віри в Бога, що є частиною вже

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ *Правда Прилукини*. 1923. 23 січ. № 5.

²² Там само.

²³ *Червоний Юнак*. 1924. 6 січ. № 16.

²⁴ Там само.

комуністичної ідеології. Яскравий приклад цього: № 87 газети «Червоний Стяг» від 17 квітня 1924 р., третя сторінка якого присвячена антипасхальній пропаганді. Читача тут відразу зустрічає великий заголовок: «Проти релігії, проти поповського дурману, проти святих пасх». В тексті нижче наводиться цитата В. Леніна, яка проголошує, що релігія є лише інструментом духовного гніту та експлуатації народу, адже вона пропагує смирення та терпіння, дає надію на краще, загробне життя та вчить не виступати проти експлуататорів, а лише покійно прийняти свою долю, відкинувши ідею прийняттого рівня життя²⁵. Єдиним виходом перемогти релігійну пропаганду, згідно з тезою В. Леніна, є перехід робітників та селян від віри в релігійні забобони до віри в соціалізм. Що є, своєрідним, звільненням рабів з рабства релігійного туману та віри в краще загробне життя²⁶.

Наступна стаття «Дамо відсіч темним силам» закликає народні маси брати участь в антирелігійній кампанії та відвідувати антирелігійні семінари. В статті наголошується на тому, що партія прагне до кращого життя на землі, підтримує здобутки науки та звільнення людей від експлуатації, в той час, як духовенство дає народу марні надії на винагороду після смерті, воно є ворогом земного життя та науки й прагне лише допомогти керівному класу утримувати владу у своїх руках²⁷. В третій статті «Ворог іде» наголошується на тому, що в дні святкування Великодня необхідно максимально ігнорувати всі церковні традиції та обряди, адже вони служать лише на користь особистого збагачення священників, які в ці дні будуть ходити по хатах та збирати пожертви. А також, для алкоголіків та продавців самогону. В статті йде заклик до селян проявити соціальну солідарність та активізм, підтримавши місцеву владу в антирелігійній кампанії, яка ще є й кампанією по боротьбі з алкоголізмом²⁸. В наступному, № 88, в статті «Християнська Пасха» пропаганда активно та нещадно критикує вже християнську теологію, ставлячи під сумнів церковне вчення та правдивість історії про смерть та воскресіння Ісуса Христа. В статті партійна пропаганда намагається пояснити природу християнських обрядів та традицій через історію та етнологію, зробивши наголос на еволюційному характері християнського вчення. А саме на тому, що багато речей в християнстві, зокрема воскресіння, походять з давніх часів та вірувань первісних народів. Особливий акцент робиться на запозиченнях з юдаїзму та традиційних вірувань індоевропейських народів. Підкріплюється це все гаслом «Наука та знання розбивають тухле яйце релігії»²⁹. Така риторика партійної преси свідчить про те, що радянська влада та пропаганда вже відчували себе досить впевнено в 1924 р., щоб перейти від критики церкви як інституту, до критики підвалин, на яких трималась християнська релігія, оскільки атеїзм є одним з найважливіших стовпів

²⁵ *Красное Знамя*. 1924. 17 квіт. № 87.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ *Красное Знамя*. 1924. 18 квіт. № 88.

комуністичної ідеології, достатньо революційний на той час, щоб спочатку не говорити про заборону релігії відкрито, а лише тоді, коли більшовики вже достатньо міцно тримали владу. Вже в 1925 р. коментуючи свято Пасхи сумська партійна газета «Плуг і Молот» відкрито проголошує у своєму заголовку: «Взагалі – ніколи, взагалі – ніде, і зокрема тисяча дев'яносто двадцять чотири роки та юв день тому, в Єрусалимі НИХТО НЕ ВОСКРЕС»³⁰. Тут основний догмат християнства, про воскресіння Христа, піддається нищівній критиці. В статті «Казки про воскресіння Христа» партійна пропаганда використовує наукові факти для критики релігії. Стверджується, що воскресіння є частиною багатьох релігій та вірувань, з яких воно було запозичене в християнство, а наукових доказів жодного факту воскресіння – немає. Підкреслюється, що сліпа віра священикам, як сказано в статті – «попам», є шкідливим явищем, яке заважає побудові комуністичного суспільства. Адже церква – один з форпостів експлуатації селянства³¹. Поряд з цією статтею присутнє також коротке художнє оповідання «Пасха Христова», що є рідкісним явищем в цей час. Сюжет оповідання направлений на продовження формування в читачів соціального антагонізму до церкви. Адже сюжет розповідає про часи гетьмана Павла Скоропадського та німецької окупації України в 1918 р. Тут священики підтримують жорстоку політику гетьмана та німців, в той час, як більшовики заступаються за селянство³². Таким чином, знову простежується лінія церква – за експлуататорів, більшовики – за селян.

Висновки. Таким чином, антирелігійна пропаганда на сторінках радянської преси Північного Лівобережжя 1920–25 рр. за короткий проміжок часу пройшла значний еволюційний шлях. Якщо в перші роки десятиліття антирелігійна пропаганда була лише частиною кампанії зі збору матеріальних цінностей для потреб держави. А сама церква піддавалась критиці переважно через небажання віддавати своє майно на користь радянської влади. В цей час партійна пропаганда майже не критикувала церкву як суспільний інститут, торкаючись лише необхідності конфіскації церковного майна. Але вже з 1923 р. риторика партійної пропаганди в цьому плані радикально міняється. Антирелігійна пропаганда посилюється в сторону критики релігії, основних релігійних догм та заперечення надприродних сил із позицій марксистсько-ленінської ідеології. Це є свідченням не лише посилення позицій радянської влади на території Північного Лівобережжя та укріплення тут радянського режиму, але й про початок кампанії з розправи над внутрішніми ворогами після усунення загрози з боку Польщі та білогвардійських військ.

REFERENCES

Bublyk, O. (2020). *Religiina skladova radianskoi ideologii yak faktor vplyvu na suspilstvo*[Religious

³⁰ *Плуг і Молот*. 1925. 19 квіт. № 89.

³¹ Там само.

³² Там само.

- component of Soviet ideology as a factor influencing society]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka*, (6), 109–116. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. & Mozghoyi, O. (2023). Intehratsiia komunistychnoi propahandy v systemu osvity SRSR v 1920-kh rokakh: istoryko-politolohichni aspekt [Integration of communistpropaganda in the USSR education system in the 1920s: a historical and political aspect]. *Sumskyi istoryko-arkhivnyy zhurnal*, (41), 5–13. [in Ukrainian].
- Kostiv, B. (2015). *Rehionalna presa USRR yak instrument komunistychnoi propahandy na Chernihivshchyni (1929–1933)* [The regional press of the USSR as a tool of communist propaganda in Chernihiv region (1929–1933)]. (Doctor's thesis). Zaporizkyi natsionalnyi universytet. [in Ukrainian].
- Lasswel, H. (1951). The Strategy of Soviet Propaganda. *The Defense of the Free World*, Vol. 24 (No. 2), 66–78 [in English].
- Markova, S. (2015). *Suspilno-politychni zminy v ukrainskomu seli u konteksti formuvannia komunistychnoi systemy (1917–1933 rr.)* [Socio-political changes in the Ukrainian countryside in the context of the formation of the communist system (1917–1933)]. (Doctor's thesis). Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka. [in Ukrainian].
- Mickiewicz, E. (1971). The Modernization of Party Propaganda in the USSR. *Slavic Review*, Vol. 30 (Issue 2), 257–276 [in Polish].
- Mozghoyi, O. (2024). Ideolohichna osnova vykorystannia presy yak skladovoi komunistychnoi propahandy v SRSR [The Ideological Basis of Using the Press as a Component of Communist Propaganda in the USSR]. *Konsensus*, 1, 105–114 [in Ukrainian].
- Pratkanis, A.R., & Arronson, E. (2001). *Age of propaganda: The Everyday Use and Abuse of Persuasion*. Univercity of California [in English].
- Prokopchuk, V.S., Hrytsenko, A.P., & Chumachenko, O.A. (2024). Zobrazhennia «obrazu voroha» cherez radiansku propahandystsku satyru ta karykaturu v 1953–1985 rr. na prykladakh zhurnalu «Perets» [Image of «enemy image» through soviet propaganda satire and caricature in 1953–1985. On the examples of magazine «Perets»]. *Aktualni pytannia u suchasni nautsi*, 2, 890–901 [in Ukrainian].
- Prokopchuk, V., & Hrytsenko, A. (2024). Mystetstvo vidbytku: radianska propahanda v epokhu zastoii cherez pryzmu tvorchosti [The Art of the Print: Soviet Propaganda in the Era of Stagnation through the Prism of Creativity]. *Aktualni pytannia u suchasni nautsi*, 3 (21). [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-3\(21\)-1179-1191](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-3(21)-1179-1191) [in Ukrainian].
- Vovk, O. (2015). *Borotba bilshovykiv proty tserkvy y relihii yak skladova nyshchennia tradytsiinoho svitohliadu ukrainskoho selianstva (1920-ti roky)* [Fight of Bolsheviks against a church and religion as component of eliminations of traditional world view of the Ukrainian peasantry (1920th)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 1 (44), 167–171 [in Ukrainian].

Отримано 16.02.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 26.02.2026

Прийнято до друку 01.03.2026

Submitted 16.02.2026

Received in revised form 26.02.2026

Accepted for publication 01.03.2026

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-01/075-090>

УДК (UDC) 328 (477) «1951/1967» (092) *Малышко

ANDRIY MALYSHKO'S DEPUTY ACTIVITIES (1951–1967)

Dimitrii Plicecky*

Abstract

The aim of the work. Considering the state of research on the outlined problem in domestic historiography, we set the following goal: to identify the peculiarities of deputy activity during the Soviet period using the example of the famous Ukrainian poet and public figure Andriy Samoilovich Malyshko.

Methodology. To achieve the goal set in the article, generally accepted approaches, principles, and methods of scientific knowledge were applied: analysis of documentary sources and newspaper publications, their further synthesis, comparison of the authors' approaches of individual researchers, systematization, and generalization of the information obtained. All this together made it possible to reveal the essence and peculiarities of the work of deputies in the Ukrainian SSR, and in particular Andriy Malyshko.

Scientific novelty. There are no works on the subject under study in modern Ukrainian historiography.

Conclusions. In Soviet society, the position of deputy at all levels was considered an honorary one, and the activities of deputies differed significantly from those of today. The people's representatives considered requests from citizens regarding their problems and tried to resolve them. This required constant cooperation with many institutions. Andriy Malyshko was a deputy in the Supreme Council of the Ukrainian SSR and the Kyiv Regional Council from 1950 to 1967. His active work is evidenced by incoming correspondence, which can be used to trace the main problems of Soviet citizens in the post-war period and during the 'thaw'. Archival materials attest to his many meetings with constituents and his work in various commissions. It is also worth noting the poet's oratorical skills, which Malyshko demonstrated during sessions of the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR.

Keywords: Andriy Malyshko, deputy in the USSR, housing issues, urban heating in Odesa, Supreme Council of the Ukrainian SSR

* Postgraduate student, Department of Source Studies and Special Historical Disciplines, The Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine. E-mail: d.v.plisetskyi@npu.edu.ua.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-6386-217X>

ДЕПУТАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ АНДРІЯ МАЛИШКА (1951–1967 РР.)

Дімітрій Плісецький*

Анотація

Мета роботи. З огляду на стан дослідження окресленої проблеми у вітчизняній історіографії ми поставили за мету: з'ясувати особливості депутатської діяльності радянського періоду на прикладі відомого українського поета і громадського діяча Андрія Самійловича Малишка.

Методологія. Для досягнення поставленої у статті мети були застосовані загальновізані підходи, принципи та методи наукового пізнання: аналіз документальних джерел та газетних публікацій, їх подальший синтез, порівняння авторських підходів окремих дослідників, систематизація та узагальнення отриманої інформації. Усе це разом надало можливість виявити сутність та особливості роботи депутатів в УРСР, і зокрема Андрія Малишка.

Наукова новизна. У сучасній українській історіографії праці з досліджуваного питання відсутні.

Висновки. У радянському суспільстві посада депутата усіх рівнів вважалася почесною, а депутатська діяльність істотно відрізнялася від нинішньої. Народні обранці розглядали запити із проблемами громадян та намагалися вирішувати їх. Це вимагало постійної співпраці з багатьма інституціями. Андрій Малишко був депутатом протягом 1950–1967 рр. у Верховній Раді УРСР та Київській обласній Раді. Про його активну діяльність свідчить вхідна кореспонденція, за допомогою якої можна простежити основні проблеми радянських громадян у повоєнний період та за часів «відлиги». Архівні матеріали засвідчують багато його зустрічей з мешканцями округів та особливості роботи в різних комісіях. Також варто відмітити ораторський хист поета, який Малишко виявляв під час засідань Верховної Ради УРСР.

Ключові слова: Андрій Малишко, депутатство у СРСР, житлове питання, теплофікація м. Одеса, Верховна Рада УРСР

Цитування: Плісецький, Д. (2026). Депутатська діяльність Андрія Малишка (1951–1967 рр.). *Консенсус*, 1, 75–90. <https://doi.org/10.3110/consensus/2026-01/075-090>

URL: <https://www.konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/214>

* аспірант кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, Київ, Україна. E-mail: d.v.plisetski@npu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-6386-217X>

Постановка проблеми. Депутатська діяльність є однією з найважливіших складових функціонування держави. Адже за відсутності належного зв'язку між представниками народу та громадянами країни не може існувати демократія. Тому досвід українських депутатів минулих років є вкрай необхідним для уникнення та подолання теперішніх проблем у політиці, коли депутати значною мірою відірвані від людей. З цієї точки зору «слуги народу» радянського періоду помітно відрізнялися від сучасних. Вони постійно співпрацювали зі своїми виборцями, вирішуючи їхні проблеми з наболілих питань. Депутатами різних рівнів було чимало українських громадських та культурних діячів, серед них і Андрій Малишко, який упродовж 1951–1967 рр. провадив депутатську діяльність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основним джерелом для вивчення депутатської діяльності Андрія Малишка в 1951–1967 рр. є архівні матеріали Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ), а саме фонди № 22¹ та № 878². Окремі додаткові відомості з цієї проблематики було отримано з періодичної преси³ та спогадів сучасників, зокрема Івана Цюпи⁴. Як зазначалося раніше, у сучасній українській історіографії ця тема, на жаль, є не дослідженою.

Мета статті. З огляду на стан дослідження окресленої проблеми у вітчизняній історіографії ми поставили за мету: з'ясувати особливості депутатської діяльності радянського періоду на прикладі відомого українського поета і громадського діяча Андрія Самійловича Малишка.

Виклад основного матеріалу. Депутатство радянського періоду було важливою складовою зв'язку Комуністичної партії та держави з громадянами Радянського Союзу. «Слуги народу» виступали як своєрідний «місток» між владою та народом. Посада депутата вважалася почесною, а відтак, висувалися люди, які мали авторитет та повагу в суспільстві: ветерани Другої світової війни, ударники підприємств, колгоспники, партійні активісти, творча й робітнича інтелігенція. Депутатський корпус формувався як із членів Комуністичної партії, так і з безпартійних. У ньому були представлені всі основні соціальні групи, національності та верстви суспільства, дотримувався й статистичний баланс між чоловіками й жінками. Депутати працювали без відриву від виробництва, тобто продовжували займатися своєю основною діяльністю. Так створювалося народне обличчя влади.

Статус депутата передбачав відповідальність перед виборцями. Тому кожний депутат був зобов'язаний знати проблеми свого округу, за необхідності захищати

¹ Центральный державный архив-музей литературы и искусства Украины (далі – ЦДАМЛМ). Ф. 22. Оп. 4. Спр. 160. 67 арк.; ЦДАМЛМ України. Ф. 22. Оп. 3. Спр. 69. 11 арк.; ЦДАМЛМ України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 481. 50 арк.; ЦДАМЛМ України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 484. 10 арк.; ЦДАМЛМ України. Ф. 22. Оп. 5. Спр. 97. 2 арк.

² ЦДАМЛМ України. Ф. 878. Оп. 1. Спр. 300. 278 арк.

³ Вікторов Д. У тісному зв'язку з виборцями. *Літературна газета*. 1959. 4 грудня. (№ 97 (1610)). с. 2.; Письменники – кандидати в депутати місцевих Рад. *Літературна газета*. 1950. 23 листопада. № 47 (400). с. 2.

⁴ Цюпа І. А. У серці дзвонять голоси: Есе, нариси, спогади. Київ: Радянський письменник, 1984. 318 с.

інтереси людей. Для цього депутати регулярно отримували запити від громадян, підприємств і організацій. З цією метою періодично проводилися «Дні депутатів», під час яких виборці висловлювали свої побажання, існували прийомні дні, відбувалося листування із мешканцями відповідних округів.

Запити виборців мали широкий спектр, вони стосувалися різних поточних проблем: житлово-комунальних, побутових, сільськогосподарських питань, постачання підприємств, дострокового звільнення засуджених, помилування тощо. Звичайно, не завжди народні обранці могли розв'язати питання, які залежали від рішень партійних та господарських органів. При цьому депутат мусив пояснити своїм виборцям причини невиконання їхніх запитів. Іноді для подолання складних проблем народні обранці організовували групи взаємодії з окремих питань. Отже, досвід цієї системи є цінним для сучасних і майбутніх обранців народу.

Андрій Малишко працював депутатом Верховної Ради УРСР (III–VI-го скликань) від різних округів протягом 1951–1967 рр. Його депутатська діяльність була найбільш інтенсивною саме у період хрущовської «відлиги». Для потенційного депутата біографія Андрія Самійловича була бездоганною. Як приклад можна навести характеристику його особи з передвиборчої газети Скалатського району Тернопільської області (1951 р.): «Малишко Андрій Самійлович – письменник, лауреат Сталінської премії – народився в 1912 році в селі Обухові, Київської області, в родині селянина-бідняка... Типовий представник радянської молоді, що зростала й виховувалась у комсомолі, керованому нашою більшовицькою партією, тов. Малишко за роки своєї літературної діяльності разом з усім радянським народом пройшов славний шлях боїв і перемог, шлях творчого піднесення і успіхів, ставши в ряд видатних поетів Радянської України! Член ВКП(б) з 1943 року, тов. Малишко свою творчу літературну діяльність сполучає з активною участю в громадсько-політичному житті нашої країни. Він тричі обирався членом ЦК ЛКСМУ та двічі – делегатом на Всесоюзну конференцію прихильників миру... Тепер тов. Малишко працює над новою книгою віршів, присвячених боротьбі за мир... Вірний син українського народу Малишко Андрій Самійлович – наш кандидат у депутати Верховної Ради України. У день виборів всі, як один, віддамо свої голоси за палкого патріота радянської Батьківщини Малишка Андрія Самійловича»⁵. Також перелічувалися заслуги народного поета на літературній ниві та за часів Другої світової війни.

Малишко починав свою депутатську кар'єру як депутат Київського обласної Ради депутатів трудящих. Із пропозицією щодо висунення його кандидатури виступили колективи працівників Київського машинобудівного заводу «Головхарчомаш» та санаторію ім. 30-річчя Радянської України⁶. Малишка зареєстрували кандидатом у депутати від Шевченківського виборчого округу

⁵ ЦДАМЛМ України. Ф. 22. Оп. 4. Спр. 160. Арк. 1.

⁶ Письменники – кандидати в депутати місцевих Рад. *Літературна газета*. 1950. 23 листопада. № 47 (400), с. 2.

м. Києва. У особовому архіві поета ми знаходимо посвідчення про обрання депутатом. У документі зазначено, що народний поет був обраний від виборчого округу № 50 до Київської обласної Ради депутатів трудящих 17 грудня 1950 р.⁷

У 1951 р. Малишко став депутатом від Скалатського виборчого округу, в якому переобирався в 1955 р., а у 1959 р. балотувався до Верховної Ради вже від Підгаєцького округу Тернопільської області. Згодом (у 1963–1967 рр.) Малишко представляв інтереси Одеського Університетського виборчого округу.

У статті «У тісному зв'язку з виборцями» розповідається про роботу поета зі зверненнями громадян, у комісії по культурі та про його виступи у Верховній Раді. «Радянський письменник. Це звання зобов'язує. Людина, яка носить його, повинна бути справжнім виразником народних дум і сподівань, борцем за велику правду трудового люду, правду Комуністичної партії. Всім серцем відчуває це Андрій Самійлович Малишко, відомий український поет, депутат Верховної Ради Української РСР. Своєю творчою і громадською роботою він виправдовує довір'я своїх виборців. На його робочому столі завжди можна побачити листи трудящих. Пишуть поетові багато й від щирого серця: про власні діла і про потреби колгоспу, села, району. Іноді приходять і такі листи, заради яких поет відкладає літературну роботу і займається з'ясуванням важливих справ», – так описував автор статті депутатську діяльність Андрія Малишка⁸.

Нормою депутатських буднів були регулярні зустрічі з виборцями. Однієї з таких зустрічей Андрія Малишка на передвиборчому мітингу з жителями Підгаєцького виборчого округу Коропецького та Монастирського районів Тернопільської області було присвячено статтю в газеті «Вільне життя» за 8 лютого 1959 р.⁹

Ось, що говорила тоді завуч середньої школи села Завалів Фвостій М.Й.: «Андрія Самійловича ми знаємо як поета і громадського діяча, як письменника, що своїм полум'яним словом оспівує все нове, передове, славить трудовий люд.. Я закликаю всіх присутніх, всіх виборців віддати свої голоси за вірного сина народу Андрія Самійловича Малишка». Від імені колгоспників артілі XIX з'їзду партії на цих зборах виступив агроном Петро Джавлюк: «За Андрія Самійловича Малишка ми будемо дружно голосувати тому, що він наш поет, наш письменник, що він своїм могутнім поетичним голосом кличе усіх трударів помножувати зусилля, день у день здобувати нових досягнень в змаганні за дострокове виконання грандіозних планів семиріччя, за дальший розвиток соціалістичної економіки, культури нашої країни...»¹⁰.

Висловлюючи вдячність своїм виборцям наприкінці зборів, Андрій Малишко сказав: «Обіцяю вам, дорогі мої друзі, що я й далі буду невтомно трудитися, щоб

⁷ ЦДАМЛМ України. Ф. 22. Оп. 3. Спр. 69. Арк. 1–2.

⁸ Вікторов Д. У тісному зв'язку з виборцями. *Літературна газета*. 1959. 4 грудня. № 97 (1610). с. 2.

⁹ ЦДАМЛМ України. Ф. 22. Оп. 3. Спр. 69. Арк. 5.

¹⁰ Там само. Арк. 5.

достойно оспівати подвиг людей-будівників комунізму, красу нашого героїчного життя, щоб бути гідним високої честі народного обранця»¹¹.

Український радянський письменник Іван Цюпа, що супроводжував на той час у поїздках Малишка як кандидата у депутати, пізніше розповідав: «Ми побували тоді в містах і селах Підгаєцького виборчого округу. У клубі села Завалів, в середніх школах, у багатьох трудових колективах, де Андрія Самійловича радо зустрічали як свого доброго земляка і посланця до Верховної Ради. Андрій Самійлович щиро дякував за виявлене йому довір'я»¹².

Запити громадян були основою роботи депутатів усіх рівнів. Малишкові доводилося мати справу переважно із побутово-житловими питаннями, вирішувати проблеми з оподаткуванням, господарською діяльністю колгоспів, організацій та підприємств, клопотатися про помилування засуджених. За допомогою до нього зверталися з інших виборчих округів та навіть з інших радянських республік.

Складною проблемою початку 1950-х рр., що непокоїла багатьох, стало запровадження непосильного для людей сільськогосподарського податку. Щодо цього в архіві зберігається чимало звернень від жителів Тернопільської, Київської та Житомирської областей. Як приклад можна навести заяву від 26 липня 1951 р. мешканки села Романівка Житомирської області, яка просила звільнити її та чоловіка від необхідності сплачувати податок, оскільки обидва були непрацездатні за віком (69 та 72 роки). «Прошу розглянути мою заяву, – писала вона, – і зробити з цього належні висновки, аби сільськогосподарський податок був з мене знятий та щоб давали мені допомогу, бо я ще й інвалід 2-ї групи»¹³. Подібний за змістом лист 8 грудня 1952 р. надійшов від мешканця с. Гримайшів Тернопільської області, інваліда Другої світової війни. Він зазначає, що на нього наклали, окрім сільськогосподарського податку, ще й додатковий, на коня, у розмірі 500 крб. при доході від пенсії 96 крб., тому просить розібратися з цією проблемою¹⁴. Ще одна громадянка з цього самого села на прізвище Матеуш вказувала, що через похилий вік (80 років) та хворобу не може сплачувати за свою присадибну ділянку й сподівалася на втручання Андрія Малишка¹⁵. Усі ці звернення виборців свідчать про те, що місцева влада часом формально ставилася до стягування податку, без врахування наявних доходів, віку і стану здоров'я окремих громадян.

У період депутатства Андрія Самійловича від Скалатського округу також трапляються і листи з житловими питаннями, які були пов'язані з взаємопереселеннями між СРСР та Польською Народною Республікою (ПНР). Українців із деяких територій переселяли до УРСР, а поляків – до Польщі. Такі процеси, певна річ, супроводжувалися великими житловими та майновими

¹¹ Там само. Арк. 5.

¹² Цюпа І.А. У серці дзвонять голоси: Есе, нариси, спогади. Київ: Радянський письменник, 1984. С. 167.

¹³ ЦДАМЛМ України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 481. Арк. 2.

¹⁴ Там само. Арк. 13.

¹⁵ Там само. Арк. 17.

проблемами. Як приклад можна навести лист від Земби Г.С. – жителя села Качанівка Підволочиського району Тернопільської області. Унаслідок «обміну населенням» сестра його дружини переїхала жити до ПНР та залишила свою хату Зембі. «В цій же хаті залишилася старенька мати переселенки, яку я утримував при старості. Хата була ще не зовсім закінченою і я за декілька років доклав понад 2 тисяч крб. для її ремонту... Починаючи з 1946 р., я щорічно провадив поточний ремонт, затрачуючи також значну суму грошей», – писав Земба¹⁶. Але не зважаючи на те, що його сім'я проживала у цій хаті декілька років, Підволочиський райвиконком та народний суд постановили виселити її з житла. «Прошу врахувати, скільки я коштів доложив до ремонту хати, проживаючи в ній з 1945 року, і що хата належала моїм родичам. Моя сім'я складається з 5 чоловік, я, жінка, троє неповнолітніх дітей. Я прошу в першу чергу надати право продати дану хату для моєї сім'ї, забезпечити моїх дітей житлом та надати змогу в навчанні», – завершував свій лист Земба¹⁷.

Зберігаються у архіві й листи, пов'язані з проханнями допомогти у подоланні наслідків стихійного лиха. Візьмімо звернення від жителів села Колодіївки Скалатського району Тернопільської області: «20 травня 1953 року стихійним лихом у нашому селі було зруйновано приміщення сільського клубу, де знаходилася і сільська бібліотека. Зараз бібліотека і клуб залишилися без приміщення. За допомогою відпустити нам коштів для встановлення зруйнованого клубу ми вже зверталися в райвиконком, облвиконком, міністерство культури УРСР, писали голові Ради Міністрів УРСР т. Коротченку та голові Президії Верховної Ради СРСР т. Ворошиловому К.Є.»¹⁸. Міністерство культури УРСР відповідало жителям села, що у них немає коштів на ремонтні роботи. «На території с. Колодіївка знаходиться укрупнений колгосп ім. Сталіна, радгосп, МТС, політвідділ, середня школа, сільська лікарня та ін. Колгоспникам, робітникам, службовцям та інтелігенції немає де провести своє дозвілля чи послухати лекцію, і вони мусять мандрувати в сусіднє село»¹⁹. Мешканці села висловлювали надію, що завдяки сприянню А.Малишка місцеве керівництво зрештою зможе знайти кошти на відновлення та ремонт сільського клубу.

Переважаюча більшість запитів від громадян була спричинена низьким забезпеченням населення житлом. За даними статистики станом на 1 січня 1959 р. на одну людину в УРСР припадало в середньому 6,35 кв. м житлової площі, при тому, що у містах цей показник був меншим (5,8 кв. м), ніж у селі (6,8 кв. м)²⁰. Розв'язання цього питання стало одним із головних напрямків діяльності першого секретаря ЦК КПРС Микити Хрущова. Зокрема, у 1955 р. було вирішено переорієнтуватися на будівництво

¹⁶ Там само. Арк. 18А.

¹⁷ Там само. Арк. 18А.

¹⁸ Там само. Арк. 21–22.

¹⁹ Там само. Арк. 22.

²⁰ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-ті рр.). Київ: Альтернативи, 1999. С. 91.

житлових, цивільних та промислових споруд за типовими проектами. Такий підхід давав змогу покінчити з проживанням населення у бараках та комуналках і забезпечити людей власним житлом. Цьому сприяла прийнята ЦК КПРС та Радою Міністрів СРСР Постанова «Про розвиток житлового будівництва СРСР» (липень 1957 р.), яка ставила завдання це зробити за 10–12 років. Наслідки такої політики були колосальні: упродовж якихось восьми років (1956–1964 рр.) було побудовано житлових будинків в УРСР загальною площею 66,49 млн. кв. м., тоді як за 37 попередніх років (1918–1955 рр.) – лише 62,78 млн. кв. м.²¹

Зрозуміло, що у цей період усі громадяни УРСР хотіли отримати власну оселю, а не проживати в комуналці, гуртожитку чи в бараці. Одне з таких прохань надійшло до Андрія Малишка від учителя української мови та літератури Соколока А.А. (м. Тернопіль), де автор листа скаржиться на нестерпні побутові умови: «Прошу допомогти мені в одержанні квартири. З 1953 р. я працюю в СШ № 16 м. Тернопіль, живу з сім'єю в приватній кімнатці 12 кв. м., яка сира і непридатна для житла і нормальної праці. Дружина моя п'ять років хворіє туберкульозом»²². Громадянин вже раніше звертався з подібним проханням до українського радянського поета та депутата Тичини П.Г., проте на клопотання останнього Тернопільська міська Рада не відреагувала. «Прошу Вас звернути увагу на моє важке сімейне положення і вжити зі своєї сторони заходів, які допомогли б мені одержати квартиру», – завершував свою заяву А.А. Соколюк²³.

Аналогічний запит 11 березня 1963 р. надіслав депутатів Малишку громадянин Багінський В.І. з міста Одеса, що також прагнув покращити житлові умови для своєї сім'ї²⁴. У свою чергу киянин І. Пироченко скаржився на незручності, викликані його розлученням із дружиною – йому довелось оселитись у ванній кімнаті – й просив допомогти знайти вихід із цієї неприємної ситуації²⁵. Тривалим було листування з громадянкою Хазан-Могилевською П.П., яка тричі зверталася до Малишка щодо вирішення квартирної проблеми²⁶. У останньому листі вона повідомляла, що мешканка однієї з квартир у її будинку померла, відтак просила депутата Малишка поклопотатися перед виконкомом про передачу їй цієї квартири²⁷.

Є ціла низка підтверджених випадків, коли депутат Малишко допоміг своїм виборцям в отриманні власної житлової площі. Ідеться, зокрема про науковця Т.І. Прилипку, багаторічного працівника Українського науково-дослідницького інституту Ортопедії і травматології²⁸.

²¹ Там само. С. 92.

²² ЦДАМЛМ України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 481. Арк. 25.

²³ Там само. Арк. 25.

²⁴ ЦДАМЛМ України. Ф. 22. Оп. 4. Спр. 160. Арк. 25.

²⁵ Там само. Арк. 36.

²⁶ Там само. Арк. 31, 38–39, 53

²⁷ Там само. Арк. 53.

²⁸ Там само. Арк. 44.

Цікавим є лист від 18 лютого 1961 р., написаний командиром однієї з військових частин, полковником Марковим щодо отримання на пільгових умовах лісоматеріалів для будівництва нового будинку солдатіві М.Г.Чепурко, бо старий будинок військовослужбовця був «не придатний для життя»²⁹. Військовий вже звертався з цим проханням до Підгаєцького райвійськкомату, але там заявили, що у них «лісних фондів немає й допомогти нічим не зможуть», тому тепер він сподівався лише на допомогу депутата А. Малишка³⁰. Як бачимо, командир частини докладав багато зусиль, щоб допомогти своєму підлеглому в покращанні житлових умов.

Часом народним обранцям, й Малишку зокрема, доводилося вирішувати складні адміністративні проблеми з надання матеріалів та техніки для організацій. Так, у 1953 р. адміністрація районної лікарні Скалатського району Тернопільської області, комсомольська та профспілкова організації просили допомогти з придбанням вантажної машини ГАЗ-51³¹.

Окремою темою можна виділити теплофікацію в м. Одеса. У період перебування А. Малишка депутатом Університетського виборчого округу до нього надходили численні звернення щодо забезпечення тепlopостачанням житлових будинків. Так, у своєму листі жителі будинку по вул. Радянської Армії (Преображенська), № 17 скаржилися на не завершення теплофікації та просили фінансової підтримки, бо усі гроші були використані для капітального ремонту³².

Маємо також скаргу від голови будинкової Ради житлового господарства на вул. Комсомольська (Старопортофранківська), № 12. У ній описувалася ситуація, в якій перебували мешканці цього будинку, та проблеми з місцевою міською владою. Ішлося про намір мешканців будинку провести опалення до своїх квартир від центральної ТЕЦ, через що вони замовили у бюро міськжитлоуправління проект робіт та їх кошторис. «Для виконання свого рішення жителі будинку внесли близько 6000 руб., на які було придбано за сприянням райвиконкому в держустановах відповідно до проекту необхідних матеріалів: труби, радіатори, крани, вентилі та інша арматура»³³. Проте ця ініціатива не знайшла підтримки з боку керівника міськвиконкому. Тому голова домової ради Бучакчинський скаржився на несправедливість: «Наші неодноразові, починаючи з 1961 року, звернення, заяви, прохання до сьогодні залишаються без наслідків, не зважаючи на те, що центральна магістраль ТЕЦ, яка прокладається біля нашого будинку, та наявність матеріалів забезпечує проведення монтажних робіт у всіх квартирах. Але і до сьогодні нічого не зроблено. Наявні у нас матеріали: радіатори, крани та інше зберігаються по квартирах у жильців, а труби зберігаються у дворі та піддаються псуванню»³⁴. Від

²⁹ Там само. Арк. 12.

³⁰ Там само. Арк. 12.

³¹ ЦДАМЛМ України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 481. Арк. 20.

³² ЦДАМЛМ України. Ф. 22. Оп. 4. Спр. 160. Арк. 33.

³³ Там само. Арк. 47.

³⁴ Там само. Арк. 47.

імені усіх мешканців голова домової ради просив Малишка посприяти вирішенню цього питання, яке тягнулося вже третій рік.

Подібні листи засвідчують, з якими труднощами доводилося мати справу під час модернізації житлового фонду міста Одеси після Другої світової війни. За зверненнями жителів міста до депутата Малишка простежується, що головною проблемою для більшості з них у ті роки було забезпечення житла опаленням.

Серед багатьох інших прав, якими були наділені радянські депутати, було і право клопотатися про долю засуджених, впливати на наслідки розгляду цивільних і кримінальних справ. Цим пояснюється значна кількість запитів щодо помилування засуджених, стягнення аліментів тощо. Неодноразово порушувалася тема зловживання посадовими обов'язками з боку представників влади. Про це, зокрема, йшлося у листі від Олега, Руслана та Олександра Руденків – учнів 10-го, 8-го та 1-го класів. Вони звинувачували голову райвиконкому Дарницького району міста Києва у спробі незаконного виселення сім'ї ветерана та інваліда Другої світової війни із квартири без надання їй альтернативної житлоплощі. Із листа дізнаємося, що батько братів Руденків виявився рецидивістом, тож після п'яти судових процесів було прийнято рішення позбутися також і його родини. Ордер на житлоплощу, як стверджували автори листа, конфіскували в сім'ї при обшуку³⁵. «Ми так вже налякані судами та обшуками, що й жити страшно. Нам тяжко вчитися, тому що в голову нічого не лізе. Кожен стук нас лякає. Маму усю виснажили, а мама два роки була в концтаборі, її там били, бо вона врятувала радянського льотчика, тепер нашого батька», – писали діти³⁶. У кінці листа вони закликали Малишка допомогти їм: «Ми звертаємося до Вас, як до нашого улюбленого письменника та як до депутата Верховної Ради України, захистіть нас від такого знущання. Ми ще діти, а за що ми так страждаємо? Ми так Вас просимо, допоможіть нам»³⁷.

Подібним за змістом є звернення від 26 березня 1952 р. вчителя Юркова І. з Чернігівської області: «Мене незаконно звільнили зі школи та викинули взимку на вулицю, позбавили мене будь-яких засобів до життя. Вже довго з мене знущаються, не видають мені документів про мою роботу і цим позбавляють мене абсолютно будь-якої можливості влаштуватися взагалі ні на яку роботу (не тільки педагогічну роботу) ніде. Я впав у крайнього ступеню злиднів, страждаю від голоду та холоду, хворію. Мене позбавили права на працю... Ті, хто знущаються наді мною, добилися також звільнення мене, педагога, із заочного педагогічного інституту... Прошу врятувати мене від голодної смерті і не дати загинути мені. Мое становище зараз стало абсолютно нестерпним, неможливим, катастрофічним!»³⁸.

Одним із перших, виявлених у архіві клопотань щодо помилування

³⁵ Там само. Арк. 26.

³⁶ Там само. Арк. 26.

³⁷ Там само. Арк. 26.

³⁸ ЦДАМЛМ України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 481. Арк. 12.

засуджених, є лист від жителя м. Чортків Тернопільської області – Богуна М., який просив переглянути справу його батька – Наконечного Володимира Тимофійовича. Із інших документів дізнаємося, що Малишко зацікавився цією справою, відтак просив заявника додатково надіслати йому копію вироку і характеристики. Відповідно до судового рішення від 30 липня 1950 р. громадянина Наконечного В.Т. засудили до 8 років трудових таборів з конфіскацією майна за крадіжку пшениці у колгоспі імені Жданова³⁹. Таких справ у повоєнний час було чимало.

Через великий обсяг різноманітних питань, депутати часом могли помилятися в оцінці конкретної ситуації й робити не обґрунтовані, поспішні висновки. До прикладу можна навести відхилене Президією Верховної Ради УРСР подання Андрія Малишка про помилування двох справедливо покараних судом по кримінальній справі осіб. Мотивуючи позицію Президії, її тодішній заступник голови – Сидір Ковпак – зазначав: «Повідомляємо, що клопотання про помилування Прис І.В. і Глущенко Д.С., засуджених за те, що будучи озброєними вогнепальною зброєю, обкрадали громадян і під час затримання відстрілювались, розглянуто і залишено без задоволення»⁴⁰.

У фондах ЦДАМЛМ зберігається клопотання про помилування від літературознавця, який у 1960-х рр. займався дисидентською діяльністю, Караванського Святослава Йосиповича. Його заарештували ще наприкінці Другої світової війни у м. Одеса після того, як він у складі диверсійної групи був скинутий на парашуті для ведення підривної діяльності у радянському тилу. Трибуналом Одеського військового округу його було засуджено за статтею 54-1/б КК УРСР на 25 років виправно-трудова таборів і 5 років позбавлення прав. «День за днем, місяць за місяцем і рік за роком, відбув я 16 років і 4 місяці, коли 19.12.1960 р. мене звільнили. На той час вийшов указ Верховної Ради – вищий строк СРСР 15 років. Тільки до мене цей указ не застосовували, чому – не знаю... Мене, однак, звільнили на підставі постанови Дубровного табору, застосувавши указ про амністію від 17 вересня 1954 р... Ще до звільнення працівники КДБ запропонували мені написати статтю з осудом своєї минулої діяльності. Я таку статтю написав, бо за 16 років мої погляди, а надто під впливом XX з'їзду партії, пройшли певну еволюцію. Мою статтю у 1961 році надрукувала газета «Вісті з України». Її передруковувала преса виправних таборів», – писав Караванський⁴¹.

Після дострокового звільнення він почав навчатися та займатися літературними перекладами в Одесі. Але його знову заарештували 13 листопада 1965 року на підставі постанови прокурора СРСР: «...моє звільнення опротестоване і мені належить відбувати ще 8 років і 7 місяців – поки не відбуду 25 років!»⁴².

³⁹ Там само.. Арк. 9.

⁴⁰ ЦДАМЛМ України. Ф. 22. Оп. 4. Спр. 160. Арк. 30.

⁴¹ Там само. Арк. 61.

⁴² Там само. Арк. 61.

Караванський був обурений таким рішенням: «Коли прочитаєш постанову Прокурора СРСР, то можна подумати, що я чорт з рогами, а не людина. А я ж така людина, і як всі люди, робив помилки. Такою помилкою була моя діяльність в ОУН»⁴³. Караванський звертався до Андрія Малишка, як до свого депутата, щоб той посприяв його звільненню. «В основі комуністичної моралі лежить гуманний принцип: людина людині – друг, товариш і брат. Я звертався до Вас іменем цього принципу і прошу Вас поклопотатися перед Президією Верховної Ради СРСР застосувати до мене за мої гріхи гуманний вищий строк покарання – 15 років. Коли ж цього нема як зробити і мені відбувати нелюдський, довічний строк 25 років перебувати за ґратами і дротом, то прошу Вас поклопотатися перед Президією Верховної Ради СРСР, щоб вони звільнили мене від такої гуманності і розстріляли»⁴⁴. Клопотання було написано 18 грудня 1965 р.

Доводилося Андрію Самійловичу мати справу із аліментщиками. Так, мешканка Чернігівської області Сотник О.С. зверталася до нього з вимогою зобов'язати її колишнього чоловіка Сотника Г.І., який проживав у Узбецькій РСР в місті Самарканд, сплачувати на дітей визначені законодавством кошти. Жінка повідомляла, що він не платив нічого п'ять років, і з тієї причини їх спільні діти змушені були «залишити школу»⁴⁵. Вона також звинувачувала місцевого судового виконавця – Романова Ф.С., який «наполегливо не хоче стягувати ці аліменти з Сотника Григорія Івановича...»⁴⁶.

Як депутату Андрієві Малишку доводилося працювати у складі різних комісій при Верховній Раді УРСР, зокрема у комісії закордонних справ. Із листа від 16 вересня 1963 р. від заступника голови комісії Л. Кухаренка ми дізнаємося про підготовку засідання з «питання про культурні і наукові зв'язки Кримської, Львівської і Одеської областей з областями і містами зарубіжних міст»⁴⁷. Через це Малишко отримав таке завдання: «...ознайомитися зі станом культурних і наукових зв'язків у Львівській області та свої висновки і пропозиції в цьому питанні надіслати в Комісію»⁴⁸.

Зважаючи на одеський виборчий округ, Малишко також готував для Комісії інформацію щодо навчання зарубіжних студентів у Одесі. «В місті Одесі, в інститутах Політехнічному, Медичному, Морському, Державному університеті холодної і харчової промисловості та інших, всього 14 учбових закладів, навчаються зарубіжні студенти 37 національностей, з країн Азії, Африки та Європи, а також республіки Куби, загальним числом 750 чоловік», – звітував він⁴⁹.

⁴³ Там само. Арк. 62.

⁴⁴ Там само. Арк. 62–63.

⁴⁵ ЦДАМЛМ України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 481. Арк. 23.

⁴⁶ Там само. Арк. 23.

⁴⁷ ЦДАМЛМ України. Ф. 22. Оп. 4. Спр. 160. Арк. 58.

⁴⁸ Там само. Арк. 58.

⁴⁹ ЦДАМЛМ України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 484. Арк. 1.

На підставі великої кількості зібраного матеріалу Андрій Самійлович визначив позитивні та негативні моменти в навчанні іноземців в одеських вузах. Серед першого він відзначав задовільний навчальний процес та працевлаштування європейських студентів у своїх країнах. Позитивним явищем він уважав і залучення іноземців до активностей усередині вузів, стимулювання до співпраці та встановлення дружніх стосунків із місцевими здобувачами вищої освіти. Також наводив цікавий факт із Морського інституту (суч. – Одеський національний морський університет), де у їдальні іноземним студентам подавали їх традиційні страви.

Проте, не залишилися непоміченими Малишком й проблемні ситуації у вузах міста. На його думку, серед зарубіжних студентів погано працювали молодіжні й комсомольські організації. «В обласній і міській комсомольській організації, на жаль, навіть немає людини, яка б за це відповідала...», – констатував Малишко⁵⁰. Поет також досить критично ставився до рівня викладання суспільних наук. Він зазначав, що точні та спеціальні дисципліни іноземні студенти вивчали задовільно, бо вони були необхідні їм для майбутніх професій. А суспільні, особливо політекономія та діалектичний матеріалізм, вивчалися слабо. «Є чимало фактів, коли зарубіжні студенти неохоче ходять на лекції з політекономії та діалектичного матеріалізму, отож розроблення глибокої і цікавої програми, із врахуванням всіх ідеологічних особливостей закордонних слухачів, зараз як ніколи потрібне», – наголошував у інформаційній записці депутат Малишко⁵¹.

Серед інших проблем Малишко особливо відзначав поодинокі негативні факти шовіністичного – расистського ставлення до іноземних, переважно африканських, студентів з боку «відсталих елементів населення. І ці прикрі факти приносять непоправну шкоду... Такі прикрі факти є свідченням того, що серед населення не ведеться глибокої систематичної роботи в цьому питанні. Варто було б частіше читати лекції, показувати кіно-твори по телебаченню, виступати з глибокими і цікавими матеріалами в пресі, присвяченими національно-визвольній боротьбі, дружбі трудящих людей, інтернаціональній ідеї...»⁵².

Цікавою є позиція Андрія Самійловича щодо поїздок іноземних студентів у колгоспи і радгоспи на збирання врожаю. Поет вважав неправильним те, що іноземних студентів до такої праці не залучали, хоча деякі з них не приховували свого бажання разом з усіма взяти участь в сільськогосподарських роботах. «Чи не варто б було дозволити їм працювати в кращих колгоспах області, якщо не разом з усіма студентами, які здебільшого направляються в гірші колгоспи, то з невеликою групою студентів, в спеціально підібраних колгоспах», – пропонував він розв'язання цього питання⁵³.

⁵⁰ Там само. Арк. 3.

⁵¹ Там само. Арк. 2.

⁵² Там само. Арк. 3.

⁵³ Там само. Арк. 4.

Було загальновідомо, що у студентів з африканських країн трапляються труднощі з працевлаштуванням після навчання на батьківщині. «Студенти, підходячи до останніх курсів, починають нервувати, говорять, що коли вони приїдуть на батьківщину, їм не дають роботи. Вони повинні витримати якийсь спеціальний конкурс і одержати диплом англійською мовою, лише після того мають право одержати посаду на рівні з іншими спеціалістами», – повідомляв колегам по комісії Малишко⁵⁴, пропонуючи вирішити проблему на рівні урядів шляхом підписання з ними договорів про навчання їхніх студентів у радянських вищих навчальних закладах.

Навіть директори одеських вузів не мали права відрховувати іноземних студентів за неналежну поведінку та наявність академічної заборгованості. З огляду на це, Малишко наводив приклад аморальної поведінки та нехтування навчанням у вузі еменського студента Одеського медичного інституту Силаха Тумбаші. «Він майже не відвідує лекцій, щодня п'є, ігнорує норми радянської моралі, має велику академічну заборгованість. Йому кілька разів давали можливість перездавати, він не хотів. Дирекція писала листа в Міністерство вищої освіти про відрухування цього студента, але виявляється, що це не так просто. Це питання варто продумати»⁵⁵.

Сучасники поета повсякчас відзначали його гарні виступи у Верховній Раді. Найчастіше згадували про виступ Малишка на 2 сесії Верховної Ради УРСР III скликання на підтримку, прийнятого тоді, семирічного плану, а також бюджету на 1960 рік. «Наші цифри семирічного плану і бюджету наступного року є тими числами, що освітлюють дорогу до майбутнього. За ними криється не тільки достаток, а й величезне багатство людської душі, що не розмінюється ні на яке золото... Не особиста користь рухає наших людей, їх трудом, а почуттям великого громадського обов'язку в житті робить труд людини творчим і красивим, а людей підносить на нові висоти» – виголошував поет перед депутатами Верховної Ради⁵⁶. Не забув він згадати і про досягнення у своєму виборчому окрузі, а точніше, про успіхи ланкової колгоспу імені Шевченка Тернопільської області Євгенії Долинюк: «Нещодавно я побував у колгоспах Тернопільщини. Зокрема, мені довелося відвідати Євгенію Олексіївну Долинюк. На околиці села ми зайшли на її кукурудзяні лани. Але це була не просто собі кукурудза – це був справжній кукурудзяний ліс чотирьох метрів висоти, в якому я при своєму невеликому зрості мало не заблудився»⁵⁷. Жінка змогла перевиконати навіть свої власні показники, які обіцяла Микиті Сергійовичу Хрущову на з'їзді партії.

У тому виступі Андрія Самійловича знайшлося місце й темі зростання економіки Української РСР: «Сьогодні ми затверджуємо бюджет для України на 1960

⁵⁴ Там само. Арк. 4.

⁵⁵ Там само. Арк. 4.

⁵⁶ ЦДАМЛМ України. Ф. 22. Оп. 5. Спр. 97. Арк. 1

⁵⁷ Там само. Арк. 1.

рік – 70 мільярдів карбованців. Читаючи таку цифру, я уявляю собі той величезний крок, який робить наш народ лише за один рік. За цією цифрою я бачу новітні машини і мотори, нові Дніпрогеси – Кременчуцькі, Канівські, Вишгородські, нові мільйони зливків сталі і чавуну, гори залізної руди і моря золотої пшениці та кукурудзу, потужну силу атомної енергії, застосованої в мирних цілях, нові подвиги науки і розквіт мистецтва на добро і на щастя людини»⁵⁸. Значну увагу приділяв Андрій Малишко й зростанню міст, зокрема Києва і Тернополя.

У архіві українського радянського літературознавця Леоніда Коваленка також зберігалася інша промова, яка ймовірно була виголошена в період 1959 року. Як і у попередньому своєму виступі, Малишко хвалив цифри семирічного плану та бюджет. Він закликав до виконання інтелігенцією програми дій Комуністичної партії та критикував окремих письменників за, як він висловився, «нетрудовий» настрій: «Письменники повинні щоденно жити з народом, бути серед нього. Це – питання існування письменника як помічника народу, його літописця. Такими і є більшість майстрів слова. Проте серед нас є і такі, які на словах ратують за зміцнення зв'язків із життям, але розуміють ці зв'язки досить оригінально: «От, якби у Київ, у письменницький клуб, частіше голів колгоспів привозили». Одним словом, «з доставкою на дом»⁵⁹. Виступав Малишко за написання «масових» та доступних книг для народу. «Адже хороша книга активно допомагає формувати душу і характер людини, виховувати людину лєнінського типу, принципову і високу мораль»⁶⁰.

Апофеозом зростання у виступі Малишка були названі дві, як він зазначив, «знаменні» події 1959 року. «По-перше, це поїздка М. С. Хрущова до Америки. Всіх нас схвилювала ця велика місія дружби. Це нашими серцями, це нашими стомільйонними вустами говорив Микита Сергійович з старим світом. Другою видатною подією цього року є запуск радянської ракети на Місяць. І ми горді, що в польоті цієї ракети, цієї жар-птиці, є і золоте пір'я від українського народу», – говорив він⁶¹. Як зазвичай, поет завершив свій виступ віршем, який склав, прослухавши попередні промови.

Висновки. У радянському суспільстві посада депутата усіх рівнів вважалася почесною, а депутатська діяльність істотно відрізнялася від нинішньої. Народні обранці розглядали запити із проблемами громадян та намагалися вирішувати їх. Це вимагало постійної співпраці з багатьма інституціями. Андрій Малишко був депутатом протягом 1950–1967 рр. у Верховній Раді УРСР та Київській обласній Раді. Про його активну діяльність свідчить вхідна кореспонденція, за допомогою якої можна простежити основні проблеми радянських громадян у повоєнний період та за часів «відлиги». Архівні матеріали засвідчують багато його зустрічей з мешканцями

⁵⁸ Там само. Арк. 2.

⁵⁹ ЦДАМЛМ України. Ф. 878. Оп. 1. Спр. 300. Арк. 124–125.

⁶⁰ Там само. Арк. 125.

⁶¹ Там само. Арк. 125.

округів та особливості роботи в різних комісіях. Також варто відмітити ораторський хист поета, який Малишко виявляв під час засідань Верховної Ради УРСР.

REFERENCES

- Baran V.K., Danylenko V.M. (1999) *Ukraine v umovakh systemnoi kryzy (1946 – 1980-ti rr.)*. [Ukraine in the context of systemic crisis (1946–1980s)]. *Alternatyvy*. [in Ukrainian].
- Viktorov D. (1959. 4 December) *U tisonomu zv'iazku z vybortsiamy* [In close contact with voters]. *Literaturna hazeta*. (97 (1610)). 2 [in Ukrainian].
- Pysmennyky – kandydaty v deputaty mistsevykh Rad. [Writers – candidates for local council seats]. (1950. 23 November.) *Literaturna hazeta*. 47 (400). 2. [in Ukrainian].
- Tsiupa I.A. (1984) *U sertsii dzvoniat holosy: Ese, narysy, spohady*. [Voices ringing in the heart: Essays, sketches, memories]. *Radianskyi pysmennyk*. [in Ukrainian].

Отримано 25.02.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 28.02.2026

Прийнято до друку 01.03.2026

Submitted 25.02.2026

Received in revised form 28.02.2026

Accepted for publication 01.03.2026

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-01/091-101>

УДК (UDC) 94 (477) «198/199» : 323+329

THE PEOPLE'S MOVEMENT OF UKRAINE IN THE PROCESS OF TRANSFORMATION FROM A PUBLIC MOVEMENT TO A POLITICAL PARTY

Viacheslav Olitskyi*

Anna Makukha**

Abstract

The purpose of the article is to analyse the transformation of the People's Movement of Ukraine from a public movement into a political party and its consequences for Ukraine's political development.

The scientific novelty of the article lies in its comprehensive analysis of the internal organisational and ideological factors in the transformation of the People's Movement of Ukraine into a political party, and in its assessment of their impact on the formation of a multi-party system in Ukraine.

Conclusions. The People's Movement of Ukraine became one of the key factors in the political mobilisation of Ukrainian society in the late 1980s and early 1990s, combining the functions of civil resistance, national and cultural revival and political opposition to the Soviet system. Its emergence was due to the crisis of Soviet ideology, the rise of civil initiatives, and the growth of national consciousness in the context of perestroika. A feature of the NRU was its initial organisational openness and ideological heterogeneity, which provided a broad social base and rapid growth in influence, but at the same time imposed structural constraints on further institutionalisation. The rejection of rigid ideological frameworks at an early stage was tactically justified. Still, in the context of the formation of a multi-party system, it became a factor of internal disintegration. At the same time, the Movement's inability to transform mass support into stable parliamentary representation testified to its limitations in the context of the transition to institutional politics. The transformation of the People's Movement of Ukraine into a political party was a natural stage of its evolution. Still, it was accompanied by a split within the national-democratic environment, a loss of mass appeal, and a decrease in its influence on political processes.

In general, the experience of the People's Movement of Ukraine demonstrates the complexity of the transition from a broad civil movement to institutional party politics in the conditions of post-Soviet transformation. The NRU left a deep mark on the process of state formation and the formation of the political culture of independent Ukraine, but the transformation at the same time testified to the limitations of the Movement as a long-term instrument of political struggle in the conditions of stabilisation of the political system.

Keywords: People's Movement of Ukraine, political transformation, political party, Ukraine, multi-party system

* PhD (History), Associate Professor, Head of the Department of Ukrainian History, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: olitskyi@gmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

** First-year Master's Student Speciality: Secondary Education (History and Civic Education), Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: annet1986makuha@gmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-2849-2601>

НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ В ПРОЦЕСІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВІД ГРОМАДСЬКОГО РУХУ ДО ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ

В'ячеслав Оліцький*

Анна Макуха**

Анотація

Мета статті полягає в аналізі трансформації Народного руху України від громадського руху до політичної партії та її наслідків для політичного розвитку України.

Наукова новизна статті полягає у комплексному аналізі внутрішніх організаційних та ідейних чинників трансформації Народного руху України в політичну партію й оцінці їхнього впливу на формування багатопартійної системи в Україні.

Висновки. Народний рух України став одним із ключових чинників політичної мобілізації українського суспільства наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., поєднавши функції громадянського спротиву, національно-культурного відродження та політичної опозиції радянській системі. Його поява була зумовлена кризою радянської ідеології, активізацією громадянських ініціатив і зростанням національної свідомості в умовах перебудови. Особливістю НРУ стала його початкова організаційна відкритість і світоглядна неоднорідність, що забезпечили широку соціальну базу та швидке зростання впливу, але водночас заклали структурні обмеження для подальшої інституціоналізації. Відмова від жорстких ідеологічних рамок на ранньому етапі була тактично виправданою, проте в умовах формування багатопартійної системи перетворилася на чинник внутрішньої дезінтеграції. Водночас неспроможність Руху трансформувати масову підтримку у стабільне парламентське представництво засвідчила обмеженість в умовах переходу до інституційної політики. Трансформація Народного руху України у політичну партію стала закономірним етапом його еволюції, проте супроводжувалася розколом національно-демократичного середовища, втратою масовості та зменшенням впливу на політичні процеси.

Загалом досвід НРУ демонструє складність переходу від широкого громадянського руху до інституційної партійної політики в умовах пострадянської трансформації. НРУ залишив глибокий слід у процесі державотворення та формування політичної культури незалежної України, проте трансформація водночас засвідчила обмеження Руху, як довгострокового інструменту політичної боротьби в умовах стабілізації політичної системи.

Ключові слова: Україна, Народний рух України, політична трансформація, політична партія, багатопартійність

Цитування: Оліцький, В. & Макуха, А. (2026). Народний рух України в процесі трансформації від громадського руху до політичної партії. *Консенсус*, 1, 91-101.

<https://doi.org/10.3110/consensus/2026-01/091-101>

URL: <https://www.konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/215>

* кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: olitckyi@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

** здобувач Прогу навчання освітнього рівня «Магістр» спеціальності Середня освіта (Історія та громадянська освіта) Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: annet986makuha@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-2849-2601>

Постановка проблеми. Суспільно-політичні процеси кінця 1980-х – початку 1990-х рр. в Україні супроводжувалися активізацією громадянської ініціативи, пробудженням національної свідомості та формуванням інтересу до політичних процесів. Не останню роль у цьому відігравав Народний рух України (НРУ) за перебудову. Об'єднавши українське суспільство під своїм керівництвом, НРУ став важливим чинником демократизації, національного відродження та політичної мобілізації, в умовах стагнації радянської системи. Попри це, подальша еволюція Руху, а саме трансформація від громадсько-політичної організації до інституалізованої політичної партії, виявила низку розбіжностей і суперечностей серед його керівників, що в свою чергу вплинуло як на подальший розвиток партії, так і на розвиток багатопартійної системи в Україні загалом.

Перехід НРУ від групи однодумців, що відстоювали незалежність України, до політичної партії відбувався в умовах політичної нестабільності і відсутності чітко сформованого партійного законодавства. Цей процес супроводжувався необхідністю поєднання масового характеру НРУ з вимогами партійної дисципліни та організаційної ієрархії, що об'єктивно породжувало внутрішні конфлікти, ідейні розбіжності та кризові явища. Найбільш значущими були розбіжності у баченні подальших стратегічних цілей Руху, підходів до роботи у владних інституціях та співпраці з представниками влади.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю поглибленого вивчення процесів формування політичних рухів у період становлення політичної системи незалежної України. Попри наявність значного масиву праць, що стосуються Народного руху України, більшість з них подає інформацію або узагальнено, про внесок НРУ в національно-демократичному русі загалом, або акцентують увагу на ролі Руху в здобутті Україною незалежності, тоді як внутрішні процеси, організаційні зміни, еволюції ідейних засад, виникнення й загострення внутрішніх суперечностей, у сучасній історіографії, потребують подальшого наукового осмислення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика діяльності Народного руху України знайшла широке відображення в дослідженнях українських науковців. Завдяки плідній праці дослідників, ми маємо широкий спектр інформації, щодо ролі НРУ в становленні багатопартійної системи, що висвітлюється у роботі Г. Гончарука «Народний рух України. Історія»¹, в якій автор пропонує нам повну історію Руху (від 1989 р. до 1997 р.) та аналіз подій пов'язаних із цим процесом. С. Кульчицький у праці «Новітня історія України (1953–2023)»² розглядає шлях НРУ, як складову національно-демократичного руху та важливий елемент процесу здобуття незалежності, що дає змогу проаналізувати викладений матеріал, в контексті загальносуспільних трансформацій і кризи радянської системи. Тема становлення багатопартійної системи в Україні та висвітлення труднощів з яким довелося стикнутися, представлено й в статті О. Майбороди³.

¹ Гончарук Г. Народний рух України. Історія. Одеса: Астропринт, 1997. 380 с.

² Кульчицький С. Новітня історія України (1953–2023). Київ: Арії, 2024. С. 432–472.

³ Майборода О. Про підходи до розв'язання національного питання в Україні за умов багатопартійності. *Україна ХХ ст.: проблеми національного відродження*. Київ, 1993. С. 146–163.

Важливим джерелом дослідження стали архівні документи Народного руху, серед яких проекти Статутів та Програм Народного руху України, матеріали Установчих з'їздів, заяви та звернення Руху⁴. Вивчення та аналіз даних документів, відкрили можливість простежити трансформацію ідейних засад та зародження розбіжностей в лавах рухівців. Доповнили джерельну базу дослідження спогади, виступи та інтерв'ю безпосередніх учасників подій, зокрема – В. Чорновола та І. Драча⁵. Використання даної групи джерел забезпечує можливість відтворення внутрішньої логіки ухвалення рішень і причини назрівання конфліктів у середовищі НРУ.

Мета статті полягає в аналізі трансформації Народного руху України від громадського руху до політичної партії та її наслідків для політичного розвитку України.

Виклад основного матеріалу. Народний рух України зародився, як закономірна відповідь української нації на багаторічні утиски з боку партійно-державного апарату. Натхненні прикладами роботи Народних Фронтів у Польщі, Чехословаччині, Литві та інших країнах Центрально-Східної Європи, колишні шістдесятники та дисиденти повернулися до активного громадянського супротиву, маючи на меті створення всеукраїнського фронту, задля об'єднання зусиль у боротьбі за кардинальні суспільно-політичні зміни⁶. Водночас, на відмінну від низки східноєвропейських рухів, які відносно швидко інституціоналізувалися у політичні партії, Народний рух України тривалий час зберігав формат широкого громадського об'єднання, що в перспективі ускладнило його партійну трансформацію.

Визрівання НРУ відбувалося під час перебудови, коли у намаганні стабілізувати ситуацію та запобігти розвалу, було проведено низку реформ, зокрема проголошено політику гласності та демократизації. Проте половинчастість і нерішучість реформаторських кроків, не лише не врятували радянську систему, а й прискорили процеси її дезінтеграції⁷. Стагнація проявлялася й у глибокій світоглядній ерозії, адже офіційна ідеологія втрачала сенс в очах суспільства. Саме в цей час знову набуло політичної актуальності українське питання⁸.

Україна – друга, після Росії, за площею та кількістю населення союзна

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (ЦДАГОУ). Ф. 270. Оп. 1. Спр. 5. 102 арк.

⁵ Чорновіл В. Твори. Т. 7: Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990 – грудень 1992). Київ: Смолоскип, 2011. 1079 с.

⁶ Гарань О. Програмні документи Руху в контексті основних ідеологій сучасності. *Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009): Матеріали круглого столу, присвяч. 20-ій річниці створення Нар. Руху України за перебудову* (м. Київ, 22 верес. 2009 р.) Київ, 2010. С. 7–11.

⁷ Барановська Н. Суспільно-політичні та соціально-економічні передумови виникнення Руху. *Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009): Матеріали круглого столу, присвяч. 20-ій річниці створення Нар. Руху України за перебудову*. (м. Київ, 22 верес. 2009 р.) Київ, 2010. С. 13–27.

⁸ Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. С. 18–19.

республіка, що давала майже п'яту частину всього національного доходу, значну кількість сільськогосподарської та промислової продукції, перебувала в центрі особливої уваги партійного керівництва, стратегічним завданням якого було втримати Україну на орбіті СРСР, за всіляку ціну⁹. Парадоксальним чином саме така підвищена увага союзного центру до українського питання сприяла активізації суспільно-політичного життя, формуванню опозиційних настроїв і зростанню ролі громадських ініціатив всередині республіки.

Впродовж 1988–1989 рр. різні міста країни охопили масові мітинги, що були організовані неформальними об'єднаннями, та хвиля невдоволення робітничого класу. Вперше з 1917 р., Радянським союзом прокотилися масштабні робітничі страйки, найактивніші з яких відбувалися в шахтарських регіонах. Причини протесту мали виключно економічний характер і були пов'язані з дефіцитом товарів та низьким рівнем заробітної плати¹⁰. Попри відсутність чітко сформульованих політичних вимог, сам факт організованого тиску «знизу» засвідчив втрату партійно-державним апаратом монополії на представництво інтересів трудящих і підірвав уявлення про його всесильність. Показовим є й те, що у документах ЦК КПУ цього періоду з'являються скарги на те, що «проводиться масовий наступ на партію, її керівну роль у суспільстві, шельмують партійні кадри»¹¹.

Паралельно серед інтелігенції стали побутувати ідеї реформування політичного укладу, відродження власної державності, внаслідок чого утворюються різноманітні неформальні групи та громадські організації, серед яких «Республіканське товариство української мови ім. Тараса Шевченка», «Товариство Лева», історико-просвітницьке товариство «Меморіал», товариство «Славутич» та ін.¹² Саме з цього різноманітного середовища громадських діячів згодом сформувався організаційний та кадровий кістяк НРУ, що визначило його неоднорідність і складність подальшої партійної інституціоналізації.

Для координації різних самодіяльних організацій та ініціативних груп, що були розсіяні різними регіонами країни, було вирішено створити єдиний загальнонаціональний народний фронт – Народний рух України за перебудову. У жовтні 1990 р. на II з'їзді, організація трансформувалася в Народний Рух України, що означало відмову від радянської ідеології перебудови на користь національної незалежності. До 28 січня 1989 р., було підготовлено проекти Програми та Статуту НРУ. Програмні документи окреслювали Рух як добровільну громадсько-політичну організацію, що діяла в межах чинної Конституції та виступала за демократизацію суспільства, утвердження прав і свобод людини, соціальну справедливість,

⁹ Ibid. С. 19–20.

¹⁰ Ibid. С. 25–29.

¹¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 1863. Арк. 15.

¹² Деревінський В. Трансформація НРУ з громадсько-політичної організації в політичну партію. *Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009): Матеріали круглого столу, присвяч. 20-й річниці створення Нар. Руху України за перебудову.* (м. Київ, 22 верес. 2009 р.) Київ, 2010. С. 29–36.

реформування економічної системи, екологічну безпеку й захист національно-культурних прав, зокрема надання українській мові статусу державної¹³. Особливе місце відводилося блоку «Національне питання. Мова. Культура», в якому акцентувалася необхідність цілеспрямованого формування національної гідності та історичної пам'яті українського народу. Йшлося про утвердження поваги й любові до української мови, дбайливе ставлення до національної культурної спадщини, а також про забезпечення широкого, неупередженого й об'єктивного висвітлення всіх етапів історичного розвитку України¹⁴. Метою НРУ проголошувалося сприяння розвитку суспільства, заснованого на принципах народовладдя та збалансованій економіці, що відповідає передусім потребам українського народу та всього населення України¹⁵.

8–10 вересня 1989 р. у Києві відбувся I Установчий з'їзд Народного руху України, на якому більшість делегатів були представниками західних та центральних областей, меншість – східних і південних областей УРСР. Були запрошені й представник народних фронтів Центрально–Східної Європи, Балтії, а також гості з Франції, Великої Британії, США та Канади. У ході з'їзду було затверджено Програму та Статут організації, а головою НРУ було обрано І. Драча¹⁶. Водночас, уже на першому з'їзді стали помітними ідейні розбіжності серед делегатів, що стосувалися питання форми майбутнього суверенітету України. Проте на цьому етапі їм не надали істотного значення, як наголошував В. Чорновіл «від того, що Лук'яненко чи Чорновіл бачать майбутню Україну незалежною, демократичною державою, а Драч і Яворівський суверенною республікою в реорганізованому союзі – ще не підстава для роз'єднання»¹⁷.

За перший рік існування НРУ організував низку заходів, спрямованих на заохочення суспільства до питання відродження української культури, історії та незалежності української нації¹⁸. До них відносимо мітинги 15 жовтня 1989 р., коли секретаріат НРУ запланував проведення мітингів по всій Україні, з метою перегляду альтернативних проєктів законів про вибори, проте в ряді областей над організаторами було вчинено репресії, протести було розігнано міліцією¹⁹. Політичні акції НРУ в січні 1990 р. з нагоди роковин об'єднання УНР і ЗУНР – живий ланцюг від Києва до Львова та мітинг на пл. Б. Хмельницького у Києві та у Львові, що мало символізувати єдність західної і східної частин України²⁰.

¹³ ЦДАГОУ. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–17.

¹⁴ Бажан О. Вплив Народного руху на національну самосвідомість населення УРСР у 1989–1991 роках. *Містечкізм*. 2010. № 41. С. 43–45.

¹⁵ ЦДАГОУ. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–2.

¹⁶ Кондратюк К., Качмар В. Новітня історія України (1945–2020 роки): навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. С. 112.

¹⁷ Кульчицький С. Новітня історія України (1953–2023). Київ: Арії, 2024. С. 432–433.

¹⁸ Поліщук І. Народний Рух України: причини виникнення та наслідки діяльності. *Acta de historia & politica: saeculum XXI*. 2019. Vol. 1. С. 58–71.

¹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2556. Арк. 41–43.

²⁰ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2861. Арк. 1–2.

Парламентські вибори 1990 р. продемонстрували втрату монополії на владу комуністичної партії в Україні. Вперше відчутно проявилися опозиційні до КПУ сили, зокрема так званій «Демократичний блок», очільником якого був Народний рух України²¹. Здобути перемогу на парламентських виборах НРУ не вдалося, лише у Галичині вони отримали більшість голосів виборців – 85%. Натомість у Східній та Південній частинах України – поразка. Демократичний блок в цілому здобув 111 депутатських місць, тоді як представники компартійного і радянського апарату отримали 239 мандатів, що дало їм можливість сформувати так звану «групу 239». Рух не зміг досягти парламентської більшості і, на відміну від інших народнофронтівських організацій, не зміг ініціювати глибокі економічні й політичні реформи на загальнодержавному рівні²².

Під час Великої ради в Хусті, наприкінці березня 1990 р. виникли розбіжності у позиціях провідних лідерів Руху: Д. Павличко та І. Драч виступали за вихід із КПРС і створення демократичної партії, на противагу їм висловився Д. Яворівський, який заперечував необхідність даного рішення – «Рух не потрібно перетворювати на партію. Це очевидно»²³. Відмова від жорстких ідеологічних рамок на початковому етапі дозволила об'єднати прихильників демократичних реформ і перетворила Народний Рух на осередок самоорганізації суспільства. Рух виконував функцію неформальної опозиції КПУ, використовуючи мітинги, збори, демонстрації тощо, хоча формально залишався в межах поля радянського законодавства²⁴. Відсутність чіткого статусу на початку діяльності була тактичною перевагою НРУ, оскільки забезпечувала широку соціальну базу й легітимацію його як загальнонародного руху. Проте, в умовах формування багатопартійної системи ця особливість перетворилася на стратегічну проблему, а відсутність єдиної організаційної вертикалі та програмної єдності лише ускладнювали трансформацію Руху в класичну політичну партію²⁵.

Попри організаційну неоднорідність і відсутність завершеної партійної структури, Народний рух України у 1990–1991 рр. відіграв помітну роль у процесі делегітимації союзного центру та формуванні політичних передумов державної незалежності України, зокрема в підготовці та ухваленні Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. Активна позиція рухівців у дні серпневого путчу ДКНС, їхня участь в організації масових протестів і тиск на парламентське керівництво сприяли ухваленню 24 серпня 1991 р. Акту проголошення незалежності

²¹ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 2000. С. 229–230.

²² Деревінський В. Трансформація НРУ з громадсько-політичної організації в політичну партію. *Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009): Матеріали круглого столу, присвяч. 20-ій річниці створення Нар. Руху України за перебудову* (м. Київ, 22 верес. 2009 р.). Київ, 2010. С. 29–36.

²³ Кульчицький С. Новітня історія України (1953–2023). Київ: Арії. 2024. С. 434–435.

²⁴ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 2000. С. 227–229.

²⁵ Гончарук Г. Народний рух України. Історія. Одеса: Астропринт, 1997. С. 95–98.

України²⁶. Водночас досягнення стратегічної мети руху актуалізувало проблему його подальшої політичної трансформації в умовах формування багатопартійної системи.

Наступним прикладом суперечливих процесів у внутрішньому житті Народного Руху України стали президентські вибори 1991 р. НРУ висунув своїм кандидатом В. Чорновола, проте, як зазначає О. Лавринович, це рішення не було одностайним і спричинило внутрішні розбіжності серед рухівців. За його спогадами, після висунення кандидатури В. Чорновола значна частина колишніх українських політв'язнів звернулися до керівництва організації з застереженнями, а один із авторів таких звернень – Л. Лук'яненко, став суперником В. Чорновола під час виборчої компанії. Роздрібненість Руху не дозволила забезпечити єдину підтримку кандидату, що значною мірою пояснює поразку демократичного блоку і перемогу кандидатів від реформаторського крила українських комуністів²⁷. Рух залишався внутрішньо неоднорідною громадсько-політичною структурою, що ускладнювало реалізацію його стратегічних цілей на національному рівні.

Після перемоги Л. Кравчука на президентських виборах 1991 р. перед Народним рухом України постала складна стратегічна дилема, зумовлена зміною політичних умов функціонування організації. Набуло актуальності питання подальшого формату існування НРУ в політичній системі держави. Шлях, який підтримувало керівництво Руху, передбачав збереження НРУ у статусі широкого громадсько-політичного об'єднання. Альтернативний варіант, підтримуваний переважно безпартійними представниками, полягав у перетворенні Народного руху України в повноцінну політичну партію²⁸. Попри всі внутрішні негаразди у 1992 р. НРУ продовжував активну діяльність та перебував в zenіті своєї популярності, було видано численну кількість звернень, ухвал, заяв та інших видів нормативних документів²⁹.

На III Установчому з'їзді Народного Руху перший Президент України, Л. Кравчук, висловив пропозицію, зробити НРУ партією влади, що охоче сприйняли керівники Руху. Ця пропозиція посягла розбіжності серед делегатів з'їзду, одним із найактивніших був В. Чорновіл, який відкрито вступив в протистояння з прихильниками цієї ідеї. Аби уберегти НРУ від розколу було обрано нових співголів – І. Драча, М. Гориня та В. Чорновіла³⁰. Головне питання стосовно майбутнього НРУ так і не було вирішено.

Після цього інциденту керівники публічно визнали незгоди серед учасників Руху. Дехто вважав, що необхідно відмовитися від опозиційності та прийняти пропозицію. Провідником курсу на партійну трансформацію став В. Чорновіл, за

²⁶ Кудьчицький С. Новітня історія України (1953–2023). Київ: Арії, 2024. С. 453.

²⁷ Лавринович О. Як «Рух» відмовився стати партією влади. *День*. <https://dav.kviv.ua/uk/article/polityka/yak-ruh-vidmovyvsva-staty-partiveyu-vlady> (дата доступу 25.01.2026)

²⁸ Поліщук І. Народний Рух України: причини виникнення та наслідки діяльності. *Acta de historia & politica: saeculum XXI*. 2019. Vol. 1. С. 58–71.

²⁹ ЦДАГОУ. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 145. Арк. 1–22.

³⁰ Гончарук Г. Народний рух України. Історія. Одеса: Астропринт, 1997. С. 133–150.

ініціативи якого у 1993 р. НРУ був остаточно оформлений як політична партія та зайняв опозиційну позицію щодо чинного Президента³¹. Опоненти В. Чорновола, орієнтовані на співпрацю з главою держави, утворили Конгрес національно-демократичних сил, що засвідчило розкол колись монолітного національно-демократичного табору³².

Важливим етапом цього процесу стали IV Всеукраїнські збори НРУ, під час яких Статут організації було змінено відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян». Формально Рух зберіг самовизначення як незалежна масова громадсько-політична організація, однак водночас відмовився від підприємницької діяльності та запровадив заборону на подвійне членство з іншими політичними партіями. Обрання В. Чорновола головою НРУ закріпило домінування партійної моделі розвитку організації³³.

Політична риторика та практична діяльність НРУ в цей період свідчили про радикалізацію позицій Руху. У заявах керівних органів організації Верховна Рада розглядалася як спадок радянської політичної системи, сформований в умовах однопартійної диктатури, що, на думку рухівців, унеможливило повноцінне державотворення. У зв'язку з цим НРУ активно виступав за достроковий розпуск парламенту, перевибори органів влади та проведення широкомасштабних акцій за державу і демократію. Ці вимоги супроводжувалися різкою критикою номенклатурної більшості, звинуваченнями у гальмуванні реформ, захисті корпоративних інтересів та загрозі реваншу прокомуністичних сил³⁴. Ідея розпуску Верховної Ради та проведення нових виборів на багатопартійній основі не знайшла належної підтримки ані серед парламентської більшості, ані серед широких верств населення. Почалося скорочення чисельності первинних організацій НРУ, зменшувався його вплив на маси, що засвідчувало втрату Рухом ролі загальнонаціонального мобілізаційного чинника³⁵.

Висновки. Народний рух України став одним із ключових чинників політичної мобілізації українського суспільства наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., поєднавши функції громадянського спротиву, національно-культурного відродження та політичної опозиції радянській системі. Його поява була зумовлена кризою радянської ідеології, активізацією громадянських ініціатив і зростанням національної свідомості в умовах перебудови. Особливістю НРУ стала його початкова

³¹ Деревінський В. Трансформація НРУ з громадсько-політичної організації в політичну партію. *Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009): Матеріали круглого столу, присвяч. 20-ій річниці створення Нар. Руху України за перебудову* (м. Київ, 22 вересня 2009 р.). Київ, 2010. С. 29–36.

³² Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 2000. С. 237–239.

³³ ЦДАГОУ. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 25.

³⁴ ЦДАГОУ. Ф. 270. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 2.

³⁵ Кульчицький С. Новітня історія України (1953–2023). Київ: Арії, 2024. С. 473–474.

організаційна відкритість і світоглядна неоднорідність, що забезпечили широку соціальну базу та швидке зростання впливу, але водночас заклали структурні обмеження для подальшої інституціоналізації. Відмова від жорстких ідеологічних рамок на ранньому етапі була тактично виправданою, проте в умовах формування багатопартійної системи перетворилася на чинник внутрішньої дезінтеграції. Водночас неспроможність Руху трансформувати масову підтримку у стабільне парламентське представництво засвідчила обмеженість в умовах переходу до інституційної політики. Трансформація Народного руху України у політичну партію стала закономірним етапом його еволюції, проте супроводжувалася розколом національно-демократичного середовища, втратою масовості та зменшенням впливу на політичні процеси.

Загалом досвід Народного руху України демонструє складність переходу від широкого громадянського руху до інституційної партійної політики в умовах пострадянської трансформації. НРУ залишив глибокий слід у процесі державотворення та формування політичної культури незалежної України, проте трансформація водночас засвідчила обмеження Руху, як довгострокового інструменту політичної боротьби в умовах стабілізації політичної системи.

REFERENCES

- Bazhan, O. (2010). Vplyv Narodnoho rukhu na natsionalnu samosvidomist naseleння URSS u 1989–1991 rokakh [The Influence of the People’s Movement on the National Consciousness of the Population of the Ukrainian SSR in 1989–1991]. *Magisterium*, 41, 43–45. [in Ukrainian].
- Baranovska, N. (2010). Suspilno-politychni ta sotsialno-ekonomichni peredumovy vyniknennia Rukhu [Socio-Political and Socio-Economic Preconditions of the Emergence of the Movement]. *Narodnyi Rukh Ukrainy: istoriia, ideolohiia ta politychna evoliutsiia (1989–2009): Materialy krugloho stolu, prysviacheno 20-i richnytsi stvorennia Nar. Rukhu Ukrainy za perebudovu* (m. Kyiv, 22 veresnia 2009 r.). Kyiv, 13–27. [in Ukrainian].
- Haran, O. (2010). Prohramni dokumenty Rukhu v konteksti osnovnykh ideolohii suchasnosti [Program Documents of the Movement in the Context of Contemporary Ideologies]. *Narodnyi Rukh Ukrainy: istoriia, ideolohiia ta politychna evoliutsiia (1989–2009): Materialy krugloho stolu, prysviacheno 20-i richnytsi stvorennia Nar. Rukhu Ukrainy za perebudovu* (m. Kyiv, 22 veresnia 2009 r.). Kyiv, 7–11. [in Ukrainian].
- Honcharuk, H. (1997). Narodnyi Rukh Ukrainy. Istoriiia [The People’s Movement of Ukraine: History]. Odesa: Astroprint. 359 s. [in Ukrainian].
- Hrytsak, Ya. (2000). Narys istorii Ukrainy: Formuvannia modernoiu ukrainskoiu natsii XIX–XX st. [Outline of the History of Ukraine: Formation of the Modern Ukrainian Nation, 19th–20th Centuries]. Kyiv: Heneza. 249 s. [in Ukrainian].
- Derevynskiy, V. (2010). Transformatsiia NRU z hromadsko-politychnoi orhanizatsii v politychnu partiiu [Transformation of the People’s Movement of Ukraine from a Civic-Political Organisation into a Political Party]. *Narodnyi Rukh Ukrainy: istoriia, ideolohiia ta politychna evoliutsiia (1989–2009): Materialy krugloho stolu, prysviacheno 20-i richnytsi stvorennia Nar. Rukhu Ukrainy za perebudovu* (m. Kyiv, 22 veresnia 2009 r.). Kyiv, 29–36. [in Ukrainian].
- Kondratiuk, K., & Kachmar, V. (2020). Novitnia istoriia Ukrainy (1945–2020 roky) [Modern History of Ukraine (1945–2020)]. Lviv: LNU imeni Ivana Franka. 212 s. [in Ukrainian].

- Kulchytskyi, S. (2024). *Novitnia istoriia Ukrainy (1953–2023)* [Modern History of Ukraine (1953–2023)]. Kyiv: Arii. 576 s. [in Ukrainian].
- Lavrynovych, O. (2018). Yak «Rukh» vidmovyvsia staty partiieiu vlady. [How the Rukh refused to become a party of power]. *Den*. <https://day.kyiv.ua/uk/article/polityka/yak-ruh-vidmovyvsya-staty-partiyeiu-vlady> (дата доступу 25.01.2026). [in Ukrainian].
- Lytvyn, V. (2000). *Ukraina na mezhi tysiacholitt' (1991–2000 rr.)* [Ukraine at the Turn of the Millennium (1991–2000)]. Kyiv: Vydavnychiy dim «Alternatyvy». 360 s. [in Ukrainian].
- Polishchuk, I. (2019). Narodnyi Rukh Ukrainy: prychny vyniknennia ta naslidky diialnosti [People's Movement of Ukraine: Causes of Emergence and Consequences of Activity]. *Acta Historiae & Politicae: Saeculum XXI*, 1, 58–71. <https://doi.org/10.26693/ahpsxxi2019.01.058> [in Ukrainian].
- Chornovil, V. (2011). *Tvory. Tom 7: Statti, vystupy, interviu (berezen 1990 – hruden' 1992)* [Works. Vol. 7: Articles, Speeches, Interviews (March 1990 – December 1992)]. Kyiv: Smoloskyp. 1079 s. [in Ukrainian].

Отримано 03.02.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 18.02.2026

Прийнято до друку 26.02.2026

Submitted 03.02.2026

Received in revised form 18.02.2026

Accepted for publication 26.02.2026

Всесвітня історія

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-01/102-116>

УДК (UDC) 94 : 325.52] (470) : 355.233

THE ESTABLISHMENT OF MILITARY SETTLEMENTS AND THE REFORM OF PRIMARY MILITARY EDUCATION

Kostiantyn Yachmenikhin*

Abstract

The purpose of this study is to examine the impact of the introduction of military settlements in Russia on the institution of military cantonists, particularly with regard to their education and military training. Additionally, the research seeks to identify the distinctive features of autocratic policy in the sphere of army reserve training during the period of functioning military settlements in various regions of the country. The complexity and multifactorial nature of their history necessitated additional analysis of both individual periods of their existence and specific regions of their deployment.

The research methodology was based on the principal parameters of the contemporary historical paradigm, including structural anthropology, the «linguistic turn», the «global» and «structural» methodologies of the Annales School, microhistory, the incorporation of components from related and humanities disciplines, methods of verification, and the problem-chronological method.

The primary source base of the study consists of materials from several collections of the Russian State Military Historical Archive, as well as certain published sources.

The scientific novelty of the research lies in the attempt to adapt materials related to the stated topic to the existing historiographical problem of the functioning of the institution of military settlements. An interdisciplinary approach was applied, which made it possible to identify specific features of the functioning of the educational system within military settlements. Based on the processing and analysis of data from various sources, the key aspects of the history of the formation of the school system for cantonists in military settlements were elucidated. Further development was achieved in the study of the time and circumstances surrounding the establishment of the system of school education for military cantonists in different regions of the country.

On the basis of the analysis of sources, the following conclusions can be drawn. During the specified period, the formation of special training units, initiated as early as 1808, continued. At this time, the procedure for assigning cantonists to service in army units was altered. With the introduction of military settlements, a portion of cantonists was assigned to settlement troops.

* Doctor of historical sciences, professor of the department of world history and international relations, T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Collegium», Chernihiv, Ukraine. E-mail: kostas48@ukr.net.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4587-4222>

Prior to the subordination of military cantonists to Count A.A. Arakcheev, their inclusion in settlement troops had been insignificant. From 1824 onward, the situation changed considerably: annually, no fewer than 25% of the cantonists assigned to military service were directed to reinforce settlement troops. Throughout this period, the government repeatedly attempted to improve the living conditions of soldiers' children housed in cantonist departments. However, these efforts were not achieved through increasing staff positions, expanding the number of departments, or raising allocations, but rather through reducing the number of cantonists enrolled in these educational institutions.

Keywords: cantonists, primary military education, school, military settlements, O.A. Arakcheev

СТВОРЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ І РЕФОРМА ПОЧАТКОВОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ¹

Костянтин Ячменіхін*

Анотація

Мета роботи полягає в розкритті проблеми впливу введених військових поселень в Росії на інститут військових кантоністів, особливо в ракурсі їх навчання та військової підготовки. Крім того, дослідження цієї проблеми полягає у виявленні особливості політики самодержавства, в галузі підготовки армійського резерву в часи функціонування військових поселень в різних районах країни. Складність та багатофакторність їх історії потребувала додаткового аналізу як окремих періодів їх існування, так і окремих регіонів дислокації.

Методологія дослідження базувалася на використанні основних параметрів сучасної парадигми історії: структурна антропологія, «лінгвістичний зворот», «глобальна» та «структурна» методологія Школи «Анналів», мікроісторія, запозичення компонентів суміжних і гуманітарних наук, методи верифікації, проблемно-хронологічний метод.

Основна джерельна база роботи полягала у використанні матеріалів низки фондів Російського державного військово-історичного архіву, а також деяких опублікованих джерел.

Наукова новизна роботи полягає у спробі адаптувати матеріали, пов'язані з вивченням заявленої теми дослідження, до наявної в історіографії проблеми функціонування інституту військових поселень. Застосовано між дисциплінарний підхід, який дозволив виявити особливості функціонування системи освіти у військових поселеннях. На підставі обробки та аналізу даних з різноманітних джерел вдалося висвітлити ключові аспекти історії формування системи шкіл для кантоністів військових поселень. Отримало подальший розвиток: історія про час та обставини заснування системи шкільної освіти військових кантоністів в різних регіонах країни.

На основі аналізу джерел можна зробити наступні висновки. В зазначений період

¹ Стаття підготовлена в процесі реалізації наукової теми: «Держава, церква суспільство модерної Європи (XVI–XIX ст.). Історія та історіографія». Державний реєстраційний номер: 0124U003566

* доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Чернігів, Україна.

E-mail: kostas48@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4587-4222>

продовжується формування спеціальних учбових підрозділів, початий ще у 1808 р. В цей час змінюється порядок розподілення кантоністів на службу в армійських підрозділах. У зв'язку з введенням військових поселень частина кантоністів направлялася в поселені війська. До підпорядкування військових кантоністів О.А. Аракчєєву, їх включення у поселенні війська було незначним. З 1824 р. картина значно змінюється: щорічно не менше 25% кантоністів, що направлялися на службу у війська, поступало на укомплектування поселених військ. На протязі вказаного періоду уряд неодноразово намагався покращити життя солдатських дітей, що знаходилися у відділеннях військових кантоністів. Однак, робилося це не за рахунок збільшення штатної чисельності місць, збільшення численності відділень та асигнувань, а шляхом зменшення кількості кантоністів, що навчалися в цих учбових закладах.

Ключові слова: кантоністи, початкова військова освіта, школа, військові поселення, О.А. Аракчєєв

Цитування: Ячменіхін, К. (2026). Створення військових поселень і реформа початкової військової освіти. *Консенсус*, 1, 102-116. <https://doi.org/10.3110/consensus/2026-01/102-116>

URL: <https://www.konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/216>

Постановка проблеми. На підставі верифікації джерельних матеріалів провести аналіз реформ початкової військової освіти у зв'язку з введенням округів військових поселень в різних регіонах Російської імперії. Треба зазначити, що ця проблема була частково висвітлена в роботах М.С. Лалаєва², М.А. Константинова³, Т.М. Кандаурової⁴, К.М. Ячменіхіна⁵, але вона не була вирішена комплексно і багато в чому потребує подальшого аналізу.

Виклад основного матеріалу. Введення військових поселень в Росії зумовило початок нового етапу в історії російської армії. Вже в перших законодавчих актах щодо їх устрою, крім чіткої регламентації їхньої правової бази, була оговорена система, на підставі якої вибудовувався процес підготовки армійського резерву у поселених військах. Наприклад, передбачалося створення певної системи виховання та освіти кантоністів, яка умовно припускала фізичну та моральну компоненту⁶. Для кантоністів перших двох віків фізичне виховання, мали контролювати їх родини або вихователі. Така постанова у вигляді відповідної таблиці вивішувалася в домі кожного поселенця-хазяїна. Була розроблена і аналогічна інструкція по фізичному вихованню кантоністів старшого віку, з врахуванням їх перебування на казарменому положенні.

² Лалаєв М.С. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных главному их управлению. Ч. 1. СПб., 1880.

³ Константинов Н.А. Школьная система военных поселений. *Советская педагогика*. 1938. № 6. С. 34-71.

⁴ Кандаурова Т.Н. Военные поселения в России 1810-1852 гг. (Проекты и их реализация). *Вести Моск. ун-та*. 1990. № 1. С. 61-71.

⁵ Ячменіхін К.М. Інститут військових кантоністів Російської армії в історичних дослідженнях. *Сівєрянський літопис*. 2024. № 6. С. 170-175.

⁶ Проект учреждения о военном поселении регулярной кавалерии. Ч. 2. СПб., 1817-1822. С. 41.

В основу морального виховання кантоністів був покладений Закон Божий, а засобами досягнення цього, на думку створювачів військових поселень, були: благочестивість, вірець, навчання, порядок, підкорення начальнику, похвальна чистолюбність, змагання, покарання та нагляд. Найкращим же засобом морального виховання вважався «гарний приклад»⁷. Особлива увага приділялася розвитку такої якості, як дисциплінованість: «дисципліна є душа всілякої служби, а особливо військової. Повага до старшого і сліпа покора закону і начальникам мають бути прищеплені кантоністам з самих юних років»⁸.

В такому ж напрямку базувався і зміст навчання кантоністів. В положенні було зазначено, що «треба було дати їм таку освіту, яка відповідна їх стану, в якому вони народилися, не відділяло б їх від нього, та зробило їх здатними виконувати обов'язки цього стану, разом з тим засновувало б їх власне благодіяння»⁹. Засновники військових поселень, організуючи процес навчання майбутнього поповнення армії, свідомо зазначили ту межу в освіті кантоністів, яка б відповідала їх основному призначенню – бути відданими та дисциплінованими солдатами.

В ротних та ескадронних школах кантоністів навчали Закону Божому, російській мові, початковим поняттям геометрії, малюванню та співу. В урядових колах стали розуміти, що рядовий склад армії мав комплектуватися хоча б мінімально грамотними людьми. Досвід попередніх війн підтверджував справедливість цього висновку.

Крім навчання «наукам» кантоністи були зобов'язані засвоювати різні професії: в середньому віці вони навчалися плести кошики, виготовляти щитки, ящики, переплітати книги і т.п. Навчання проводили унтер-офіцери, які мали навички в цих ремеслах. Кантоністи старшого віку освоювали шевське, кравецьке, столярне, токарне та малярне ремесла. При навчанні тим чи іншим спеціальностям враховувались наступні міркування: «...ремесла мають відповідати місцевим потребам; навчати ремеслу майстри були повинні як на фабриці; предмети для роботи мають бути дешевими; вироби продаватися за вільною ціною; частину від виручених грошей зразковий кантоніст мав отримати як винагороду»¹⁰.

Значне місце у підготовці кантоністів займала військова підготовка (екзерциція). Її навчалися тільки годні до стройової служби кантоністи старшого віку. Основна увага приділялась стройовій підготовці, а також «ружейній екзерциції». Від шістнадцяти років кантоністів навчали стрільбі зі зброї, а в учбових ескадронах, крім того, і верховій їзді і володінню холодною зброєю.

Кантоністи середнього віку займалися ротних та ескадронних школах з 9 до 12 години. З 7 до 9 години вони мали навчатися різноманітним спеціальностям. В літній час (з 1 травня по 1 жовтня) вони ходили до школи два рази на тиждень з 7 до 12

⁷ Проект учреждения о военном поселении пехоты. Ч. 2. СПб., 1817. С. 60.

⁸ Проект учреждения о военном поселении регулярной кавалерии. Ч. 2. СПб., 1817-1822. С. 61.

⁹ Там само. С. 68.

¹⁰ Там само. С. 79.

години. Інший час діти проводили вдома і допомагали батькам вести господарство. Розпорядок дня кантоністів старшого віку мав суттєві відмінності, оскільки вони жили на казарменому положенні. Підйом був о 6 годині ранку, заняття в класі – з 7 до 9 години, з 9 до 12 години вони займалися «військовою екзерцицією». На обід та відпочинок відводилося дві години – з 12 до 14, потім знову були заняття в класах – до 18 годин; з 18 до 21 години кантоністи старшого віку займалися у майстернях. Вечеря була о 21 годині, лягали вони спати о 22 годині. Такий розпорядок дня для кантоністів старшого віку діяв у зимовий час – з 1 жовтня до 1 травня. У літній час він мав деякі відмінності: так, наприклад, одну або дві години в день кантоністи працювали в саду або на городах, які існували при казармах учбових батальйонів або ескадронів; в середу та суботу (з 14 до 16 години) кантоністи займалися військовою підготовкою. Мали кантоністи старшого віку і канікули, які продовжувалися з 1 липня до 1 серпня.

Для кантоністів які перебували на казарменому положенні, як і для кантоністів середнього віку, були розроблені спеціальні інструкції, що правда, мали достатньо загальний характер. В них, наприклад, зазначалося, що про свою охайність і чистоту підлітки мали піклуватися самі. Влітку кантоністів старшого віку примушували купатися у водоймах кожного дня, а взимку їх водили до лазні раз на тиждень і міняли при цьому нижню білизну. Начальство звертало увагу і на фізичну підготовку солдата: в документах було чітко прописано, що кантоністи старшого віку мали щоденно в усі пори року займатися гімнастикою та тільки на свіжому повітрі¹¹.

Існувала для кантоністів учбових підрозділів і своя система заохочень та покарань. Нагороди були різними: подарунки, похвала перед строем, випуск на службу унтер-офіцером або вчителем. До переліку стягнень входили: догана, відміна звільнення на побачення з батьками, наряд на роботу поза чергою, «арешт на хліб та воду», а також «в поодиноких випадках тілесні покарання і не інакше як при затвердженні ескадронним командиром»¹².

Загальний нагляд за кантоністами учбових закладів був покладений на ескадронних або ротних командирів. Вважалося, що цей офіцер мав бути людиною «безпороочної поведінки, добродушний, кроток, чесним та діяльним; мав знати стройову службу рівно як і всі частини наук, що викладалися кантоністам»¹³. Для керівництва господарською частиною як шкіл так і учбових підрозділів були введені спеціальні комітети. Так, наприклад, для управління господарською частиною ротних та ескадронних шкіл були засновані в кожній поселеній роті (ескадроні) спеціальні комітети, до яких входили: командир даної роти або ескадрону, один з офіцерів цього підрозділу і вчителі. Комітет для управління господарчою частиною учбового підрозділу включав командира підрозділу, двох офіцерів, вчителів та «майстрових» учбового батальйону та ескадрону.

Вищезазначені правила були створені і могли вживатися тільки для вже

¹¹ Там само. С. 58.

¹² Там само. С. 64–65.

¹³ Там само. С. 68.

повністю налаштованих військових поселень. Оскільки у 1817 році усі будівельні роботи в округах військових поселень, в тому ж числі і ротних (ескадронних) школах, а також казарми учбових підрозділів існували тільки на папері, уряд був вимушений видати правило, яке діяло б до моменту повної забудівлі того чи іншого округу поселення¹⁴. Згідно цим положенням, усі діти поселенців-хазяїв середнього та старшого віку повинні біли записатися на військову службу, «як швидко полкове управління почне свою дію». В кожному селі округу військового поселення мали відводитися хати для шкіл. Для навчання кантоністів мали бути вибрані унтер-офіцери поселеного полка. Навчання тим чи іншим ремеслам у цих школах відбувалося на розсуд місцевого начальства.

Значно відрізняються дані «Правила» від «Положення про військові поселення» в розділі, що відносився до кантоністів старшого віку. Згідно «Правил» вони розділялися на три розряди: перший включав дітей у віці 13-15 років, другий – 16-18 років, третій – непридатні до стрійової служби у віці від 12 до 18 років. Кантоністи першого та третього розрядів навчалися в ротних та ескадронних школах (першого також і стрійовій екзерциції). Кантоністи другого розряду були призначені до резервних ескадронів та батальйонів свого полка, де їх навчали військовим наукам а також загальноосвітнім предметам. Весь час кантоністи старшого віку залишалися поряд зі своїми батьками, допомагаючи їм у господарстві. По досягненню 18 років, з 1 січня кожного року кантоністи старшого віку поступали на службу в резервні та діючі батальйони, а також до ескадронів своїх полків. Ці правила діяли до моменту створення ротних та ескадронних шкіл. По відношенню до кантоністів третього розряду застосовували правила, зафіксовані в «Положення про військові поселення».

Із введенням військових поселень почалася реформа освіти і в школах військового відомства. Це не було випадково, оскільки у зв'язку із створенням цього специфічного інституту чисельність військових кантоністів різко зроста. Побудова процесу навчання згідно старій основі була не вигідна для засновників поселенської системи: по-перше, вона вже не відповідала духу часу; по-друге, вимагала значних витрат на своє існування. Ось чому в цілях фінансової економії і підняття процесу освіти на відповідну часу ступінь, було вирішено проводити навчання кантоністів з використанням досягнень не тільки вітчизняної але і зарубіжної педагогіки¹⁵. Причому розроблені згодом положення щодо освіти кантоністів, було розповсюджено на весь інститут солдатських дітей, а не тільки на тих, хто знаходився у військових поселеннях.

Для розробки нових принципів навчання, які мали бути покладені в основу освітнього процесу кантоністів, за височайшим указом від 25 жовтня 1817 р. була створена «Комісія для створення учбових посібників»¹⁶. Її функції були наступними: складання таблиць та підручників; роз'яснення учбової методики; створення

¹⁴ Російський державний військово-стратегічний архів (далі – РДВІА) Ф. 405. Оп. 7. Лл. 30-34. Лл. 642-652.

¹⁵ Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии. Ч. 2. С. 71.

¹⁶ РДВІА. Ф. 405. Оп. 1 Спр. 28. Л. 287.

інструкцій вчителям; складання інструкцій вчителям щодо морального ставлення до вихованців та їх занять у позакласний час; формування методів фізичного виховання кантоністів; перегляд книг щодо методів навчання з іноземних мов.

Комісія включала наступних осіб: голова – генерал-майор граф Є.К. Сіверс, від міністерства духовних справ та народної освіти – надворний радник М.В. Неверовський, перекладач – колезький секретар С.Г. Лабойков, священник Казанського собору Герасим Павський, статський радник І.О. Тимковський, колезький асесор М.І. Греч, капітан лейб-гвардії Ізмайловського полка М.І. Глінка. Вибірголовою комісії графа Є.К. Сіверса був не випадковим. Є.К. Сіверс (1779-1827 рр.) був вихованцем Пажеського корпусу, звідки у 1798 році був випущений у лейб-гвардію Ізмайловського полка. У 1801 р., залишивши службу, направився до Геттінгенського університету, де вивчав математику, філософію, педагогіку та політичні науки. Після повернення до Росії (1806 р.) вступив до інженерного полку в чині полковника, а у 1811 р. був призначений начальником інженерів шляхів сполучень. Приймав активну участь у війні з Наполеоном, відзначився у битвах при Клястицах, Полоцьку, Люцерні та Лейпцигу. Після захоплення Парижу був представлений Олександром I з ціллю огляду учбових закладів за кордоном, а з 1819 р. був начальником Головного інженерного училища¹⁷. Саме така людина, що мала багатий теоретичний і практичний досвід, могла втілити у життя задуми створювачів військових поселень.

На одному з перших засідань комісія прийняла рішення про те, що «для виховання та освіти солдатських дітей не вистачить написання одних підручників, треба ще підготувати посібник вчителів»¹⁸. У зв'язку з цим було запропоновано створити особливе училище під назвою військово-учительського інституту, розрахованого на 110-150 учнів, до якого мали направлятися найбільш обдаровані кантоністи не молодше 16 років.

Ця пропозиція була схвалена О.А. Аракчеєвим, що був безпосереднім куратором комісії, і вже в лютому 1818 р. був виданий указ про створення військово-педагогічного інституту при С.-Петербурзькому військово-сирітському відділенні¹⁹. Згідно положення, військово-учительський інститут включав два «розряди»: верхній, куди вступали кантоністи 16-18 років і нижній, де вчилися діти 14-16 років. В інституті викладалися наступні предмети: російська мова – 8 годин, малювання та креслення – 6, військова екзерциція – 6, арифметика – 6, чистописання – 4, геометрія – 6, співи – 6, фехтування – 4, і Закон Божий – 2 години на тиждень. Передбачалося, що нижчий розряд мав готувати вчителів для кантоністів середнього віку, а вищий – для кантоністів старшого віку. В нижчому розряді навчалися 30 чоловік, а у вищому – 50.

В серпні 1818 року Є.К. Сіверс подав на ім'я О.А. Аракчеєва доповідну записку, в якій пропонувалося створення на базі С.-Петербурзького військово-сирітського

¹⁷ Энциклопедия военных и морских наук. Составлено под ред. Г.А. Леера. Т. 7. СПб., 1895. С. 197.

¹⁸ РДВИА. Ф. 405. Оп. 1. Спр. 27. Лл. 162-165.

¹⁹ Там само. Спр. 99. Лл. 78-79.

відділення «нормального» училища на 100 учнів. На думку Є.К. Сіверса, воно мало служити в якості випробувального полігона для діяльності комісії, де вони могли б апробувати свої пропозиції, а також «і для допомоги кантоністам військово-учительського інституту при підготовці їх вчителями»²⁰.

О.А. Аракчєєв погодився з цією пропозицією і вже наприкінці 1818 р., на базі С.-Петербурзького військово-сирітського відділення було відкрите «нормальне» училище на 100 вихованців²¹. За аналогом військово-учительського інституту, училище складалося з двох «розрядів» – вищого і нижчого. Вищий розряд на 20 учнів був прототипом школи для кантоністів старшого віку, а нижчий – на 80, був прототипом початкової школи де навчалися кантоністи середнього віку.

Найбільш значним документом, розробленим комісією, було «Керівництво щодо створення шкіл для кантоністів середнього віку за методикою взаємного навчання і для управління ними» видане у 1819 р.²² В ньому у подробицях описувалась сутність «метода Ланкастера», який і був покладений в основу «Керівництва». Кожна школа мала одного вчителя, незалежно від численності в ній учнів. Вона була розподілена на «маленькі відділення» по 8–10 учнів у кожній. Заняття проводили «старші учні», які навчалися у «верхніх відділеннях» і виконували роль старших по відношенню до учнів «нижчих відділень». Замість книг і букварів використовувались таблиці, що розвішувались на стінах, а роль паперу та пір'їв виконували розсипаний на столі дрібний пісок, грифельні дошки та гостро заточені палички.

На думку авторів «Керівництва», переваги цього методу полягали в наступному: «один вчитель може керувати багаточисельною школою без стомлення; учні, навчаючи своїх товаришів і найбільше засвоюють те, що їм треба пам'ятати; для навчання дітей тим предметам, які зазвичай викладаються у початкових училищах, потрібно значно менше часу; фінансування значно скорочується; діти за допомогою цього засобу звикають до військових порядків і дисципліни; увага дітей постійно посилюється, від того вони звикають до безперервної діяльності і, насамкінець, учні гарних здібностей не затримуються у розвитку неквапливістю та лінню інших»²³.

«Керівництво» визначало і характер шкільних будинків, їх улаштування. Школа мала бути розміщеною в одній будівлі з ротною каплицею, поруч розташовувався будинок призначений для майстерні. Також були прописані розміри шкільних приміщень, порядок розташування в них учнів та описувалось місце де мав знаходитись вчитель. Крім того, детально регламентувався перелік і розташування меблів, необхідних для проведення занять. Будівля школи була розрахована на 80 учнів. На облаштування однієї школи одночасно виділялось 263 руб. 25 коп., щорічні асигнування складали 79 руб. 90 коп. При цьому, треба зазначити, що учбові посібники відпускалися до шкіл військових поселень безоплатно.

²⁰ Там само. Спр. 31. Л.л. 78–79.

²¹ Там само. Спр. 100. Л.л. 76–79.

²² Учреждение о военном поселении. Ч. 2. СПб., 1819. С. 63.

²³ Там само. С. 3.

Всі учні, згідно «положення», поділялися на класи та розряди: словесний та арифметичний. В кожному розряді налічувалось 8 класів. Перевід учнів з одного класу до іншого проводився в залежності від рівня успішності. Наприклад, «по розряду словесному переміщення учнів обумовлювалося в перших п'яти класах і успішності в читанні громадянської грамоти, з 5-го до 6-го – читанням слов'янської грамоти і знанням напам'ять символи віри та молитов, в з 7-го в 8-й клас – правильними відповідями на запитання відповідно випуску з «Школи Рекрутської»²⁴.

Заняття в школах починалося о 9 годині ранку і закінчувалися о 12. Ці три години навчання проходили у такий спосіб: переключка – 15 хв., вправи з арифметики – 1 год., вправи з письма – 45 хв., вправи з читання – 45 хв., молитва – 15 хв. Взимку кантоністи навчалися кожного дня, а влітку – два рази на тиждень.

«Положенням» суворо регламентувався і характер навчання дітей, була рекомендована спеціальна методика викладання окремих учбових дисциплін. Зверне на себе увагу і настанова щодо оцінки навчання і поведінки учнів. В ній було зазначено, що необхідно «відрізнати учнів які займають яку-небудь посаду або демонструють якийсь успіх, рівно виділяти тих, хто заслуговує покарання...»²⁵. Були зроблені спеціальні ярлики, які мали носити усі учні. Ті, хто відзначалися успіхом у навчанні та поведінці, мали ярлики на червоному та блакитному номері, де робилися відповідні написи. Ледачі учні отримували ярлики на жовтому папері з таким написом: «неуважний, ледащий, забіяка» і т.п.

Крім старших учнів у відділеннях були їхні помічники, котрі призначалися із «здатних учнів» вищих класів. Крім того, для дотримання порядку та «керівництва старшими при їх заняттях з учнями» учителями обиралися так звані «наглядачі» з кращих учнів. До обов'язків наглядачів входило «віддання усіх наказів» учителя та заміщення його у випадку відсутності за будь-якою причиною. Для кожного предмету (арифметика, читання, письмо) призначалося два наглядачі. Кожний з них мав свої обов'язки суворо за своєю дисципліною і був помічником учителя з цього предмету²⁶.

Обов'язки учителя полягали у наступному: спостереження за «виконання учнем передписаних правил», турбота за «належний стан усіх приміщень школи та її приналежностей», заготовка учбових посібників та інших необхідних матеріалів. На вчителя було покладено ведення всієї шкільної документації. Після кожного заняття вчитель мав провести аналіз «повідомлень наглядачів» і підвести підсумки занять. Викладання в школах військових поселень було доручено унтер-офіцерам (учителям), котрі мали бути «гарної поведінки, і поєднувати в собі ласкавість і твердість»²⁷.

Характерною рисою шкільної системи у військових поселеннях була дуже дрібна регламентація. Кожен крок, кожна дія учня була суворо розписана. Усе виконувалося учнями по команді: підійти до свого місця за столом, встати, сісти на

²⁴ Там само. С. 26.

²⁵ Там само. С. 21.

²⁶ Там само. С. 63–75.

²⁷ Там само. С. 75.

місце і т.д. Перед початком занять давалася команда: «Струнко! Голову прямо, готуйсь, такий-то клас починає заняття». Команда «встати» супроводжувалася наступними діями: «за першим складом учні кладуть праву руку на стіл, а потім встають і, переставляючи спершу праву ногу через лавку, становляться на неї у фронт, обличчям до вчительського місця»²⁸. Така муштра продовжувалася на протязі усього учбового часу.

Крім «Керівництва», членом комісії М.І. Гречем було написано інструкції щодо створення училищ у військових поселеннях, складень таблиць з грамоти і т.д. Однак він не довго працював з Є.К. Сіверсом, оскільки розійшовся з ним у поглядах і хоч останній і був «чоловіком освіченим та шановним, однак і скрутним педантом та крахобором»²⁹. І не тільки М.І. Греч не зміг співпрацювати з Сіверсом, це стало важливим досвідом для багатьох колег по комісії. Зі старого складу залишилися тільки останній та священник Герасим Павський, інші ж були вже новими членами комісії³⁰. Так, наприклад, священник Павський склав для кантоністів настанову «Про обов'язок християнина», а капітан М.І. Глінка – «Про обов'язок воїна». Перу генерал-майора М.С. Перського належать «Витяги з школи рекрутської для кантоністів». Були зроблені переклади іноземних книг, які мали використовуватися у якості доповнення до курсів, які вивчали кантоністи старшого віку (роботи Круза, Тюрка, Гофмана й ін.)³¹. Треба підкреслити, що військово-учительський інститут та «нормальне» училище слугували начебто випробувальним полігоном для комісії Є.К. Сіверса, де вироблялись нові прийоми та засоби навчання. Досвід освіти кантоністів у цих учбових закладах постійно використовувався при створенні нових «положень» для навчання солдатських дітей.

Так, наприклад, у травні 1821 р. Є.К. Сіверс запропонував О.А. Аракчєєву змінити строки навчання кантоністів³². У доповіді говорилося, що «при введенні нового засобу навчання у Росії, він не був ще впровадженим, і тому термін навчання становив 11 років. Через три роки, спираючись на досвід військово-учительського інституту і «нормального» училища, можна строки навчання у школах скоротити, оскільки кантоністи проходять обов'язкову програму навчання швидше»³³. У зв'язку із цим, Є.К. Сіверс запропонував скоротити загальний термін навчання кантоністів до 8 років, і вони мали поступати в ротні та ескадронні школи не з 7 років, як це вказувалось в «Положенні» 1817 р., а з 10 років. Крім того, діти мали залишатися у своїх батьків до 14 років, а після досягнення цього віку переводились би до шкіл для старшого віку. На підставі цієї пропозиції у червні 1821 р. були змінені вікові межі окремих груп кантоністів і скорочений строк навчання до 8 років.

²⁸ Там само. С. 36.

²⁹ Греч Н.И. Записка моей жизни. М.Л., 1930. С. 393.

³⁰ РДВА. Ф. 405. Оп. 99. Л. 55.

³¹ Там само. Спр. 70. Л.Л. 182-183зв.

³² Там само. Спр. 100. Л.Л. 315-317.

³³ Там само. Л. 313в.

Наступна пропозиція комісії Є.К.Сіверса торкалась місцезнаходження військово-учбового інституту. Нагадуємо, що спочатку він був відкритий у приміщенні С.-Петербурзького військово-сирітського відділення. Після огляду головою комісії округу поселення гренадерського графа Аракчєєва полка, особливо штабних будівель у серпні 1821 р., він знайшов його достатньо упорядкованим для перевodu туди військово-учительського інституту. Причому, відповідно записці на ім'я О.А.Аракчєєва, Є.К.Сіверс відмітив, що від цього приміщення буде значна користь: «Кантоністи, під час підготовки їх до учительства, мали б безперервно перед очима зразкові школи, які їм в майбутньому треба буде улаштуувати. При цьому вони постійно б знайомилися зі своїми майбутніми обов'язками»³⁴.

О.А.Аракчєєв погодився з цією пропозицією. 29 вересня 1821 р. вийшов указ про переміщення військово-учительського інституту до штабу гренадерського графа Аракчєєва полка³⁵. Слідом за указом вийшло нове «Положення», згідно якому створювався і функціонував інститут³⁶. Основною метою цього учбового закладу була підготовка вчителів для шкіл поселених військ. Інститут був розділений на два відділення: нижній та верхній. Перше відділення, в свою чергу, складалося з двох класів і мало включати 40 кантоністів від 14 до 16 років. Друге відділення включало один клас, в якому перебувало 20 кантоністів від 16 до 18 років.

В нижчому відділенні вивчали наступні дисципліни: Закон Божий, чистописання, граматику, арифметику, креслення та малювання, співи по нотах та військові екзерциції. У верхньому відділенні до них додавалися такі предмети: стереометрія, фехтування, історія, початки польової артилерії та фортифікація. Викладацький склад інституту включав 6 чоловік, при цьому необхідно зауважити, що у кожному відділенні викладання вели слухачі верхнього відділення. Заняття продовжувалися 7 годин щоденно, крім неділі. На канікули кантоністи йшли з 24 червня по 1 серпня, під час цього вони займалися у класах тільки у вівторок та п'ятницю. Кращі вихованці інституту випускались викладачами в школи кантоністів старшого віку з присвоєнням унтер-офіцерського чину, іншу ж направлялись рядовими в школи для середнього віку.

Треба зауважити, що для комісії Є.К.Сіверса не все протікало плавно і спокійно, виникали деякі труднощі, наприклад, комісія мала деякі незгоди з Міністерством духовних справ та народної освіти, особливо з його керівником А.М.Голіциним. Приводом для конфлікту слугувало надходження у вільний продаж учбових посібників для кантоністів, розроблених комісією Є.К.Сіверса, тому що з метою покриття частини витрат на типографські та інші речі, було вирішено частину тиражу реалізувати на ринку. В такий спосіб, посібники, складені на підставі передової педагогічної думки того часу, не могли не викликати інтерес у викладачів цивільних шкіл і таким чином скласти конкуренцію учбовим матеріалам, що

³⁴ Там само. Л.л. 180-190зв.

³⁵ Там само. Спр. 88. Л. 671.

³⁶ Там само. Л.л. 675-689.

видавались міністерством духовних справ і народної освіти. Свое невдоволення діяльністю комісії А.М.Голіцин виклав О.А.Аракчєєву в особистому посланні у лютому 1820 р.: «Багато чиновників Департаменту народної освіти вимагають надати їм ці посібники, і навіть вчителів з військової комісії»³⁷. У зв'язку з цим він просив зробити діяльність комісії менш оприлюдненою і направляти її роботу тільки в русло забезпечення потреб військового відомства, а також, за можливості, не реалізовувати учбові посібники для кантоністів у вільному продажі.

Через рік, у лютому 1821 р., А.М.Голіцин знову звернувся до О.А.Аракчєєва з запитом, у якому виклав думку, що «різні таблиці, складні для навчання кантоністів за методикою взаємного навчання, не потрібні, треба обмежити взаємне навчання тільки читанням уривків зі Святого письма»³⁸. Крім того, оскільки посібники та таблиці для кантоністів друкувалися без попередньої цензури, то за думкою А.М.Голіцина, треба заборонити їх вільний продаж; для цивільних шкіл існують свої спеціальні посібники і таблиці, а те що видається комісією Є.К.Сіверса багато в чому їм суперечить.

Граф не міг не відреагувати на ці аргументи і в зв'язку із цим наказав «Комісії для складання учбових посібників» припинити вільний продаж учбових матеріалів³⁹. Хоч Є.К.Сіверс і відправив декілька рапортів О.А.Аракчєєву, що не можна обмежуватися в цій справі та в сліпу йти тільки загальноприйнятними шляхами, а потрібно напрацьовувати таку методику взаємного навчання, яка б відповідала сучасним вимогам і була здатна для поширення грамотності⁴⁰. Але все таки рішення О.А.Аракчєєва залишилось незмінним.

Після цих подій комісія Є.К.Сіверса проіснувала недовго, і не виконала свою місію до кінця. У січні 1822 р. височайше була затверджена записка О.А.Аракчєєва, в якій йшлося, що комісія для складання учбових посібників завершила свою діяльність відносно кантоністів середнього віку, і вже не буде впливати на роботу військово-учбового інституту. Залишилось тільки підготувати підручники для кантоністів середнього віку, якими має займатись виключно Є.К.Сіверс⁴¹.

В червні 1923 р. було затверджено «Положення про учбові батальйони в округах військового поселення піхотного полку для кантоністів старшого віку»⁴². В учбові батальйони кантоністів старшого віку зараховувалися з 16 років і навчалися в них до 18 років. З 400 кантоністів учбового підрозділу половина мешкала і полковому штабі, забезпечувалася повним утриманням та навчалися в класах учбового батальйону, інша половина залишалася у своїх батьків або родичів. Ці кантоністи у визначені дні були тільки на заняттях по військовій підготовці, весь інший час вони займалися господарськими та польовими роботами. Один раз на тиждень вони мали відвідувати

³⁷ Там само. Спр. 69. Л. 178.

³⁸ Там само. Спр. 99. Лл. 289–292.

³⁹ Там само. Л. 296.

⁴⁰ Там само. Л. 396зв.

⁴¹ Там само. Спр. 130. Лл. 173–175зв.

⁴² Там само. Спр. 172. Лл. 410–453.

ротну школу і повторити ті предмети, які вони вивчали раніше. Розподіл учбових батальйонів на дві частини мало на меті: ті кантоністи, які мешкали на казарменому положенні, випускались на службу в діючі батальйони унтер-офіцерами; ті, хто залишався біля батьків, поступали на комплектування поселених та резервних батальйонів.

Кантоністи, які продовжували підготовку в класах учбового батальйону, розподілялися «по науках» на три класи: нижній, середній та верхній. Кожен клас складався з двох відділень, що мали рівну кількість учнів. Кожне відділення у визначені дні вивчало певні дисципліни у класах або працювало у майстернях. Дисципліни, які вивчали кантоністи старшого віку були зазначені вище. Для того, щоб повніше відобразити положення кантоністів, що знаходилися на казарменому положенні, треба більше зупинитися на розпорядку дня, який чітко виконувався як кантоністами, так і офіцерами. Підйом був о 05:30 ранку. Потім протягом півтори години кантоністи вмивались, одягались, заправляли ліжка, читали молитву, снідали та готувались до занять. З 7 до 11 години – заняття в класах, з 11 до 12 години – прогулянка на свіжому повітрі (якщо не дозволяла погода – у манежах). На обід та відпочинок виділялось 2 години – з 12 до 14 год. Потім знову були заняття в класах до 18 години. На фехтування та повторення завдань відводилось 3 години – з 18 до 21. О 21 годині кантоністи вечеряли, а о 22 год. лягали спати.

Канікули для кантоністів, що мешкали в казармах, були влітку – з 24 червня по 15 вересня, зимою – з 20 грудня по 7 січня. Кантоністи йшли на канікули у повному обмундируванні та зі зброєю. Для того, щоб не відстати від «наук», під час канікул вони мали раз на тиждень збиратися в ротній школі для повторення пройденого матеріалу. Крім того, у літній час, відпущені по домівках кантоністи, повинні були виконувати «ротний караул»: з 24 червня до 1 серпня на протязі доби, а з 1 серпня до 15 вересня – тільки у денний час.

Щорічно, по закінченню курсу навчання кантоністи мали складати екзамен. Для проведення цього сформувалася комісія, в яку входили дивізійний, бригадний та полковий командири, командир поселеного батальйону, благочинний (священник) округів військового поселення дивізії і всі офіцери учбового батальйону. За підсумками екзаменів і враховуючи данні про успішність на протязі усього часу, кантоністам присвоювався відповідний розряд, з яким вони випускались на службу. Ті, хто отримав 1-й розряд, випускались на службу унтер-офіцерами і отримували при цьому повне річне жалування. Кантоністи 2-го та 3-го розрядів випускались рядовими, однак в їхніх формулярних списках робилась особлива позначка про те, що вони пройшли навчання в учбовому батальйоні. Після трьох або чотирьох років бездоганної служби вони також могли стати унтер-офіцерами. При випуску кантоністи 2-го розряду отримували 2/3, а кантоністи 3-го розряду 1/3 річного жалування. Крім того, вони могли отримати ті гроші, які були зароблені ними під час навчання тим чи іншим ремеслом.

Учбові батальйони піхоти були сформовані тільки в округах поселення

гренадерського графа Аракчеева (1823 р.) та гренадерського короля Пруського (1825 р.) полків. В інших полкових округах піхоти учбові батальйони так і не були створені.

У військових поселеннях кавалерії (територія сучасної України) справи йшли декілька інакше. За часом поселення кавалерійських дивізій, в полкових округах відразу створювались учбові дивізіони, які формувалися і діяли на тих загальних правилах, що були затверджені у 1817 р. Кантоністи старшого віку навчалися в них тільки військовій підготовці, а учбові дисципліни проходили в ескадронних школах.

На основі аналізу джерел, що торкаються військової освіти кантоністів 1-ї гренадерської дивізії (Новгородська губ.) можна сказати, що там був майже стопроцентний охоплення навчанням кантоністів. Такий охоплення не можна екстраполювати на інші підрозділи поселений військ оскільки ця дивізія слугувала зразком для улаштування інших округів і тому вона знаходилася на особовому рахунку у командування і навіть імператора. Дані, що є в нашому розпорядженні, свідчать про те, що по інших округах процент учнів у школах кантоністів не перевищував 55%⁴³.

Необхідно також відмітити, що приміщення ротний та ескадронних шкіл не могли вмістити усіх кантоністів. Статистичні дані свідчать, що освіту в них отримували лише 60-65% від загальної їх кількості⁴⁴. Ті хто залишався поза шкіл, навчалися у своїх селах грамотними унтер-офіцерами читанню, письму і арифметиці на підставі «Правил переходу жителів у військові поселенці». Ясно, що освіта, отримана у такий спосіб, була набагато гіршою за освіту отриману в спеціально призначених для цього закладах.

Засновники військових поселень зіткнулися не тільки з проблемою повного охоплення процесом навчання всіх кантоністів та забезпечення їх спеціально облаштованими шкільними приміщеннями. Саме цим можна пояснити факт різного зростання кількості шкіл в округах кавалерії у 1822-1824 рр. Справа в тому, що згідно «Положення про військові поселення регулярної кавалерії», в кожній дивізії вбачалося відкрити 12 шкіл, однак, як засвідчили деякі джерела, що у зв'язку далекої відстані між окремими селищами, виникали труднощі при навчанні кантоністів в тих школах, які мали бути засновані в кожному поселеному ескадроні⁴⁵. Тому у 3-ій (пізніше у 2-ій) уланській дивізії (Слобідсько-Української губ.) в додаток до існуючих за статним розкладом шкіл стали будувати ще 28. У 3-ій кірасирській дивізії (Херсонська та Катеринославська губ.) було закладено додатково ще 24 школи, а у 2-ій уланській дивізії (Херсонська губ.) – 13 шкіл. Таким чином, не можна не відмітити, що поряд з існуючими недоліками (в освіті кантоністів): мілітаризація учбового процесу, дуже велика його регламентація, система шкіл, що існувала у військових поселеннях, дозволяла значно підвищити рівень грамотності населення, хоча добитися повного охоплення кантоністів середнього та старшого віку шкільним навчанням так і не

⁴³ Там само. Спр. 407. Л. 501.

⁴⁴ Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. Чернигов, 2006. С. 366.

⁴⁵ РДВИА. Ф. 405. Оп. 1. Спр. 151. Л. 189зв.

вдалося. У вітчизняній історіографії існують думки, що кантоністів насильно відбирали у батьків і вони проживали у школах виключно окремо. Аналіз відповідних матеріалів свідчить, що за виключенням незначної кількості кантоністів старшого віку, що направлялися до учбових батальйонів та ескадронів, всі інші діти постійно проживали з батьками.

Також кілька слів треба додати про розподілення кантоністів у військових поселеннях на службу. За демографічними даними, які є в нашому розпорядженні, середній приріст населення військових округів складав 1,1% на рік⁴⁶. За таких показників вирішити питання про комплектування діючих підрозділів військових поселень тільки за рахунок кантоністів було неможливо. Так, наприклад, у 1823 р. на комплектування діючих ескадронів поселених кавалерійських поступило 1033 кантоністів, що було в 5-6 разів менше, ніж те, що потребувалося за штатним розписом⁴⁷.

З прийняттям «Положення про учбові батальйони» було остаточно завершено будівництво системи навчання та виховання дітей воєнних поселенців всіх віків (залишилось лише незавершеним тільки «Положення про учбовий дивізіон»). Треба також відмітити, що на протязі усього часу царювання Олександра I законодавство щодо кантоністів військових поселень, з накопиченням відповідного досвіду, постійно еволюціонувало. Таким чином, до моменту початку царювання Миколи I була достатньо чітко сформульована основна логіка навчання та виховання дітей військових поселень, хоча до практичної її реалізації було ще дуже далеко.

REFERENCES

- Yachmenikhin K.M. (2024). Instytut viiskovykh kantonistiv rosiiskoi armii XIX st. v istorychnykh doslidzhenniakh [Institute of Military Cantonists of the Russian Army of the 19th Century in Historical Research] *Siverianskyi litopys*, 2024. № 6. S. 170–175 [in Ukrainian].
- Yachmenikhin K.M. (2006). Armiya i reformy: voennye poseleniya v politike rossiyskogo samodержaviya. [Army and Reforms: Military Settlements in the Policy of the Russian Autocracy]. Chernihiv [in Russian].
- Yachmenikhin K.M. (1994). Voennye poseleniya v Rossii (Istoriya sotsial'no-ekonomicheskogo eksperimenta). [Military Settlements in Russia (The History of a Socio-Economic Experiment)]. Ufa [in Russian].

Отримано 01.02.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 26.02.2026

Прийнято до друку 01.03.2026

Submitted 01.02.2026

Received in revised form 26.02.2026

Accepted for publication 01.03.2026

⁴⁶ Ячменихин К.М. Военные поселения в России (История социально-экономического эксперимента). Уфа, 1994. С. 259.

⁴⁷ РДВИА. Ф. 405. Оп. 1. Спр. 122. Л. 562.

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-01/117-127>

УДК (UDC) 94 (4-11-074) : [321.64 : 329.18] «1944»

**ALFRED FRAUENFELD'S MEMORANDUM ON THE PROBLEMS OF ADMINISTERING THE
OCCUPIED EASTERN TERRITORIES AS A SOURCE FOR THE STUDY OF NAZI
ADMINISTRATIVE POLICY**

Olexandr Tishyn*

Abstract

The purpose of this study is to provide a comprehensive analysis of Alfred Frauenfeld's memorandum on the problems of administering the occupied eastern territories as a historical source reflecting internal debates and contradictions within the system of Nazi administration in Ukrainian lands during the Second World War. The focus is placed on clarifying the circumstances of the document's creation, its substantive content, the author's line of argumentation, and its place within the broader context of the formation of the Third Reich's occupation policy.

The scholarly novelty of the article lies in an integrated reading of the memorandum through the prism of everyday administrative practice and intra-governmental competition within the Reichskommissariat «Ukraine». The document is examined not only as a source of factual information but also as evidence of an attempt to reconsider the occupation strategy. The study specifies the nature of Frauenfeld's criticism concerning particular policy areas—education, culture, agrarian relations, and labor mobilization and demonstrates that the alternatives he proposed were pragmatic rather than humanitarian in character, aimed at increasing the efficiency of control over the region.

Conclusions. Frauenfeld's memorandum reveals deep discrepancies between the ideological directives of the Nazi leadership and the practical requirements of governing the occupied territories. The document reflects an effort to explain the growth of resistance and the decline of local loyalty as consequences of miscalculations in administrative policy, without questioning the fundamental principles of the occupation regime. As a source, it makes it possible to trace decision-making mechanisms, competition among various occupation authorities, and the transformation of approaches to the organization of «Eastern policy». Its critical analysis contributes to a deeper understanding of the nature of Nazi rule in Ukraine and sheds light on the internal logic of the occupation apparatus.

Keywords: Nazi occupation, Reichskommissariat «Ukraine», Alfred Frauenfeld, memorandum, administrative policy, occupation authorities, Second World War, Southern Ukraine

* Candidate of Historical Sciences (PhD in History), Teacher at the Municipal Institution “Vasylivka Lyceum “Suzirya” of the Vasylivka City Council, Zaporizhzhia Oblast, Zaporizhzhia, Ukraine.

E-mail: tishyn1871@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-5094-1650>

**МЕМОРАНДУМ АЛЬФРЕДА ФРАУЕНФЕЛЬДА ПРО ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ
ОКУПОВАНИМИ СХІДНИМИ ОБЛАСТЯМИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ НАЦИСТСЬКОЇ
АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПОЛІТИКИ**

Олександр Тішин*

Анотація

Метою дослідження є всебічний аналіз меморандуму Альфреда Фрауенфельда про проблеми управління окупованими східними областями як історичного джерела, що відображає внутрішні дискусії та суперечності в системі нацистської адміністрації на українських землях у роки Другої світової війни. У центрі уваги – з'ясування обставин створення документа, його змістового наповнення, аргументації автора та місця в контексті формування окупаційної політики Третього рейху.

Наукова новизна полягає у комплексному прочитанні меморандуму крізь призму історії повсякденної управлінської практики та внутрішньовладної конкуренції в межах райхскомісаріату «Україна». Документ проаналізовано не лише як джерело фактографічної інформації, а і як свідчення спроби переосмислення окупаційної стратегії. Уточнено характер критики, висловленої Фрауенфельдом на адресу окремих напрямів політики – у сфері освіти, культури, аграрних відносин і мобілізації робочої сили, – а також показано, що запропоновані ним альтернативи мали прагматичний, а не гуманістичний характер і були спрямовані на підвищення ефективності контролю над регіоном.

Висновки. Меморандум Фрауенфельда засвідчує наявність глибоких розбіжностей між ідеологічними настановами нацистського керівництва та реальними потребами управління окупованими територіями. У документі відображено спробу пояснити зростання опору та втрату лояльності населення через прорахунки адміністративної політики, не ставлячи під сумнів засадничі принципи окупаційного режиму. Джерело дає змогу простежити механізми ухвалення рішень, конкуренцію між різними структурами окупаційної влади та процес трансформації підходів до організації «східної політики». Його критичний аналіз поглиблює розуміння природи нацистського панування в Україні та розкриває внутрішню логіку функціонування окупаційного апарату.

Ключові слова: нацистська окупація, райхскомісаріат «Україна», Альфред Фрауенфельд, меморандум, адміністративна політика, окупаційна влада, Друга світова війна, Південь України

Цитування: Тішин, О. (2026). Меморандум Альфреда Фрауенфельда про проблеми управління окупованими східними областями як джерело до вивчення нацистської адміністративної політики. *Консенсус*, 1, 117-127. <https://doi.org/10.3110/consensus/2026-01/117-127>

URL: <https://www.konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/217>

* кандидат історичних наук, вчитель комунального закладу «Василівський ліцей «Сузір'я» Василівської міської ради Запорізької області, Запоріжжя, Україна. E-mail: tishin1871@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-5094-1650>

Постановка проблеми. Дослідження адміністративної політики нацистської Німеччини на окупованих територіях Східної Європи залишається одним із ключових напрямів сучасної історичної науки. В умовах переосмислення складних сторінок минулого особливої ваги набуває аналіз документальних джерел, які відображають внутрішні механізми функціонування окупаційної влади. Меморандум Альфреда Фрауенфельда про проблеми управління зайнятими східними областями є важливим свідченням того, як формувалися управлінські рішення, які труднощі виникали у процесі реалізації окупаційної політики та яким чином нацистська адміністрація намагалася узгодити ідеологічні установки з практичними потребами контролю над підпорядкованими територіями. Звернення до цього документа дозволяє не лише уточнити окремі аспекти функціонування окупаційного апарату, а й глибше зрозуміти характер взаємовідносин між центральними структурами Третього рейху та місцевими адміністративними органами. У сучасному українському контексті, де питання історичної пам'яті та осмислення досвіду окупації мають особливу суспільну значущість, аналіз подібних джерел сприяє формуванню вираженого й науково обґрунтованого бачення минулого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній українській історіографії проблематика нацистського окупаційного режиму представлена доволі широко, однак діяльність Альфреда Фрауенфельда як очільника генерального округу «Крим» не стала предметом окремого ґрунтовного дослідження.

Переважає більшість праць зосереджується на загальних характеристиках окупаційної системи, її економічній політиці, каральних заходах та трансформаціях повсякденного життя населення. Натомість управлінська практика конкретних представників цивільної адміністрації, їхні підходи до реалізації владних повноважень і вплив особистісного чинника на функціонування апарату влади залишаються висвітленими частково.

Окремі аспекти організації німецького управління розглянуто в дисертаційній роботі О. Тишина¹, де окреслено принципи побудови окупаційної адміністрації та її вплив на соціально-політичні процеси в регіонах. Організаційні засади діяльності райхскомісаріату «Україна» та система його підпорядкування стали предметом аналізу в дослідженні О. Гончаренка². Особливості впровадження окупаційної політики на місцевому рівні, з урахуванням регіональної специфіки, висвітлено у працях Ю. Левченка³. Адміністративно-політичний вимір функціонування окупаційного режиму розкрито також у наукових розвідках Ф. Турченка, В. Мороко,

¹ Тишин О.В. Німецьке окупаційне цивільне управління на Півдні України (1941–1943 рр.): адміністративно-політичний та соціально-економічний аспекти: автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01; Запоріж. нац. ун-т. Запоріжжя, 2020. 20 с.

² Гончаренко О.М. Організаційно-правове забезпечення функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): автореф. дис.... д-ра іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2011. 44 с.

³ Левченко Ю.І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.: дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2015. 319 с.

О. Штейнле⁴, Н. Сугацької⁵ та В. Орлянського, О. Тедеєва⁶. У цих дослідженнях проаналізовано структуру управлінського апарату, механізми реалізації політичних рішень і взаємодію різних гілок окупаційної влади на українських землях. Попри наявність зазначених праць, індивідуальна роль А. Фрауенфельда у формуванні та здійсненні адміністративної політики на Півдні України потребує спеціального комплексного вивчення з опорою на джерельні матеріали та з урахуванням регіонального контексту.

Метою статті є комплексний аналіз змісту та історичного значення меморандуму Альфреда Фрауенфельда про проблеми управління окупованими східними областями, визначення його місця серед джерел з історії нацистської адміністративної політики та з'ясування особливостей організації й функціонування окупаційної влади на східних територіях у період Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Під «меморандумом А. Фрауенфельда» (офіційна назва «Меморандум про проблеми управління зайнятих східних областей») розуміємо документ підготовлений генеральним комісаром генерального округу «Крим» А. Фрауенфельдом в 1944 р. й переданому особисто А. Гітлеру. В документі А. Фрауенфельд висловлює свої критичні зауваження стосовно окупаційної політики на Сході. Один з найближчих поплічників А. Гітлера Юлій Шауб наступним чином охарактеризував А. Фрауенфельда та його меморандум: «Чоловіче, ти зі своїм меморандумом вразив фюрера своєю дивовижною зухвалістю, що він би навіть поплескав тебе по плечеві!»⁷. У відповідь автор меморандуму пізніше згадував: «Чоловіче, ти зі своїм меморандумом вразив фюрера своєю дивовижною зухвалістю, що він би навіть поплескав тебе по плечеві!»⁸.

А. Фрауенфельд наголошує, що після встановлення контролю над значною частиною європейського простору перед німецьким керівництвом постала дилема організації влади та визначення моделі взаємодії з місцевим населенням. Особливої ваги, на його думку, це питання набувало в умовах затяжного воєнного конфлікту та нестабільності військової ситуації, коли настрої населення «зайнятих областей» могли мати вирішальне значення для забезпечення воєнних потреб і підтримання порядку⁹.

⁴ Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945 / Ф.Г. Турченко, В.М. Мороко, О.Ф. Штейнле, В.С. Орлянський [та ін.]; Ф.Г. Турченко (наук. ред.). Запоріжжя: Просвіта, 2013. 416 с.

⁵ Сугацька Н.В. Місцева адміністрація та самоуправління на Півдні України в часи нацистської окупації краю (1941–1944 рр.) в контексті подій Холокосту. *Південний архів (Історичні науки)*. Херсон: Видавництво ХДУ, 2005. Вип. XX. С. 148–153; Сугацька Н.В. Створення місцевої адміністрації та органів місцевого самоврядування на півдні України в часи нацистської окупації краю. Сучасний вимір держави та права : збірник наукових праць / за ред. В.І. Терентьєва, О.В. Козаченка. Миколаїв: Вид-во «Ліон», 2008. С. 143–145.

⁶ Орлянський В.С., Тедеєв О.С. Місцеві органи управління в період окупації на Запоріжжі (1941–1943 рр.). Київ: Центр навчальної літератури, 2010. 332 с.

⁷ Frauenfeld A. Und trage keine Reu': vom Wiener Gauleiter zum Generalkommissar Krim. Leoni am Starnberger See: Druffel-Verlag, 1978. S. 238.

⁸ Там само.

⁹ Там само. S. 239.

А. Фрауенфельд пропонує своєрідну схему чинників, які визначають ставлення населення до окупаційної влади. Він поділяє їх на дві групи: перша, за його визначенням, формується з внутрішніх характеристик самого населення, друга – зумовлюється політикою та практикою німецьких адміністративних структур¹⁰. Така класифікація свідчить про намагання автора представити окупаційне управління як процес, залежний не лише від ідеологічних установок центру, а й від конкретних управлінських рішень на місцях.

У подальших міркуваннях А. Фрауенфельд акцентує увагу на демографічному та політичному значенні України для нацистської воєнної стратегії. Він підкреслює, що йдеться про один із найбільших за чисельністю народів Європи, значна частина якого перебувала під контролем німецької цивільної адміністрації та військового командування. За його словами, у перші місяці війни німецькі частини нібито були сприйняті українцями як «визволителі від більшовизму», а ставлення населення характеризувалося лояльністю та довірою до нової влади¹¹. Однак таке узагальнення викликає сумнів і потребує застережень. Зважаючи на зацікавленість автора у позитивному представленні дій окупаційної адміністрації, не можна виключати, що він свідомо акцентував на поодиноких проявах прихильності, поширюючи їх на ширші верстви населення. Складається враження, що в цьому випадку радше йдеться про спробу видати бажане за дійсне та продемонструвати початковий «кредит довіри» до німецької влади, ніж про всебічний аналіз реальних настроїв у регіоні. Тому наведене твердження слід розглядати критично – як позицію автора джерела, а не як беззаперечний факт.

Водночас автор меморандуму констатує різку зміну настроїв уже протягом наступного, 1942 р. Він характеризує первісну прихильність як оманливу та ставить риторичне запитання про причини трансформації «дружнього до Німеччини» населення у силу, що підтримувала або безпосередньо брала участь у партизанському русі¹². Така постановка проблеми засвідчує спробу пояснити зростання спротиву не лише зовнішніми чинниками війни, а й прорахунками окупаційної політики. Зміст цього фрагмента є показовим для розуміння логіки меморандуму: А. Фрауенфельд фактично визнає, що початковий кредит довіри з боку частини населення був втрачений. Водночас відповідальність за це він схильний інтерпретувати крізь призму «неправильного управління» або недостатньо продуманої політики, а не як закономірний наслідок самої окупаційної системи. Таким чином, наведені міркування відображають прагнення автора осмислити причини дестабілізації тилу та зростання партизанського руху як чинника, що істотно впливав на перебіг подій на Східному фронті.

Характеризуючи внутрішні дискусії навколо реалізації німецької східної політики, А. Фрауенфельд зазначає існування двох протилежних підходів. Перший

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. S. 240.

¹² Там само.

він умовно окреслює як «політику з молотом» – курс, що спирався на примус, жорсткість і прямий силовий тиск. На його думку, прихильники цього напряму керувалися передусім власним темпераментом і рівнем підготовки, обираючи найпростішу модель управління – через залякування та репресії¹³. Натомість інша група, до якої автор фактично зараховує і себе, виходила з переконання, що довготривале панування на зайнятих територіях не може ґрунтуватися виключно на насильстві. Представники цього табору, спираючись на теоретичні міркування та досвід прикордонних і закордонних німців, вважали, що ефективне управління потребує складнішої, більш продуманої системи адміністративних заходів і врахування місцевих умов. Вони наполягали, що керівник має застосовувати «успішні методи» управління, навіть якщо це вимагає більшої гнучкості та організаційних зусиль¹⁴. На його думку, будь-який знавець історії «...зможе навести 100 прикладів того, що тиск завжди викликає протидію, і що народ на ковадлі також буде твердим як сталь, замість того, щоб розбиватися, тоді як еластична тактика в поведженні завжди виявляється розколюючою і шкідливою, та веде швидко й надійно до бажаного результату»¹⁵.

Розвиваючи аргументацію на користь так званої «виваженої» східної політики, А. Фрауенфельд водночас чітко окреслює межі її допустимості. Він наголошує, що прихильники «мудрого» управління не заперечують застосування найрадикальніших заходів, якщо цього вимагатимуть інтереси німецького народу. У тексті прямо зазначено, що у випадку «суворої необхідності» загибель «тисяч чи сотень тисяч» представників інших народів може вважатися виправданою, якщо це розцінюється як умова майбутньої перемоги¹⁶. Разом із тим автор проводить показову межу між, за його логікою, «історично виправданою» жорсткістю та безпідставним насильством. Він стверджує, що навіть убивство однієї людини, здійснене поза межами «найвищої необхідності», залишатиметься злочином, який буде засуджений «судом всесвітньої історії»¹⁷. У такий спосіб А. Фрауенфельд намагається надати окупаційній політиці видимості морального виправдання, апелюючи до абстрактної історичної відповідальності.

У своїх міркуваннях А. Фрауенфельд переходить до оцінки перспектив німецької політики на сході крізь призму воєнного результату. Він виходить із припущення, що у разі перемоги Німеччини будь-які її дії могли б бути згодом переглянуті або виправдані у міжнародно-правовому полі, адже історія, на його переконання, містить приклади зміни трактувань угод і зобов'язань залежно від співвідношення сил¹⁸. Така аргументація демонструє прагнення автора підпорядкувати правові та моральні оцінки політичній доцільності.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. S. 241.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. S. 242–243.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. S. 244.

Водночас він визнає, що на початковому етапі східної кампанії домінувала установка на швидку перемогу, що сприяло утвердженню жорсткої моделі управління. «Політика безжалісності», як випливає з тексту, розглядалася як засіб отримання максимальної продуктивності в короткий термін, у розрахунку на блискавичний розвиток подій. Однак затягування війни, за його словами, вимагало гнучкості, перегляду адміністративних підходів і навіть кадрових рішень, якщо відповідальні особи виявлялися нездатними адаптуватися до нових умов.

Особливо показовою є оцінка ситуації в Україні. А. Фрауенфельд підкреслює, що механічне перенесення «політики нерозважливості» на українські землі було не лише пропагандистськи хибним, а й тактично невдалим, оскільки не забезпечувало створення стабільної системи управління. Він фактично визнає відсутність належно вибудованого державного механізму та необхідність узгодженості й послідовності в адміністративних заходах.

Окремо автор звертає увагу на суспільні настрої, зауважуючи, що населення регіону було глибоко травмоване досвідом більшовицького терору. При цьому він застерігає, що змагання з радянською системою у площині насильства є небезпечним, оскільки більшовизм, за його словами, був «майстром» у застосуванні репресивних методів¹⁹. У цьому твердженні простежується спроба пояснити неефективність окупаційної політики тим, що вона відтворювала форми примусу, з якими місцеве населення вже мало негативний досвід.

У подальших пунктах меморандуму Альфред Фрауенфельд переходить від загальних міркувань про принципи східної політики до конкретизації її практичних наслідків на українських землях. Він свідомо структурує свої зауваги у формі переліку, підкреслюючи, що йдеться не про поодинокі помилки, а про системні прорахунки, які, на його переконання, істотно вплинули на перебіг подій у регіоні. Такий спосіб викладу надає тексту характеру внутрішнього звіту або аналітичної записки, спрямованої на перегляд уже здійсненої політики.

Одним із перших прикладів він наводить публічні висловлювання рейхскомісара України Еріха Коха щодо українського населення, які, за словами А. Фрауенфельда, мали відверто зневажливий характер і багаторазово повторювалися представниками адміністрації різних рівнів²⁰. Автор наголошує, що подібна риторика не могла залишитися без наслідків, адже формувала атмосферу приниження та демонструвала відсутність наміру вибудовувати партнерські відносини з місцевим населенням. У цьому випадку він фактично визнає, що сама тональність офіційної політики підривала можливість здобути довіру українців.

Розгорнуту критику А. Фрауенфельд спрямовує і на освітню сферу. Він звертає увагу на суперечність між ініціативами військових структур, які сприяли відкриттю шкіл, та рішеннями цивільної адміністрації про їх закриття або різке обмеження

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. S. 245.

функціонування²¹. У тексті наводяться характерні реакції місцевих жителів, які порівнювали нову владу з попереднім режимом не на користь німців. Таким чином, освітня політика постає як індикатор ширшої проблеми – відсутності узгодженого курсу та нерозуміння соціальних потреб населення. При цьому А. Фраунфельд зазначає, що від українського населення можна було почути наступні висловлювання: «При більшовиках ми голодували, але могли, принаймні, вчити хоч щось. У вас же ми не маємо можливості вчитися. Це доводить, що ви – наші вороги, хоча ми прийняли вас як друзів та визволителів, і були готовими працювати з вами та на вас»²².

У своєму меморандумі А. Фраунфельд звертається до питання культурної політики на окупованих українських територіях, розглядаючи її як ще один приклад управлінської непослідовності. Він зазначає, що рейхскомісарові Е. Коху неодноразово надходили розпорядження щодо закриття театрів та інших закладів дозвілля, тоді як військові структури, навпаки, намагалися за можливості підтримувати їхню діяльність і забезпечувати доступ населення до культурного життя²³. У цьому протиставленні знову простежується конфлікт між цивільною адміністрацією та вермахтом.

Автор меморандуму визнає, що суворі умови війни могли зумовлювати обмежувальні заходи. Проте, на його думку, навіть у воєнний час доцільно було залишати населенню певні «нешкідливі» форми відпочинку, які б сприяли стабілізації настроїв і підвищенню працездатності²⁴. Він прямо вказує на можливість поєднання господарських кампаній із дозволом на святкування після завершення сезонних робіт, що мало б, за його переконанням, стимулювати продуктивність. Характерною є його оцінка українців як народу, для якого пісня, танець і колективні святкування мають важливе соціальне значення. У цьому контексті А. Фраунфельд розглядає культурні заходи не як самоцінність, а як інструмент управління й мобілізації трудових ресурсів. Таким чином, навіть у критиці надмірних заборон він виходить із прагматичної логіки підвищення ефективності окупаційного господарства. Посилаючись на власний досвід у Таврійській частині генерального округу, автор стверджує, що за умов поєднання порядку на місцях із продуманою організацією праці вдалося досягти значних результатів у сільському господарстві, які, за його словами, перевищували встановлені норми постачання²⁵. Цей аргумент подається як підтвердження правильності більш гнучкого підходу до управління.

Окремий блок зауваг стосується аграрної політики та зволікання з проголошенням приватної власності на землю. А. Фраунфельд вважає, що своєчасні рішення у цьому напрямі могли б забезпечити значний пропагандистський ефект і

²¹ Там само. S. 246–247.

²² Там само. S. 247.

²³ Там само. S. 248.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. S. 249.

зміцнити прихильність селянства, тоді як затягування та непослідовність лише посилили недовіру²⁶. У цьому аспекті він фактично визнає, що економічні заходи мали не лише господарське, а й політичне значення. На думку генерального комісара, «єдиним, певне, обґрунтованим аргументом проти розподілу землі був страх, що такі зміни посеред війни і недостатня підготовка та відсутність персоналу Німеччини призведуть до тимчасового, але не дуже серйозного виробничого дефіциту»²⁷.

Не менш критично автор оцінює методи мобілізації робочої сили для відправлення до Німеччини. Він зазначає, що насильницькі практики асоціювалися в українців із досвідом більшовицьких репресій і депортацій, що викликало гостру негативну реакцію²⁸. Така паралель, проведена самим представником окупаційної адміністрації, є важливою для розуміння психологічного виміру спротиву. З цього приводу А. Фраунфельд додає: «Були, наприклад, рекламні оголошення для роботи в Німеччині. Вони були створені таким чином, що населення очевидно порівнювало це з депортацією більшовиків до Сибіру, а нав'язування депортації до Сибіру було синонімом багатолітньої болісної рабської праці, і ті, що залишалися, асоціювали це з втратою родини назавжди, адже для обміну працівниками для виїзду до Німеччини обиралися люди, які сподівалися на звільнення від більшовизму та їхньої реорганізації по відношенню до нас, були майже у відчаї, а також методи, включаючи джерело читання екзотичних романів для дорослої молоді, тільки посилювали це враження»²⁹.

У подальшому викладі А. Фраунфельд узагальнює попередні приклади й переходить до критики самої моделі управління Рейхскомісаріатом «Україна». На його думку, сукупність описаних рішень і практик призвела до спотворення тієї адміністративної конструкції, яка могла б бути ефективною в умовах окупації. Відповідальність за це він покладає передусім на політику рейхскомісара в Рівному, яку характеризує як таку, що суперечила інтересам рейху. Автор підкреслює, що очільник цивільної адміністрації фактично розглядав підпорядковану територію як колоніальний додаток до Східної Пруссії. Такий підхід, за словами А. Фраунфельда, поєднувався з підозрілим ставленням до інших німецьких управлінських структур³⁰. У цьому виявляється внутрішня конкуренція між різними відомствами та центрами впливу, що підривала цілісність управління.

Окрему увагу він приділяє трансформації адміністративних повноважень у сфері економіки. Формально зберігаючи за рейхсміністром компетенцію щодо окупованих східних територій, рейхскомісар, за твердженням А. Фраунфельда, поступово зміщував акцент на господарське підпорядкування регіону. Створення низки товариств з обмеженою відповідальністю, що отримали монополіні позиції у

²⁶ Там само. S. 258–259.

²⁷ Там само. S. 258.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. S. 256.

³⁰ Там само. S. 267.

ключових галузях, він розглядає як інструмент концентрації економічного контролю³¹. У такий спосіб адміністративна модель дедалі більше набувала рис корпоративно-колоніальної системи.

Водночас спроби централізувати економічне управління через берлінські установи призвели до виникнення паралельних структур. За оцінкою автора меморандуму, це спричинило розростання бюрократичного апарату й ускладнило процес ухвалення навіть кадрових рішень³². Отже, замість узгодженого механізму сформувалася багаторівнева система з конкуруючими повноваженнями.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави розглядати меморандум Альфреда Фрауенфельда як вагоме джерело для реконструкції механізмів функціонування нацистської адміністративної системи на окупованих українських територіях. Документ відображає не лише оцінки окремого високопосадовця, а й внутрішні дискусії щодо способів утримання влади, організації господарства та формування політики стосовно місцевого населення в умовах затяжної війни.

Зміст меморандуму переконливо свідчить про наявність глибоких суперечностей між ідеологічними деклараціями та практичними потребами управління. Автор визнає, що низка рішень у сфері освіти, культури, аграрних відносин і мобілізації робочої сили мала зворотний ефект і сприяла зростанню недовіри та опору з боку українців. Водночас запропоновані ним альтернативи не виходили за межі прагматичного підходу, спрямованого на підвищення ефективності експлуатації ресурсів і стабілізацію тилу, а не на зміну самої природи окупаційного режиму.

Меморандум також дозволяє простежити внутрішню конкуренцію між різними структурами нацистської влади, що негативно впливала на цілісність управлінської моделі. Наявність паралельних повноважень, суперечливі розпорядження та відсутність єдиного стратегічного бачення призводили до управлінської дезорганізації. У цьому контексті документ постає як спроба осмислити причини неефективності політики на сході та запропонувати її коригування без перегляду засадничих принципів нацистського панування.

Таким чином, меморандум Альфреда Фрауенфельда є важливим джерелом для вивчення історії окупації України в роки Другої світової війни. Його критичне прочитання дає змогу глибше зрозуміти логіку прийняття рішень, внутрішні суперечності адміністративного апарату та ті чинники, які вплинули на трансформацію настроїв українського населення в умовах «нового порядку».

REFERENCES

- Honcharenko, O. (2011). *Orhanizatsiino-pravove zabezpechennia funktsionuvannia okupatsiinoi administratsii Raikhskomisariatu "Ukraina" (1941-1944 rr.)* [Organizational and legal support for the functioning of the occupation administration of the Reichskommissariat "Ukraine"]

³¹ Там само.

³² Там само.

- (1941–1944)] (Extended abstract of Doctoral dissertation). Pereiaslav-Khmelnytskyi. 44 p. [in Ukrainian].
- Frauenfeld, A. (1978). *Und trage keine Reu': Vom Wiener Gauleiter zum Generalkommissar Krim*. Leoni am Starnberger See: Druffel-Verlag. 303 p. [in German].
- Levchenko, Yu. (2015). *Osoblyvosti realizatsii polityky okupatsiinoi vlady v administratyvno-terytorialnykh odynytsiakh Ukrainy 1941–1944 rr.* [Peculiarities of the implementation of occupation policy in the administrative-territorial units of Ukraine, 1941–1944] (Candidate's dissertation). Kyiv. 319 p. [in Ukrainian].
- Orlianskyi, V., & Tedeiev, O. (2010). *Mistsevi orhany upravlinnia v period okupatsii na Zaporizhzhzi (1941–1943 rr.)* [Local administrative bodies during the occupation in Zaporizhzhzia (1941–1943)]. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury. 332 p. [in Ukrainian].
- Suhatska, N. (2005). *Mistseva administratsiia ta samoupravlinnia na Pivdni Ukrainy v chasy natsyystskoi okupatsii kraiu (1941–1944 rr.) v konteksti podii Holokostu* [Local administration and self-government in Southern Ukraine during the Nazi occupation (1941–1944) in the context of the Holocaust]. *Pivdennyi arkhiv (Istorychni nauky)*, Issue XX, 148–153. Kherson: Vydavnytstvo KhDU. [in Ukrainian].
- Suhatska, N. (2008). *Stvorennia mistsevoi administratsii ta orhaniv mistsevoho samovriaduvannia na pivdni Ukrainy v chasy natsyystskoi okupatsii kraiu* [Establishment of local administration and self-government bodies in Southern Ukraine during the Nazi occupation]. In V.I. Terentiev & O.V. Kozachenko (Eds.), *Suchasnyi vymir derzhavy ta prava: zbirnyk naukovykh prats* (pp. 143–145). Mykolaiv: Vyd-vo "Ilion". [in Ukrainian].
- Tishyn, O. (2020). *Nimetske okupatsiine tsyvilne upravlinnia na Pivdni Ukrainy (1941–1943 rr.): administratyvno-politychni ta sotsialno-ekonomichni aspekty* [German occupation civil administration in Southern Ukraine (1941–1943): Administrative-political and socio-economic aspects] (Extended abstract of Candidate's dissertation). Zaporizhzhzia: Zaporizhzhzia National University. 20 p. [in Ukrainian].
- Turchenko, F. (Ed.), Moroko, V., Shteinle, O., Orlianskyi, V., et al. (2013). *Zaporizkyi rakhunok Velykii viini. 1939–1945* [Zaporizhzhzia's account in the Great War. 1939–1945]. Zaporizhzhzia: Prosvita. 416 p. [in Ukrainian].

Отримано 28.02.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 01.03.2026

Прийнято до друку 01.03.2026

Submitted 28.02.2026

Received in revised form 01.03.2026

Accepted for publication 01.03.2026

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-01/128-146>

УДК (UDC) 94 : [929 : 792.077 (477)] «1939/1945»

**UNDER THE PRESSURE OF NO ESCAPE: INVISIBLE LIVES.
ACTORS AND ARTISTS IN THE VINETA SPECIAL DEPARTMENT**

Vadym Yashyn*

Abstract

Purpose. The article aims to investigate the activities of the special department Vineta of the Eastern Division of the Reich Ministry of Public Enlightenment and Propaganda during World War II, focusing on its dual role as a propaganda and cultural control institution. By analyzing the biographies of actors and artists involved in Vineta's entertainment and propaganda programs, the study seeks to reveal the phenomenon of "forced creativity" as a survival strategy under totalitarian coercion. The research highlights how artistic practices, often perceived as voluntary cultural production, became instruments of adaptation, survival, or escape in the context of oppressive political systems.

Scientific novelty. For the first time, the phenomenon of "forced creativity" in the activities of Vineta is systematically analyzed through the cases of artists from Kryvyi Rih and Dnipropetrovsk. The article demonstrates how art, instead of being a space of free expression, was transformed into a tool of survival, adaptation, or resistance. It also reveals the problem of "invisibility" of human destinies, when suffering and coercion remained outside public attention and became known only through historical reconstruction. The novelty lies in the integration of biographical evidence with the analysis of cultural policy, which makes it possible to conceptualize collaboration, coercion, and resistance not as abstract categories but as lived experiences of ordinary individuals.

Conclusions. Vineta's cultural policy functioned as an instrument of ideological control, but at the same time created a space for individual survival strategies. The biographies of artists illustrate the complexity of moral choices between collaboration, forced participation, and resistance. The methodological combination of biographical and prosopographical approaches makes it possible not only to reconstruct individual destinies but also to identify typical models of behavior under totalitarian pressure. This approach deepens the understanding of "forced creativity" and "invisibility" as phenomena that shaped the cultural and social history of the twentieth century. The article thus contributes to the broader discourse on hidden dimensions of history, restoring forgotten names and emphasizing the importance of micro-historical perspectives in the study of totalitarian regimes.

Keywords: Vineta special department, forced creativity, totalitarian regimes, propaganda, collaboration, biographical studies, prosopography, World War II, world history, cultural policy, invisibility, survival strategy

* Docent, Candidate of Historical Sciences, Docent of the Department of History, Kryvyi Rih State Pedagogical University, Kryvyi Rih, Ukraine. E-mail: vadimyash@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9176-9207>

**ПІД ТИСКОМ БЕЗВИХОДИ: НЕВИДИМИ ДОЛІ.
АКТОРИ Й МИТЦІ У СПЕЦВІДДІЛІ «ВІНЕТА»**

Вадим Яшин*

Анотація

Мета роботи. У статті досліджується діяльність спецвідділу «Вінета» Східного відділу Міністерства народної освіти та пропаганди Райху у роки Другої світової війни, зосереджуючись на його ролі як інструмента пропаганди, культурного контролю та розвідки. Особливу увагу приділено аналізу біографій акторів і митців, залучених до естрадно-пропагандистської діяльності, що дозволяє розкрити феномен «примусової творчості» як стратегії виживання в умовах тоталітарного тиску. Дослідження прагне показати, як мистецтво, замість простору самовираження, перетворювалося на засіб адаптації, пристосування чи втечі, а також як долі цих людей залишалися невидимими для суспільства та історіографії.

Наукова новизна. Уперше системно проаналізовано феномен «примусової творчості» у діяльності спецвідділу «Вінета» на прикладі митців із Кривого Рога та Дніпропетровська. Показано, що мистецтво в умовах тоталітарного примусу ставало інструментом виживання, а не самовираження, і водночас залишалося «невидимим» для суспільства. Новизна полягає у поєднанні біографічних реконструкцій із аналізом культурної політики, що дозволяє розглядати колаборацію, вимушену участь та опір не як абстрактні категорії, а як конкретні життєві практики пересічних людей.

Висновки. Культурна політика «Вінети» була інструментом ідеологічного контролю, але водночас створювала простір для індивідуальних стратегій виживання. Біографії митців демонструють складність морального вибору між співпрацею, вимушеною участю та спробами опору. Методологічне поєднання біографістики та просопографії дозволяє реконструювати окремі долі та виявити типові моделі поведінки в умовах тоталітарного примусу. Таким чином, стаття поглиблює розуміння феноменів «примусової творчості» та «невидимості» людських долей у 20 столітті й робить внесок у сучасний дискурс про приховані виміри історії.

Ключові слова: спецвідділ «Вінета», примусова творчість, тоталітарні режими, пропаганда, колаборація, біографістика, просопографія, Друга світова війна, всесвітня історія, культурна політика, невидимість, стратегія виживання

Цитування: Яшин, В. (2026). Під тиском безвиході: невидимі долі. Актори й митці у спецвідділі «Вінета». *Консенсус*, 1, 128–146. <https://doi.org/10.3110/consensus/2026-01/128-146>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/218>

* кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Криворізького державного педагогічного університету, Кривий Ріг, Україна. E-mail: vadimyash@kdpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9176-9207>

Постановка проблеми. Історія тоталітарних режимів привертає увагу дослідників не лише як політичне явище, але й як простір людських дол, зламаних або трансформованих під тиском репресивних систем. Одним із малодосліджених сюжетів цієї історії є діяльність спецвідділу «Вінета»: структури, що в роки Другої світової війни поєднувала функції пропаганди, розвідки та культурного контролю над населенням окупованих «східних територій», військовополоненими та остарбайтерами. Ця утаємничена організація відіграла ключову роль у формуванні ідеологічної політики Райху, проте її історія, а особливо історія особового складу, досі залишається майже невідомою, своєрідною terra incognita.

Центральний апарат «Вінети» складався, здебільшого, з інтелектуалів, що відносно вільно погодилися на співпрацю: лінгвістів, філософів, істориків, філософів, економістів, письменників, але поруч із ними діяли тисячі людей, які були змушені формувати власні стратегії виживання через примусову творчість. Саме ці долі, витіснені з публічного простору та залишені поза увагою історіографії, сьогодні постають як приклади «невидимості», що потребують реконструкції та включення до досліджуваного загальноісторичного процесу.

Мета статті полягає у реконструюванні діяльності спецвідділу «Вінета» крізь призму біографій окремих осіб, залучених до її естрадно-пропагандистської діяльності. Йдеться про митців, які опинилися в ситуації «примусової творчості», коли мистецтво ставало не засобом самовираження, а інструментом виживання, пристосування чи втечі. Водночас, їхні долі залишалися невидимими для суспільства та історіографії, замовчуваними або витісненими з публічного простору, що робить їх реконструкцію особливо важливою для сучасного історичного знання. Окремим завданням є осмислення явища колаборації та його відмінностей від некримінальних стратегій виживання, що дозволяє точніше визначити межі між співпрацею з окупаційною владою та вимушеною адаптацією.

Методологічно дослідження поєднує елементи біографістики та просопографії, що дозволяє не лише окреслити індивідуальні траєкторії, а й виявити типові моделі поведінки в умовах примусу. Застосовувалися історико-типологічний, історико-біографічний та просопографічний методи дослідження. Історико-біографічний дозволив здійснити ідентифікацію та біографічну атрибуцію; просопографічний дозволив віднайти спільні етапи та особливості життєвого шляху, спільні особисті та біографічні співробітників спецвідділу та, за допомогою історико-типологічного методу віднести досліджуваних персоналії до певної умовної корпорації. Особлива увага приділяється тому, яким чином долі досліджуваних персонажів залишалися невидимими для публічного простору: замовчуваними, витісненими або спрощено інтерпретованими.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історіографія дослідження діяльності спецвідділу «Вінета» залишається небагатою. Тривалий час дослідження ускладнювалися як утаємниченістю самої структури, так і обмеженим доступом до архівних матеріалів спецслужб. Через це «Вінета» залишалася майже невідомою,

хоча перша відкрита згадка про неї датується 1950 роком¹. У вітчизняній та європейській історіографії тема висвітлена переважно як дотичний об'єкт у працях з історії пропаганди (О. Салата, О. Яшан)², а спеціальні розвідки (W. Krause, Y. Baird)³ є поодинокими і стосуються загальних питань. Піонером вивчення діяльності спецвідділу у вітчизняній історіографії стала дослідниця К. Долгорученко⁴; згодом до цього напрямку долучився В. Яшин⁵. Вірогідно, поки це все. Така ситуація актуалізує потребу ґрунтовного аналізу функціонування спецвідділу, зокрема крізь призму людських долі.

Стаття ґрунтується на аналізі як архівних (неопублікованих), так і опублікованих джерел. Серед неопублікованих особливу увагу приділено нещодавно розсекреченим матеріалам НКВД/МГБ, що стосуються діяльності спеціального відділу «Вінета» в Берліні, на території окупованої Східної Європи, зокрема в Україні: на Криворіжжі та Дніпропетровщині (справи СБУ та ЦДАВО)⁶. Згадані справи, зокрема ті, що стосуються Криворіжжя та Дніпропетровщини, становлять цінність як джерела оперативної інформації, зафіксованої в реальному часі. Використання цих джерел потребує обережності: документи радянських спецслужб нерідко містять фактологічні помилки, що виникли внаслідок обмеженої компетентності виконавців або спотворення інформації в процесі її трансляції. Це вимагає залучення додаткових джерел для підтвердження.

¹ Двинов Б. Власовское движение в свете документов. Нью Йорк, 1950. 121 с.

² Салата О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941р.-1944рр.). Донецьк, 2009. 357 с.; Яшан О. Основні завдання нацист. пропаганди щодо деморалізації українського цивільного населення (...). *Часопис української історії*. 2011. Вип. 19. С. 41–44.

³ L'appareil Antisoviétique Du Ministère Allemand de La Propagande. *Revue d'histoire de La Deuxième Guerre Mondiale*, vol. 24, no. 96, 1974, pp. 19–36, <http://www.jstor.org/stable/25728634>. Дата звернення 25.04.2023 р.; Baird, Yay W. L'expert en bolchevisme du dr. Goebbels. *Revue d'histoire de La Deuxième Guerre Mondiale*. 1974, 24 (96) S. 13–18. JSTOR. URL: <http://www.jstor.org/stable/25728633>. Дата звернення 25.04.2023 р.; Krause Werner H. *Vineta: die geheimste Dienststelle des Dritten Reiches*. Naunhof Adoria, 2017. 317 s.

⁴ Долгорученко К. Організація та діяльність спец. апарату пропаганди Німеччини на території Рейхскомісаріату «Україна» (на матеріалах спецвідділу «Вінета»): дис... канд. юр. наук. Київ, 2021, 250 с. Долгорученко К. Істор.-правов. аналіз діяльності спецвідділу «Вінета» (...). *Пропаганда vs контрпропаганда у медіапросторі...: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (Запоріжжя, 12 лютого 2018 р.). Запоріжжя, 2018. С. 111–118; Долгорученко К. Організація спеціальної служби Імперського міністерства народної освіти і пропаганди «Вінета» на території Райхскомісаріату «Україна». *Науковий вісник Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ*. 2016. № 3. С. 91–97; Долгорученко К. Завдання та методи таємної діяльності спеціального відділу «Вінета» (історико-правовий аспект). *Інформац. безпека людини, сусп., держави. Наук. вісн. СБУ*. 2018. № 2 (24). С. 36–44.

⁵ Яшин В. Кадровий склад відділу «Вінета»: персоналії та біографічні розвідки. *Науковий вісник Ужгор. нац. ун-ту*. Серія «Міжнар. відносини». 2019, Т. 1. Вип. 5. С. 159–169; Яшин В. Біографічні розвідки щодо кадрового складу відділу «Вінета». *Вчені записки Таврійського нац. ун-ту*. № 3, 2019. С. 198–205; <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2019/3.29>; Яшин В. Українські націоналісти у спецвідділі «Вінета». *Науковий вісник Ужгор. нац. ун-ту*. Серія «Історія». 2023, Вип. 2 (49). С. 28–38. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(49\).2023.290303](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(49).2023.290303); Яшин В. У лещатах тоталітаризму (...). *КОНСЕНСУС*. Суми, 2024. Вип. 2. С. 112–136. DOI: [10.31110/consensus/2024-02/112-136](https://doi.org/10.31110/consensus/2024-02/112-136)

⁶ ГДА СБУ в Дніпропетровській області. Літерна справа № 13 «Вінета». 1947–1954 рр. 122 арк.; ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 332. 1943 р. 715 арк.

Окремі аспекти відкритої діяльності спецвідділу висвітлювалися в підкупаційній пресі регіону, здебільшого в контексті пропагандистських та культурно-мистецьких заходів. Підкупаційна преса, хоч і обмежена у змістовному наповненні, фіксує зовнішні прояви культурної та інформаційної політики, що дозволяє зіставити офіційні заходи з оперативними даними архівних справ. Перехресне підтвердження імен, подій та локацій у різних типах джерел створює основу для верифікації та реконструкції подій, відтак потенціє дослідницькі можливості.

Значна частина джерел з історії «Вінети» зберігається в Бундесархіві (ФРН) та розпорошена по обласних архівах СБУ. У силу зрозумілих причин, доступ до цих архівних сховищ на сьогодні є неможливим або край обмеженим, що ускладнює повноцінне охоплення джерельної бази. Попри зазначені обмеження, наявний комплекс джерел дозволив здійснити повноцінне дослідження.

Деяка, важлива і необхідна для цієї статті біографічна інформація, містилися у виданнях держави-агресора. На жаль, отримати цю інформацію із інших джерел виявилось неможливим. У силу принципів публікаційної етики та зрозумілої ситуації, посилання на ці видання подаються тільки у посторінкових зносках і не включені до списку «References».

Виклад основного матеріалу. Спецвідділ «Вінета» Східного відділу Імперського міністерства народної освіти та пропаганди, створений 1941 року, за два дні до початку німецько-радянської війни, був частиною складної системи ідеологічного контролю, яку Райх застосовував щодо військовополонених, остарбайтерів та інших категорій населення, що перебували на окупованих територіях. На початку свого існування відділ займався дрібним допоміжним перекладом, згодом перетворився на важливий центр виготовлення матеріалів для усіх форм пропаганди: газетної, плакатної, іншої візуальної, радіопропаганди⁷; збирання розвідувальної інформації, даних про настрої населення «східних територій» тощо.

Мережа філій «Вінети», прямо підпорядкованих Берліну, була створена на всіх окупованих нацистами «східних територіях»: в Україні, в Білорусі, в Естонії, Латвії, Литві (Райхскомісаріат «Остланд»). Важливими центрами діяльності спецвідділу в Райхскомісаріаті (РК) «Україна» були Київ, Дніпропетровськ (нині Дніпро), Кривий Ріг та Нікополь. Масштаби діяльності структури підтверджуються чисельністю персоналу: лише у Дніпропетровську та Кривому Розі було задіяно 138 штатних співробітників⁸. Окремий центр спецвідділу, із своїми завданнями, розташовувався у Кьонігзберзі. Точна кількість штатних та залучених співробітників спецвідділу

⁷ Так, «Вінета» наприкінці 1941 року організувала фальшиве інтерв'ю із Яковом Джугашвілі - полоненим сином Й. Сталіна. Оскільки Я. Джугашвілі відмовився говорити будь-що проти свого батька та ССР, вінетівські фахівці фальсифікували інтерв'ю, а потім ретранслювали цю фальшивку по радіо.

⁸ Долгорученко К. Історико-правовий аналіз діяльності спеціального відділу «Вінета» Імперського міністерства народної освіти і пропаганди. *Пропаганда vs контрпропаганда у медіапросторі: минуле, сучасне, майбутнє: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (Запоріжжя, 12 лютого 2018 р.). Запоріжжя, 2018. С. 116.

невідома, але оцінюється від 1000 до 4000 осіб тільки в Німеччині, а з урахуванням окупованих територій – значно більше. Відтак, у межах окремої статті можна дослідити діяльність лише невеликої кількості співробітників спецвідділу та/або акторського персоналу, що є також частиною підходу щодо пропонованої тематики.

Масове прибуття на територію Райху мільйонів остарбайтерів, військовополонених, евакуйованих, емігрантів створило для нацистського керівництва низку соціально-політичних проблем, зокрема, забезпечення достатньої лояльності, де-факто, іноземних громадян, що потрапили до чужого культурного середовища. Починаючи з 1943 року, на тлі перманентного погіршення ситуації на фронтах, нацистська влада, за ініціативою керівництва «Вінети», вимушена була дещо поліпшити становища остарбайтерів та частини військовополонених. Проте, контроль над цією масою населення залишався пріоритетним завданням міністерства пропаганди та спецвідділу «Вінета».

Спецвідділ, зокрема, мав створювати ілюзію «культурного, гуманного ставлення» до полонених, остарбайтерів, добровільних емігрантів водночас забезпечуючи жорсткий тоталітарний ідеологічний контроль над їхнім світоглядом і поведінкою. Відділ організував культурні заходи, концерти, театральні постановки та також залучав митців до створення контенту, який мав би демонструвати «цивілізованість» нацистської влади. Така діяльність була частиною ширшої стратегії: упередження та нейтралізації спротиву, формування лояльності та використання творчого потенціалу у власних цілях.

Одним з інструментів цього була організація контрольованого культурного дозвілля, або, як його називали (по обидва боки лінії східного фронту), «культурного обслуговування» ненімецького населення, що перебувало в Райху. Загальне керівництво цим напрямом у межах «Вінети» покладалося на одну з тодішніх чотирьох груп спецвідділу, так звану «Групу роботи закордоном», або «бюро Хельмана», яку очолював фольксдойче Карл Хельман (1901–?). Останній одночасно очолював дніпропетровський відділ «Вінети», але в місті ніколи не був і керував відділом дистанційно із Берліну⁹. Обов'язки художнього керівника виконував оберлейтенант Флегель, який насправді чи одночасно був офіцером контррозвідки при «Вінеті»¹⁰. У різні періоди діяльності «бюро Хельмана» розміщувалося в Берліні за двома адресами: спочатку у чотириповерховій будівлі на Ангальтштрассе, а з 1944 року, ймовірно, на Інваліденштрассе 36/37¹¹. Це була доволі велика установа. Усі артисти й естрадні групи, що бажали або вимушені були працювати на території Райху, мали проходити підготовку при цьому Артистичному бюро.

В одному будинку з «бюро Хельмана» функціонувало й артистичне бюро «Вінети», яке згодом було перейменоване на «Europäische Künstler» («Європейські митці»). Основними завданнями артистичного бюро були відбір виконавців для

⁹ Долгорученко К. Историко-правовой... С. 116.

¹⁰ ГДА СБА... Арк. 117

¹¹ Там само. Арк. 38.

роботи на території Райху, прослуховування та оцінка репертуару, контроль за його змістом та режисура окремих номерів¹².

Очоловала Артистичне бюро *Тамара Вераксо* (1908–1967 або 1966), танцівниця Київського театру опери і балету, одна з помітних постатей серед митців, залучених до діяльності спецвідділу «Вінета». Під час нацистської окупації, у Києві із числа акторів Київського театру опери і балету¹³ була створена естрадна група «Ряба качка» («BunteEnte»), що нараховувала більше 40 учасників¹⁴ (досліджені джерела містять тільки один список групи на 43 особи, датований 1943 роком; точніші дані непевні). Із наближенням лінії фронту, восени 1943 р. колектив було евакуйовано до Німеччини, де Вераксо розпочала роботу в центральному апараті «Вінети».

У межах діяльності Спецвідділу вона відповідала за художню та організаційну підготовку естрадних груп: здійснювала контроль за репертуаром, проводила репетиції та виступала постановником хореографічних номерів, зокрема для колективів, сформованих у Дніпропетровську та Кривому Розі. За свідченням танцюристки з Кривого Рогу Є. Правицької, Т. Вераксо особисто поставила їхній групі фокстрот і український танець¹⁵. Складно сказати, чи давала ця діяльність творче задоволення самій Т. Вераксо чи про це взагалі не йшлося.

У 1945 р. Тамара Вераксо повернулася до ССРСР, де була заарештована та засуджена до 10 років ув'язнення, яке відбувала в місті Інта (Комі, Інталаг (Інтінлаг, Інтлаг); згодом Печорлаг) з жовтня 1945 р.¹⁶, де її одразу призначили балетмейстером табірної театру¹⁷. Організація таких советських¹⁸ «кріпацьких театрів була на той час «в тренді». Це забезпечило їй та іншим в'язням – учасникам театру суттєво кращі умови харчування й побуту, давши можливість фізично вижити у таборі. В ув'язненні її подругами були інтелектуально та культурно близькі люди: паризька художниця Ірина Угримова; сестра останньої Тетяна Волкова; Сусанна Печуро, майбутня правозахисниця, історик¹⁹ та ін. У 1948 р. табір закрили, а з ним і театр.

¹² Там само. Арк. 112 зв.

¹³ Сьогодні – Національний академічний театр опери і балету імені Т. Шевченка.

¹⁴ ЦДАВОУ... Арк. 16, 18, 698–702.

¹⁵ ГДА СБУ... Арк. 22.

¹⁶ Малофеевская Л. Таланты в неволе. (Из истории Интинского театра). Известия общества изучения Коми края. № 1. Науч.-поп. краеведч. журнал. Сыктывкар, 2004. С. 45–52.

¹⁷ У цьому таборі певний час навіть був власний оперний театр, що складався з ув'язнених, колишніх солістів найвідоміших советських театрів.

¹⁸ Українське слово «рада» і російське «совет» позначають принципово різні історичні явища. Застосування слова «рада» замість «совет» мало на меті замаскувати засадничо неукраїнську сутність тоталітарної московської влади, що існувала в Україні, під виглядом відомої з козацьких часів, демократичної української «ради». Зазначимо, що у більшості європейських та інших мов закріпилася форма із корінням «soviet-», адже це займане слово. Абсолютно незрозуміло, чому чужа і ворожа для України та українців система влади та її органи мають іменуватися питомо українським словом. Ми кажемо «гестапо», «сігуранца» тощо, то логічно і московську комуністичну владу іменувати так, як вона сама себе іменувала: совет, советська, советський та ін.

¹⁹ У 1950 р., ще школяркою, Сусанна Печуро разом із однолітками створили підпільну антисталінську молодіжну організацію, за що Сусанна була засуджена до 10 років таборів. Пізніше стала істориком, у 1980-ті рр. – член т-ва «Меморіал».

Після звільнення Тамара Вераксо залишилися в Інті та до кінця життя працювала балетмейстером місцевого Палацу культури шахтарів. Утім, повоєнна доля Т. Вераксо маловідома. Біографія Тамари Вераксо є прикладом того, як мистецтво може стати інструментом виживання, але водночас джерелом травми і забуття.

До складу групи «Ряба качка» входили також сестри Антоніна (1905–2007), Валентина (1906–?) та Олена (1909–?) Тумковські. Старша з них, *Антоніна Тумковська* (1905–2007), солістка балету і колега Т. Вераксо по Київському театру опери і балету, була балетмейстером «Рябої качки»²⁰. Відомо, що народилася вона в Чернігові 21/08/1905 року. У документах НКГБ/МГБ та «Вінети» зазначена як «українка»²¹. У довоєнний час виконувала танцювальні ролі в постановках «Запорожець за Дунаєм», «Кармен», «Мазепа», «Спляча красуня» та «Горбоконики». Принаймні, до 1943 р., разом із молодшою сестрою Оленою, мешкала в Києві, на вулиці Золоторотська, 2а, кв. 30²². Цей будинок існує й дотепер за тією ж адресою.

У 1945–1949 рр. перебування в англо-американській зоні окупації, в Західному Берліні, врятувало А. Тумковську від пазурів «Смерш». У 1949 р. артистка емігрувала до Нью-Йорка, стала педагогом у балетній трупі засновника американської балетної школи Джорджа Баланчина. Антоніна Тумковська вважається одним з провідних педагогів нью-йоркської балетної школи, а її ім'я згадується серед видатних наставників у спогадах учнів навіть у 21 ст. Ось цей уривок із інтерв'ю 2021 р. американського танцівника Gary Flannery, зрозумілий і без перекладу: «I had many remarkable teachers at SAB²³ including Alexandra Danilova, Muriel Stuart, Dudin, Tumkovska and Andre Eglevsky»²⁴. Присвятивши все життя творчості і педагогіці, А. Тумковська завершила свою творчу діяльність у віці 98 років. Не маючи сім'ї та дітей, останні декілька років життя перебувала в Будинку догляду за колишніми митцями²⁵.

Біографічні історії Тамари Вераксо та Антоніни Тумковської показують різні траєкторії долі митців, залучених до діяльності «Вінети»: від табірної виживання у СРСР до успішної еміграції та педагогічної кар'єри у США. Водночас ці історії були лише частиною значно ширшої артистичної спільноти, яка формувалася навколо спецвідділу. Загальна кількість естрадних груп та акторів, що контролювалися «Вінетою», за різними даними вона коливалася від 1000 до 5000 осіб і більше, але наразі залишається невідомою. Це свідчить про масштабність явища «примусової творчості», яке охоплювало тисячі людей на окупованих територіях та в самому Райху.

²⁰ ЦДАВОУ... Арк. 10, 673.

²¹ Там само.

²² ЦДАВОУ... Арк. 699.

²³ School of American Ballet, асоційована частина New York City Ballet.

²⁴ Leitner Ricardo. Gary Flannery – a dancer of the World: an Interview. URL: <https://www.attitude-devant.com/blog/2021/10/4/gary-flannery-dancer-and-show-bizz-legend-an-interview-part-2> Дата звернення: 07/05/2025.

²⁵ Померла балерина Антоніна Тумковська. Сайт: *Gazeta.ua* URL: <https://gazeta.ua/articles/culture-newspaper/pomerla-balerina-antonina-tumkovska/147381> Дата звернення: 10/09/2025.

Артисти, митці або естрадні групи могли потрапити на роботу в Райх трьома способами: добровільно, вимушено або примусово. Добровільний виїзд організовувався через місцеву «Вінету» та здійснювався частіше в 1942–1943 роках, суттєво активізувавшись навесні–влітку 1943 р. Такий варіант передбачав роботу в Райху протягом 6–12 місяців із подальшим поверненням додому²⁶. Технічно та організаційно цей варіант був комфортний: переїзд пасажирським вагоном, готельне або гуртожиткове мешкання в Берліні на час репетицій та підготовки репертуару (за свідченнями учасників дніпропетровсько–криворізької групи), вільне пересування територією Райху (т. зв. «червоний паспорт»); пристойна зарплата: 350 марок²⁷.

З другої половини 1943 р., внаслідок воєнної ситуації, посилювався вимушений виїзд, який не передбачав повернення, фактично – евакуація з подальшою еміграцією. Зрозуміло, про комфорт майже не йшлося, але в Райху все ж була певна, відносна, обмежена, але свобода вибору. У 1944 р., особливо з літа, констатуємо тільки примусовий виїздом, разом з іншими остарбайтерами, фактично – угоном. Вивіз здійснювався тими засобами, які знайшлися: товарними вагонами, або й навіть відкритими платформами з вугіллям²⁸. Примусово вивезені до Німеччини артисти «приписувалися» до берлінського «бюро Хельмана» та зобов'язані були там відмічатися щодня. За відсутності планових концертів, артистів відправляли на фізичні роботи: розбирати завали, прибирати будівельне сміття, чистити вулиці тощо²⁹. Матеріальні та побутові умови їхнього існування були суттєво гіршими, погані або й жахливі.

У відновленні театральної та естрадної діяльності на окупованих територіях була зацікавлена тодішня окупаційна влада, інтерес якої був суто прагматичний: «культурна діяльність», вкупі з іншими видами пропаганди, мала забезпечувати лояльність місцевого населення. Декілька естрадних гастрольних колективів розпочали або відновили свою діяльність також у Дніпропетровській та Криворізькій округах. Зокрема, це криворізькі групи під керівництвом М. Кондри та Г. Прокопенко, що мали із 5–6 осіб змінного складу кожна (Микола Кондра, Михайло Кондра, Л. Іващенко, М. Лисогор, Леонід Драган, Анатолій Зуев, Єлизавета Правицька); також дніпропетровська група Володимира Георгієвського та, можливо, інші³⁰. До складу цих груп входили співаки, танцюристи, циркові актори тощо та 1–2 музиканти (баян, акордеон). Персональний склад цих груп пересікався: деякі виконавці входили до складу різних груп, як синхронно так і асинхронно.

У віданні криворізької «Вінети» перебувала діяльність місцевого театру

²⁶ ГДА СБУ... Арк. 21.

²⁷ Для порівняння: у 1944 р. зарплата берлінця становила 300–600 марок; платня остарбайтера 30–60 марок..

²⁸ Звіди (С. 84): Evgeny F. Krinko a ,Ekaterina A. Zaharina. «We had to Go to the Camps of Russian Workers and Give Performances...»: Documents about the life of Ostarbeiters in Germany». *Russkii Arkhiv*. 2019, 7(1): 80–91; DOI: 10.13187/ra.2019.1.80. URL: www.ejournal16.com. Дата звернення 12. 04.2025

²⁹ Там само, С. 84.

³⁰ ГДА СБУ... Арк. 20.

ім. Котляревського. Диригентом театрального оркестру на той час служив здібний композитор та диригент, скрипаль, альтист, віолончеліст, піаніст *Ніколай Новожилов*³¹ (Петербург, 1912–1967, Омськ) – непересічна, неординарна особистість, людина із непростою долею³². «Міцного складу людина із руками молотобойця»: так описують його зовнішність³³. З 12 років Н. Новожилов вже заробляв музикою, граючи на скрипці в кінематографічних оркестрах. З початку 1930-х, протягом декількох років навчався в Ленінградській консерваторії по класу скрипки, а потім три роки у відомого диригента Д. Похитонова. У 1934 р. Н. Новожилов, услід за Д. Похитоновим, залишає консерваторію і в подальшому навчається на курсах креслення та в художній академії, але одночасно продовжує займатися музикою та бере приватні уроки у Д. Похитонова та іноді, навіть, на запрошення свого вчителя. диригує в Малому оперному театрі, як він тоді називався³⁴.

В окупованому Кривому Розі Н. Новожилов, за власними твердженнями, опинився випадково. У травні 1942 р. потяг, яким Н. Новожилов із батьками намагався евакуюватися із Ленінграда до Омська, в силу різних чинників, змінив напрям руху і опинився в Будьонівску, на Ставропіллі. Там Н. Новожилов та його мати (батько помер під час цих подій), потрапили до окупації. У січні 1943 р. Н. Новожилов, за направленням окупантів³⁵, приїхав до Кривого Рога де й був призначений на посаду диригента міського театру ім. І. Котляревського³⁶. Таку версію подій Н. Новожилов сам, якимсь напідпитку, в окупованому Кривому Розі, розповів швейцару місцевого ресторану на прізвище Чистяков. Цей же самий Чистяков у листопаді 1950 року й доніс на Новожилова до управління державної безпеки Омської області, після того як випадково зустрів та упізнав останнього на вулиці міста Омська, де Новожилов оселився після війни³⁷. За повідомленнями як свідків так і агентури НКВД, у Кривому Розі Н. Новожилов підтримував тісні стосунки із окупаційною владою, місцевим гестапо та українською поліцією. Зокрема, товаришував із начальником місцевої жандармерії, їх часто бачили разом в громадських місцях, в ресторані тощо³⁸.

Наприкінці 1943 р., із наближенням фронту, разом із театром (всього більше 40 осіб) Н. Новожилов евакуювався до німецького тилу: спочатку це була Вінниця³⁹. У

³¹ Ніколай Георгієвіч Новожилов.

³² Відомості про Н. Новожилова подаються за: Белокрыс М. Памяти забытого музыканта. *Омская муза*. № 3 (38). Декабрь, 2014. С. 30–33.

³³ Белокрыс М. Памяти... С. 30.

³⁴ Белокрыс М. Памяти... С. 30. Колишній Імператорський Михайлівський театр; нині ж т. зв. театр опери і балету імені М. Мусоргського – Михайлівський театр, м. С.-Петербург.

³⁵ Як це сталося – історія темна і наразі нез'ясована.

³⁶ ГДА СБУ... Арк. 61–62.

³⁷ Там само.

³⁸ ГДА СБУ... Арк. 60–61

³⁹ Більша частина трупи криворізького театру Котляревського, не менше 36 осіб музикантів, співаків, акторів, танцюристів евакуювалася до Вінниці, де упродовж півтора місяців виступала перед військовополоненими, оstarбайтерами, військовими формуваннями РОА тощо (ГДА СБУ... Арк. 62).

1944 р., за протекцією одного з керівників театру та естрадно-театральних груп «Вінета» на прізвище Дрозд (етнічний німець), виїхав до Берліну. Там Н. Новожилов, аж до падіння Райху, служив солістом німецького державного радіо та, одночасно, скрипалем в оперному театрі⁴⁰. Частину 1945 р. Н. Новожилов провів у фільтраційних таборах, та згодом повернувся до Ленінграду, але там отримав вимогу органів держбезпеки залишити місто і тому знов відправився до Омська, де й прожив решту свого життя, присвятивши його музичному мистецтву. В Омську Н. Новожилов створив струнний квартет, у складі якого й гастролював 14 років; писав та аранжував вокально-хорові твори для місцевих театрів. За час творчої діяльності він створив музику більше як для 50 театральних творів. Проте, минуле у «Вінеті» постійно нагадувало про себе. Його звільнили із театру, потім звільнили з філармонії. Довгий час Н. Новожилову було заборонено залишати Омськ. Складним було і його особисте життя. На жаль, окрім нереалізованого сімейного щастя, митець занадто прихильно ставився до вина, що зруйнувало його кар'єру й, врешті, вкоротило йому віку. Помер він у 1967 р. та похований в Омську. У квітні 1943 року усі естрадні, театральні та інші гастрольні групи міста Кривого Рога було ліквідовано, окрім трупи театру Котляревського. Навіть музичні інструменти було наказано здати міському комісарові⁴¹. Артистам, що залишилися без роботи, після короткого творчого відбору⁴², було запропоновано продовжити гастрольну діяльність в Німеччині, альтернативою чому була робота на шахтах Криворіжжя. Об'єктивно, гарно оплачувані гастролі в Райху виглядали привабливіше шахтарської праці, хоча після війни, на допитах в МГБ, дехто стверджував зворотне⁴³. Чинники такої захисної поведінки лежать на поверхні: треба було якось рятуватися від можливих репресій.

Влітку 1943 року до Кривого Рогу приїхав, згаданий вище, В. Георгієвський (1919 або 1915-?)⁴⁴, який зібрав групу з криворізьких та дніпропетровських артистів та, через дніпропетровський відділ «Вінети» (за дорученням якого й діяв) та його головного консультанта Бевзнера, в серпні цього ж року організував виїзд одинадцяти акторів залізницею до Німеччини⁴⁵ (Цим же рейсом до Берліну виїхала й група московських акторів, що якимось чином опинилися на окупованій території).

Після тримісячного перебування в Берліні, репетицій та підготовки репертуару, актори отримали направлення на роботу, здебільшого, в Польщу та

⁴⁰ ГДА СБУ...Арк. 93–94.

⁴¹ Дзвін. Округовий Криворізький часопис. № 196. 21 квітня 1943 р.

⁴² Відбір проводився в приміщенні театру Котляревського.

⁴³ ГДА СБУ... Арк. 20–21.

⁴⁴ У свідченнях осіб, що допитувалися НКВС/МГБ по цій справі, вказується кількість повних років, але незрозуміло, чи на час допиту (1947 рік) чи на час події, щодо яких відбувалося слідство (1943 рік).

⁴⁵ За відомостями К. Долгорученко (Див.: Долгорученко К. Історико-правовий аналіз... С. 116), цей Бевзнер та інший головний консультант П. Олійник, були корінними дніпропетровцями. П. Олійник навчався у школі пропаганди в таборі Вустрау; про Бевзнера таких відомостей нема. Проте, у всіх, досліджених списках жителів Катеринослава до 1926 року включно, прізвище «Бевзнер» відсутнє взагалі, хоча тут може бути багато пояснень. У справі ГДА СБУ, арк. 108, вказується, що він був генеральним комісаром м. Дніпропетровськ, що не відповідає дійсності, оскільки на цю посаду обіймав Ніколаус Зельцнер.

Югославію, в табори (тут: місця дислокації) РОА. На жаль, на цьому етапі сліди більшості дніпропетровських та криворізьких акторів зникають, за винятком, можливо, Є. Правицької (Кривий Ріг), М. Рагунової (Дніпропетровськ, Кайдаки) та деяких інших. Цікаві для цієї статті елементи їхніх біографій для дослідження «примусової творчості» вдалося реконструювати.

Показовим прикладом може бути біографія танцюристки Марії (Андріївни або Анатоліївни) Рагунової⁴⁶, мешканки Дніпропетровська (Кайдаки). У 1947 р. вона була затримана та допитана Дніпропетровським облуправлінням МГБ та вимушена була свідчити про свою діяльність у «Вінеті». М. Рагунова, залучена В. Георгієвським (див. вище), разом зі згаданою групою виїхала до Німеччини в серпні 1943 р. Після репетицій і затвердження репертуару в Берліні, гастрольну групу за її участю було відряджено для виступів перед вояками РОА та військовополоненими до польських міст Млаво та Пшасниш (у протоколі допиту вказано Мляво та Пращниця). Водночас, Є. Правицька, подруга і артистична колега М. Рагунової, на допитах ще в 1944 р. показала, що група виступала в Угорщині, Австрії, Югославії, Німеччині (Мюнхен і Дрезден) та інших містах, при чому, достатньо довго, місяць і більше⁴⁷. Очоловав цю концертну групу Іван (Йоган) Любимов, родом з Харкова. Цікавий і суперечливий факт: його дружин Галина називала свого чоловіка євреєм і, навіть, висловлювала намір видати його нацистам, проте цього не зробила⁴⁸. Ця деталь викликає сумнів: чи це є підтвердженням фактом чи тільки якоюсь чуткою.

Ці виступи із контрольованим і затвердженим репертуаром, мали й явну пропагандистську спрямованість щодо сприяння або формуванню проницької лояльності серед тих советських військовополонених або бійців РОА. Під час перебування в Югославії, М. Рагуновій вдалося втекти⁴⁹ та приєднатися до одного із загонів югославських партизанів армії Й. Тіто⁵⁰. Там, після опанування сербської мови, вже партизанами вона була залучена до пропагандистської діяльності. У 1944 р. вона повернулася до Дніпропетровська, де працювала танцівницею ансамбля ім. Лисенка обласної філармонії. За донесенням інформатора «Ніколаєв», займалася старанно, але перебувала «на третьем положенні»; також «справляє враження культурної дівчини», хоча «в громадській діяльності участі не брала»⁵¹. У другій половині 1947 р. за станом здоров'я покинула артистичну діяльність і збиралася

⁴⁶ Історія Марії Рагунової коротко відтворена за матеріалами справи МГБ (справа ГДА СБУ... Арк. 7, 15, 18, 19, 110)

⁴⁷ ГДА СБУ... Арк. 108зв., 113.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ На одній із станцій вона просто втекла, відпросившись до вбиральні. Її подруга, Єлизавета Правицька, між тим, відмовилася втікати. Супроводжуючі німецькі офіцери якийсь час чекали її та, врешті, поїхали без пошуків.

⁵⁰ На той час – Народно-визвольна армія і партизанські загони, пізніше – Народно-визвольна армія Югославії.

⁵¹ Ця фраза в радянські часи означала що особа намагається уникати обов'язкових примусових громадських заходів та не виступає публічно на зборах різного характеру із схвальними або «патріотичними» промовами. ГДА СБУ... Арк. 17.

поступити до кулінарної школи, що тоді знаходилася за адресою вул. Кірова, 15 в Дніпропетровську (нині це вулиця Олесь Гончара). За відсутності особистих свідчень персонажа важко стверджувати щось чи бути впевненим, але у 1947 р., в Україні, охопленій голодом, вступ до кулінарної школи міг мати під собою серйозні підстави. Ця, коротка частина біографії Марії Рагунової, демонструє складність морального вибору: від участі у пропагандистських заходах, роботі на спецвідділ «Вінета», до ризикованої втечі, приєднання до загонів збройного спротиву та участі вже в антинацистській пропаганді. І в першому і в другому випадках вона діяла в силу обставин, що були сильнішими.

Серед учасників гастрольних груп «Вінета» виокремлюються дві категорії: ті, хто свідомо працював на Райх, і ті, хто діяв вимушено, під тиском обставин. Їхня доля ніколи не була легкою. Біографія Марії Рагунової показує суперечливість цих шляхів: від участі в пропагандистських виступах під дахом «Вінети» до втечі й діяльності в партизанських загонах Тіто. Подібні приклади знаходимо й серед її колег: хтось вимушений був переховуватися, а хтось уникнув виїзду до Райху й залишився вдома. Їхні історії доповнюють картину складних виборів, що постали перед митцями того часу.

*Єлизавета Правицька*⁵² (1912–?), народилася в місті Судак, закінчила 3 курси Харківського театральному музичному інституті, акторка драми і балету, мешканка Кривого Рога (вірогідно, тут мешкав її чоловік, О. Пшеничний). Брала участь у концертній діяльності «Вінети» із 1942 р. в групі М. Кондри та, згодом, Г. Прокопенка. У 1943 р., як і її вимушена подруга М. Рагунова, потрапила до Райху. Вірогідно, жінки сподівалися на швидке повернення, але не склалося. Певний час Є. Правицька перебувала у складі гастрольної групи разом із М. Рагуною та декількома танцюристками із російського Орла. Після втечі своєї подруги, Є. Правицька повернулася до Белграду, де переховувалася у місцевих сербів та колишніх російських емігрантів. Після вигнання нацистів добровільно заявила до «СМЕРШ», який вже був поінформований про її перебування в місті. Їй пощастило: на той час спецслужби не мали до неї питань і вона повернулася додому. Тільки у 1946 році дніпропетровське НКВД викликало її на допит. На жаль, подальшу долю Є. Правицької встановити поки не вдалося.

*Леонід Драган*⁵³ (1910/1915–?), також учасник криворізьких концертно-естрадних груп, що діяли під керівництвом «Вінети». Попри агітацію і моральний тиск, він відмовився виїжджати до Німеччини. У досліджених документах свідчень зацікавленості спецслужб у його бік не знайдено. У повоєнні роки він був художнім керівником театального колективу криворізького рудника ім. Орджонікідзе. У міській газеті «Червоний гірник» за 12/04/1955 р. вміщене сюжетне фото із підписом, на якому зображений Л. Драган⁵⁴. За спогадами колишніх учасників гуртка, Л. Драган

⁵² Правицька Єлизавета Климентівна. Установочні дані звідси: ГДА СБУ... С. 108.

⁵³ Драган Леонід Аврамович

⁵⁴ «По місту» (фото із підписом та коментарем). *Червоний гірник* (газета, м. Кривий Ріг). 12 квітня 1955 р. № 79 (8127).

був талановитим керівником, якого дуже поважали, цінували і любили актори⁵⁵. Гурток Л. Драгана часто ставив п'єси українських авторів: «Наймичка», «Сватання на Гончарівці» та ін.

Мистецька діяльність у межах «Вінети» нерідко набувала рис вимушеної творчості, коли сцена ставала простором виживання, а не самовираження. Водночас існували й інші траєкторії долі, що на перший погляд виглядали як свідома співпраця з окупаційним режимом. Саме вони дозволяють побачити інший вимір функціонування театрального середовища у воєнний час.

Низка акторів та музикантів, пов'язаних із криворізьким театром, після евакуації разом із німецькими військами долучилися до діяльності пропагандистських структур окупаційної влади. Протягом 1943–1945 рр. вони виступали у складі так званої «роти пропаганди», носили військову форму, отримували постійне грошове утримання та інше матеріальне забезпечення, що перетворювало їх на комбатантів, та взяли на себе письмове зобов'язання повідомляти про нацистського режиму й дезертирів⁵⁶. Таким чином, перебуваючи фактично на службі гітлерівському режиму, вони організовували концерти, поширювала пропагандистську літературу та отримувала інструкції з Відня, де функціонував один із центрів «Вінети». Їхня діяльність була спрямована не лише на військових, а й на мирне населення, що робило мистецтво інструментом легітимізації окупаційного режиму.

З етичних міркувань у даному випадку ми утримуємося від називання конкретних прізвищ, адже йдеться не стільки про стратегію виживання, скільки про індивідуальну відповідальність та явище колаборації як таке. Це дозволяло б уникнути спрощених моральних оцінок. Водночас, постає складніше питання: чи була участь у нацистській пропаганді більш злочинною, ніж у радянській? Адже ще до війни ті самі актори виконували пропагандистські функції на користь радянського тоталітаризму. Обидві системи, радянська та нацистська, використовували мистецтво як засіб мобілізації та контролю, вимагали від митців лояльності й готовності служити «вищим цілям». Сама професія актора, творча діяльність митця в умовах тоталітарних режимів майже неминуче перетворювалася на інструмент влади. Це додає ще один вимір до розуміння людських долі у часи війни між вимушеністю, свідомим вибором і невизначеністю моральних оцінок.

Різні траєкторії долі, від вимушеної творчості до свідомої співпраці, певним чином були вписані у ширший контекст репертуарної політики «Вінети». Саме вона визначала рамки мистецької діяльності, задавала ідеологічні акценти та формувала той простір, у якому митці змушені були існувати й адаптуватися. Аналіз репертуарних рішень дозволяє побачити, як індивідуальні долі поєднувалися із системною культурною стратегією окупаційної влади.» Репертуар усіх гастрольних груп був радше пересічним, побудованим на традиціях советської «масової культури»

⁵⁵ Спогад–коментар про Леоніда Драгана. URL: <https://goo.su/bMNR>. Дата звернення: 20/03/2025.

⁵⁶ ГДА СБУ... Арк. 64–70.

та орієнтований на смаки широкого загалу: народні та інші популярні пісні, музика й танці, скетчі, естрадна акробатика тощо. Ось конкретний приклад такого репертуару: 1) Скетч «Випробування» М. Зоценка; 2) «Невдале побачення» із п'єси «Запорізький клад»; 3) Дует Одарки і Карася із опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського; 4) Танці: фокстрот, вальс та український танець; 5) Естрадні пісні: «Мій милий друг», «Ялта», «Досковий»; 6) Соло на фортепіано; 7) Соло на скрипці і саксофоні; 8) Акробатика («жінка-каучу»)⁵⁷. Репертуар гастрольних груп затверджувався берлінською «Вінетою» і не міг змінюватися. Одна з причин незмінності репертуару, окрім суто ідеологічно-цензурної, це плинність глядацької аудиторії. Артистам доводилося виступати, наприклад, у таборі РОА, де особовий склад змінювався ледь не щодня або щотижня, або у різних таборах військовополонених, або перед остарбайтерами. За такої зміни аудиторії не було сенсу змінювати репертуар.

Для порівняння варто навести програму концерта для співробітників центрального апарату спецвідділу, що відбувся в Берліні влітку 1943 року: 1) Пісні композиторів Северського (Н. Прокоф'єв–Северський), О. Гречанінова, Маліновського у виконанні та за участю Українського хору «Ялта–Крим»; 2) Дует із опери «Пікова дама» Чайковського; 3) Танець «Чардаш» Брамса; 4) «Їхав козак за Дунай», позначено як «полька»; 5) Дует із опери «Запорожець за Дунаєм» (треба розуміти, Одарки і Карася); 6) Українські пісні; 7) «Українські вечорниці» П. Ніщинського; 8) Український гопак⁵⁸.

Програма естрадних гастрольних груп була призначена, скоріше, для «психологічної розрядки», мала на меті створення у цільовій аудиторії ілюзії «звичного життя». Використання радянських естрадних форм мало б забезпечити емоційний комфорт і контроль над аудиторією. Це свідчить про прагнення організаторів дати аудиторії «звичний» культурний продукт, який не викликав би відторгнення. Репертуар був максимально наближений до радянської естради, щоб створити атмосферу «нормальності» й розважити людей у складних і тяжких умовах. Ніякої «високої культури», натомість переважає легкий жанр, зрозумілий масам.

У другому випадку, для «своїх» працівників у Берліні пропонували програму, яка поєднувала європейську класику та українську національну традицію. Певною мірою ця програма формувала уявлення про українську культуру та культуру «східних територій» як частину європейської, її певну «повноцінність» і культурну легітимність. Глядацька аудиторія складалася із штатних працівників «Вінети», що користувалися усіма правами, доступними й громадянам Райху. Відтак, вінетівці не мали почуватися культурно неповноцінними, принаймні, поки вони працювали на Райх. Зауважимо, що, хоча на берлінському концерті були присутні представники декількох національних редакцій: української, білоруської, російської, литовської, естонської та німецької, але перевага віддавалася українській музичній культурі, у

⁵⁷ ГДА СБУ... Арк. 23.

⁵⁸ ЦДАВОУ... Арк. 456.

той час як білоруська, литовська та естонська взагалі не були репрезентовані, а із німецької був хіба що Й. Брамс із угорським (!) «Чардашем». Отже, різниця між програмами для масової та внутрішньої аудиторії виразно окреслює подвійність культурної політики «Вінети». У перспективі це створює цікаві напрямки для дослідження.

Водночас культурна політика «Вінети» окреслює лише частину проблеми. Не менш важливим є питання оцінки дій тих, хто змушений був її реалізовувати. Тут постає потреба у дослідницькій рефлексії: доля цих людей вирішувалася не ними самими, а тоталітарною державою.

Відірвані від української землі, вони були змушені здійснювати «культурне обслуговування» для власівців, які, силою обставин чи з власної волі, на боці одного людоджерського тоталітаризму воювали проти іншого, прикриваючись фантастичними й нездійсненними для них гаслами свободи; для військовополонених, що ставали такою ж зброєю в руках радянського тоталітаризму у боротьбі проти нацистського; для остарбайтерів, які під тиском пропаганди чи примусу, але майже завжди всупереч власній волі працювали на «чужий» тоталітаризм. Вони тікали з однієї неволі до іншої, шукаючи порятунку від одного людоджера в іншого, різниця між якими полягала лише в тому, що один був чужим, а другий формально «своїм», «рідним» людоджером.

То в чому ж їхня вина? Адже навіть серед інтелектуалів ми бачимо приклади співпраці з нацистами, які потім не завадили їм стати авторитетними мислителями. Мартін Гайдеггер, Карл Шмітт, Ерїх Ротхакер одночасно, 1 травня 1933 року, вступили до НСДАП. Нікого не дивують дивні трансформації Юргена Габермаса від гітлер'юнге до марксистів, а згодом до високоповажних інтелектуалів. І таких прикладів чимало! Але всі вони були достатньо вільні й мали вибір. То чого ж ми очікуємо від «малих цих», пересічних, звичайних людей, які навіть ставали членами НСДАП, але лише намагалися вижити, як могли?

Отже, колаборація, якщо це справді колаборація, має досліджуватися індивідуально. Неможливо виокремити чи сформулювати об'єктивні й універсальні критерії колаборації. Це завжди набір окремих дій і практик, детермінованих конкретними обставинами. Це проблема усвідомлення власного вибору. У нашому випадку це проблема виживання у лещатах тоталітарних режимів. Це вибір способів протистояти нездоланним зовнішнім обставинам, а іноді проблема особистого морального вибору. Але завжди це індивідуальний, персональний кейс.

Висновки. Проведене дослідження діяльності спецвідділу «Вінета» та реконструкція біографічних траєкторій залучених до нього митців дозволяють сформулювати низку узагальнень, що висвітлюють феномен «примусової творчості» в умовах Другої світової війни.

1) Культурно-мистецька діяльність спецвідділу «Вінета» була інструментом ідеологічного контролю та пропаганди. Організація «культурного обслуговування» мала на меті створення ілюзії гуманності нацистського режиму, нейтралізацію

потенційного спротиву та формування лояльності до Райху серед «східних» народів. Можна вести мову про системний підхід спецвідділу «Вінета» до експлуатації інтелектуального та творчого ресурсу окупованих територій в інтересах Райху.

2) Виявлено неоднорідність способів залучення артистів до діяльності спецвідділу: від умовно добровільного виїзду на початку війни до фактичного угону та примусової праці в останній період війни.

3) Біографічний аналіз показує, що межа між колаборацією та стратегією виживання була тонкою. Для багатьох митців робота в естрадних групах ставала єдиним способом уникнути важкої фізичної праці на шахтах або голодної смерті, що дозволяє класифікувати їхню діяльність як «примусову творчість».

4) Повоєнна доля учасників «Вінети» різнилася. Митці опинилися між двома вогнями: нацистською системою примусу та радянською репресивною машиною, яка таврувала будь-яку форму діяльності на окупованій території як державну зраду. Так, приклад Тамари Вераксо, яка пройшла через сталінські табори, щоб знову стати балетмейстером «кріпацького театру» в ГУЛАГу, є символом безперервності тоталітарного тиску на особистість. Водночас доля Антоніни Тумковської, яка змогла реалізуватися в США, підкреслює втрачений культурний потенціал через ідеологічну зашореність радянської системи.

5) Аналіз репертуарної політики «Вінети» показав, що остання виступала не лише як пропагандистський інструмент, але й як механізм культурної стратифікації, де різні аудиторії отримували різний культурний продукт відповідно до їхнього статусу і функцій.

6) Теоретичне осмислення феномену колаборації в мистецькому середовищі вимагає відмови від спрощених чорно-білих інтерпретацій. На відміну від інтелектуальних еліт Європи, які часто мали свободу вибору та ідеологічну мотивацію, «малі люди» мистецького фронту, рядові актори та музиканти, були детерміновані обставинами непереборної сили. Їхня діяльність має розглядатися в контексті індивідуальних практик виживання, де мистецтво слугувало щитом проти дегуманізації, а не актом свідомої політичної підтримки режиму.

Таким чином, реконструкція діяльності «Вінети» крізь призму людських доль дозволяє повернути з небуття імена, витіснені на маргінесі офіційної історії, та глибше зрозуміти складність морального вибору особистості в умовах глобального конфлікту тоталітарних систем.

REFERENCES

- Baird, Y.W. (1974). L'expert en bolchevisme du dr. Goebbels. *Revue d'histoire de La Deuxième Guerre Mondiale*, 24 (96), 13–18. JSTOR. Retrieved April 25, 2023, from <http://www.jstor.org/stable/25728633> [in French]
- Ogoloshennia [Notice]. *Chervonyi hirnyk*. (1955, April 12). №79 (8127) [in Ukrainian].
- Dolhoruchenko, K. (2016). Orhanizatsiia spetsialnoi sluzhby Imperskoho ministerstva narodnoi osvity i propahandy «Vineta» na terytorii Reikhskomisariatu «Ukraina» [Organization and Activities of the Special Propaganda Apparatus of Nazi Germany in the Territory of the

- Reichskommissariat «Ukraine» (Based on Materials of the Special Department «Vineta»): A Historical-Legal Study]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*, 3, 91–97 [in Ukrainian].
- Dolhoruchenko, K. (2018). Istoryko-pravovyi analiz diialnosti spetsialnogo viddilu «Vineta» Imperskoho ministerstva narodnoi osvity i propahandy [Historical-Legal Analysis of the Activities of the Special Department «Vineta» of the Reich Ministry of Public Enlightenment and Propaganda]. In *Propahanda vs kontrpropahanda u mediaprostori: mynule, suchasne, maibutnie*, 111–118. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Dolhoruchenko, K. (2018). Zavdannia ta metody taiemnoi diialnosti spetsialnogo viddilu «Vineta» ministerstva osvity i propahandy Raikhu v umovakh okupatsii ukrainskykh terytorii (istoryko-pravovyi aspekt) [Tasks and Methods of Secret Activities of the Special Department «Vineta» of the Reich Ministry of Public Enlightenment and Propaganda under the Conditions of Occupation of Ukrainian Territories (Historical-Legal Aspect)]. *Informatsiina bezpeka liudyny, suspilstva, derzhavy. Naukovyi visnyk SBU*, 2(24), 36–44 [in Ukrainian].
- Dolhoruchenko, K. (2021). *Orhanizatsiia ta diialnist spetsialnogo aparatu propahandy hitlerivskoi Nimechchyny na terytorii Reikhskomisariatu «Ukraina» (na materialakh spetsviddiliv «Vineta»): Istoryko-pravove doslidzhennia* (Dysertatsiia kandydata yurydychnykh nauk) [Organization of the Special Service of the Reich Ministry of Public Enlightenment and Propaganda «Vineta» in the Territory of the Reichskommissariat «Ukraine». Dissertation for the degree of Candidate of Legal Sciences]. Kyiv. 250 s. [in Ukrainian].
- Dvinov, B. (1950). *Vlasovskoe dvizhenie v svete dokumentov* [The Vlasov Movement in the Light of Documents]. 121 s. New York [in Russian].
- Dzvin. (1943, April 21). *Okruhovyi Kryvorizkyi chasopys*, №196 [in Ukrainian].
- Gazeta.ua. (2025, February 3). Pomerla baleryna Antonina Tumkovska [Ballerina Antonina Tumkovska Has Died]. Retrieved from <https://gazeta.ua/articles/culture-newspaper/pomerla-balerina-antonina-tumkovska/147381> [in Ukrainian].
- Krause, W.H. (2017). *Vineta: die geheimste Dienststelle des Dritten Reiches*. Naunhof: Adoria. 317 s [in German].
- L'appareil Antisoviétique du Ministère Allemand de la Propagande. (1974). *Revue d'histoire de La Deuxième Guerre Mondiale*, 24 (96), 19–36. Retrieved April 25, 2023, from <http://www.jstor.org/stable/25728634> [in French].
- Leitner, R. (2021, October 4). Gary Flannery – a dancer of the World: an interview. *Attitude-devant*. Retrieved February 7, 2026, from <https://www.attitude-devant.com/blog/2021/10/4/gary-flannery-dancer-and-show-bizz-legend-an-interview-part-2> [in English].
- Salata, O. (2009). *Formuvannia nimetskoho informatsiinoho prostoru v Reikhskomisariati «Ukraina» ta v zoni viiskovoi administratsii (cherven 1941–1944 rr.)* [Formation of the German Information Space in the Reichskommissariat «Ukraine» and in the Zone of Military Administration (June 1941–1944)]. Donetsk. 357 s. [in Ukrainian].
- Spohad-komentar pro L. Dragana [Memo-Commentary about L. Dragan] (2025, March 20). Retrieved from <https://goo.su/bMNR> [in Ukrainian].
- Yashan, O. (2011). Osnovni zavdannia natsystskoi propahandy shchodo demoralizatsii ukrainskoho tsyvilnogo naseleattia pid chas Velykoi Vitchyznianoi viiny [Main Tasks of Nazi Propaganda Regarding the Demoralization of the Ukrainian Civilian Population During the Great Patriotic War]. *Chasopys ukrainskoi istorii*, 19, 41–44 [in Ukrainian].
- Yashyn, V. (2019). Kadrovyy sklad viddilu «Vineta»: personalii ta biohrafichni rozvidky [Personnel of the Eastern Department of «Vineta»: personalities and biographical intelligence]. *Naukovyi*

visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia «Mizhnarodni vidnosyny», 1 (5), 159–169 [in Ukrainian].

Yashyn, V. (2019). Biohrafichni rozvidky shchodo kadrovoho skladu viddilu «Vineta» [Biographical research regarding the staff of the eastern department «Vineta» of Reich's education and propaganda Ministry]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu*, (3), 198–205. <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2019/3.29> [in Ukrainian].

Yashyn, V. (2023). Ukrainski natsionalisty u spetsviddili «Vineta» [Ukrainian nationalists in the «Vineta» special department: historical and biographical investigations and some prosopographical observations]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia «Istoriia»*, 2(49), 28–38. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(49\).2023.290303](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(49).2023.290303) [in Ukrainian].

Yashyn, V. (2024). U leshchatakh totalitaryzmu (...) [In the clamp of totalitarianism: special department «Vineta» and its Ukrainian staff members. Historical and biographical and prosopographical notes]. *KONSENSUS*, 2, 112–136. <https://doi.org/10.31110/consensus/2024-02/112-136> [in Ukrainian].

Отримано 08.02.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 26.02.2026

Прийнято до друку 01.03.2026

Submitted 08.02.2026

Received in revised form 26.02.2026

Accepted for publication 01.03.2026

THE IMPOSITION OF MARTIAL LAW IN POLAND AS A MEANS OF PRESERVING THE COMMUNIST REGIME (1981–1983)

Viktoriia Mykhtunenko*

Yuliia Petrushenko**

Abstract

The article is dedicated to a comprehensive analysis of the processes that took place in the Polish People's Republic on the eve of and during the period of martial law (1981–1983). The aim of the study is to reveal the causes, prerequisites, course, consequences, and the role of the USSR in the imposition of martial law in the Polish People's Republic.

The main methodological principles applied in the research are the principles of historicism and scholarly objectivity. The study employs information analysis, structural–system, chronological, and comparative–historical methods. The author focuses on the complex socio-economic and political situation on the eve of and during the martial law period. The role of the Catholic Church and of the Pope personally in the socio–political life of the Polish People's Republic in the early 1980s is explored. The controversial nature of General Wojciech Jaruzelski is emphasized. The external pressure exerted by the USSR on the Polish leadership is highlighted.

The scientific novelty of the article lies in the attempt to conduct a comprehensive analysis of the events of the 1981–1983 martial law period in Poland from the perspective of Ukrainian historical scholarship.

The practical significance of the work lies in its exposition of the mechanisms of functioning of totalitarian regimes, their methods of power preservation, and the societal consequences of such actions. The Polish experience may be valuable for analyzing current authoritarian tendencies and for developing strategies to counter them. It contributes to an understanding of the cost of freedom and the importance of civic resistance.

In the conclusions, the artificial nature of the communist regime in Poland and its chronic instability due to economic problems and the rejection of faith – central to Polish national identity – are substantiated. Attention is drawn to the significant role of the USSR in the emergence and functioning of the Polish People's Republic and the Polish United Workers' Party. The inevitability of forceful intervention by either the Polish or Soviet army is argued. The role of General Jaruzelski in the imposition and outcomes of martial law is also examined. Thus, martial law in Poland (1981–1983) appears as an inevitable result of internal and external political miscalculations by the Polish and Soviet leadership.

Keywords: W. Jaruzelski, martial law, crisis, opposition, Polish People's Republic, PUPW (Polish United Workers' Party)

* Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of World History, International Relations and Methods of Teaching Historical Disciplines, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: viktyisia89@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2660-1632>

** First-year Master's Student Specialty: Secondary Education (History and Civic Education), Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine.

E-mail: petryshenko122000@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-5307-9686>

**Воєнний стан в Польщі як спроба порятунку комуністичного режиму
(1981–1983 рр.)****Вікторія Михтуненко*****Юлія Петрушенко******Анотація**

Стаття присвячена комплексному аналізу процесів що відбувалися в Польській Народній Республіці на передодні та під час воєнного стану 1981–1983 рр. Метою дослідження є розкриття причин, передумов, ходу, наслідків та ролі СРСР у введенні воєнного стану в Польській Народній Республіці.

Під час проведення дослідження основними методологічними принципами виступили принцип історизму та наукової об'єктивності. В дослідженні використовувалися аналіз інформації, структурно-системний, хронологічний та порівняльно-історичний методи.

Автором акцентується увага на складній соціально-економічній та політичній ситуації напередодні та під час воєнного стану. Розкривається роль католицької церкви та особисто Папи Римського в суспільно-політичному житті ПНР на початку 1980-х рр. Підкреслюється неоднозначність постаті генерала В. Ярузельського. Висвітлюється зовнішній тиск СРСР на польське керівництво.

Наукова новизна статті полягає у спробі комплексного аналізу подій періоду воєнного стану 1981–1983 рр., у Польщі, з точки зору української історичної науки. Практичне значення даної роботи полягає у висвітленні механізмів функціонування тоталітарних режимів, їхні методи боротьби за збереження влади та наслідки таких дій для суспільства. Вивчення досвіду Польщі може бути цінним для аналізу сучасних авторитарних тенденцій та розробки стратегій протидії їм. Це допомагає усвідомити ціну свободи та важливість громадянського спротиву.

У висновках обґрунтовано штучність утворення комуністичного режиму в Польщі та його постійний хиткий стан через проблеми в економіці та відкиданні віри як основи польського народу. Звернено увагу на важливу роль СРСР у появі та функціонуванні ПНР та ПОРП. Аргументовано неминучість силового втручання збоку польської або радянської армії. Розкрито роль В. Ярузельського у введенні воєнного стану та його результатах. Таким чином воєнний стан в Польщі 1981–1983 рр., постає як неминучий результат зовнішньо та внутрішньополітичних прорахунків польського та радянського керівництва.

Ключові слова: В. Ярузельський, воєнний стан, криза, опозиція, ПНР, ПОРП

Цитування: Михтуненко, В. & Петрушенко, Ю. (2026). Воєнний стан в Польщі як спроба порятунку комуністичного режиму (1981–1983 рр.). Консенсус, 1, 147–158.

<https://doi.org/10.3110/consensus/2026-01/147-158>

URL: <https://www.konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/219>

* кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: viktysia89@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2660-1632>

** здобувач I року навчання ОР «Магістр» спеціальності Середня освіта (Історія та громадянська освіта) Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: petryshenko122000@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-5307-9686>

Постановка проблеми. Дослідження воєнного стану 1981–1983 рр. в Польщі залишається актуальною проблемою для вітчизняної та зарубіжної історіографії. Польська та українська історія взаємопов'язані, адже в сучасній Україні вже понад три роки діє воєнний стан тому важливо дослідити яким чином в сусідній країні використовували цей інструмент захисту держави. Дана тема допомагає розкрити проблематику та визначити межу що розділяє легальні методи захисту держави та інструменти репресій проти власного народу. Єдність громадян та армії це запорука міцної держави, проте в історії Польщі воєнний стан 1981–1983 рр., став справжнім бунтом армії проти волі народу. У зв'язку з чим виникає потреба дослідити цей феномен.

Актуальність дослідження обумовлюється недостатньою увагою української історіографії на дану тематику. Подальшим зануренням в процеси що протікали в країнах соцтабору та загалом світовому комуністичному русі. Розкритті сильних та слабких сторін східноєвропейських націонал-комуністичних режимів та їх антинародної діяльності. Визначенні ролі СРСР в відтермінуванні падіння комунізму в Європі.

Дослідження цього періоду дає можливість краще зрозуміти сутність комуністичної ідеології, її градацію та світобачення. Розкрити механізми зловживання владою наданих їм конституційних повноважень з метою недопущення зміни політичного режиму. Ролі та можливостей армії в соціалістичному суспільстві, її світобаченні. Осмислити важливість контролю за структурами, які мають виключне право на зброю та використання сили. Визначити характер відносин між СРСР та його сателітами в період наростання кризи соціалістичної системи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. По мірі зростання ролі Польщі в ЄС, дедалі більше з'являється наукових праць з історії Польщі. Східноєвропейський націонал-комунізм цікавив багатьох вчених які розглядали різні аспекти даного політичного феномену.

Українські історики здебільшого досліджували історію ПНР та воєнного стану 1981–1983 рр., фрагментарно та в контексті історії України або на основі українських документів. Зокрема, праці О.Г. Бажана «Польська криза 1980–1981 років в інформаційних документах ЦК КПУ та КДБ УРСР»¹, Ю.О. Каганов «Опозиційний рух в Україні і Польщі в контексті суспільно-політичних трансформацій (1970–80-ті рр.)»². Дещо нестандартний підхід застосувала О.М. Родигіна у науковій статті «Воєнний стан в Польщі 1981–1983 рр. у спогадах польських режисерів»³ дослідивши воєнний

¹ Бажан О.Г. Польська криза 1980–1981 років в інформаційних документах ЦК КПУ та КДБ УРСР // Краєзнавство. 2023. № 1–2. С. 103–110. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/33972>

² Каганов Ю.О. Опозиційний рух в Україні і Польщі в контексті суспільно-політичних трансформацій (70–80-ті рр. XX ст.): Компаративний аналіз // Zaporizhzhia Historical Review. 2021. № 1 (20). С. 283–294. URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/1678>

³ Родигіна О.М. Воєнний стан в Польщі 1981–1983 рр. у спогадах польських режисерів // Вісник Донецького національного університету. Сер. Б: Гуманітарні науки. 2015. № 1–2. С. 503–507. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdnuig_2015_1-2_88

стан через призму спогадів діячів культури. Тематику воєнного стану зачепили вчені Л.О. Зашкільняк та М.Г. Крикун під час спроби синтезу польської історії «Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів»⁴.

Зарубіжна історіографія в першу чергу представлена дослідженнями польських науковців. У монографії «Gospodarka polski w latach 1944–1989»⁵ Я. Калінський дослідив польську історію 1944–1989 рр., через призму економіки, зокрема розкривши економічні особливості періоду воєнного стану. В той час як Я. Скоржинський приділив увагу політиці та охарактеризував польську опозицію на прикладі «Солідарності» та її діяльності в умовах воєнного стану в книзі «Krótka Historia Solidarności 1980–1989»⁶. Детальне дослідження безпосередньо воєнного стану представлено М. Дзьобеком в колективній монографії «Stan wojenny 1981–1983»⁷ в якій досліджено процес підготовки та впровадження. В дослідженні загальної історії Польщі за редакцією істориків В. Менджецького та Є. Брацисевича ««Польща – нарис історії»⁸ згадується воєнний стан в якому даний період показаний як поворотний момент для польського комунізму.

Особливе місце в дослідженні історії Польщі займають представники західної історичної науки. Британський дослідник Б. Фоукс в своїй книзі «The rise and fall of communism in Eastern Europe»⁹ досліджуючи падіння комуністичних режимів в Європі охарактеризував події 1980–1981 рр., в Польщі як «передчасну революцію». Тим часом Н. Дейвіс написав книгу в якій виклав загальну історію Польщі «Боже ігрище: історія Польщі»¹⁰ в якій звернув увагу на двозначність політики В. Ярузельського називаючи його «прагматиком».

Важливою в контексті дослідження теми стала книга колишнього американського аналітика та заступника директора ЦРУ Д. Дж. Макічіна «Intelligence and the Confrontation in Poland, 1980–81»¹¹ в якій події воєнного стану відображені та проаналізовані з точки зору ЦРУ та на основі секретних документів. Один з найвідоміших в Україні американських вчених Т. Снайдер під час дослідження появи

⁴ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / наук. ред. Л. Зашкільняк. Львівський національний університет імені Івана Франка; Інститут історичних досліджень; Центр історичної полоністики. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. 752 с.

⁵ Kaliński J. Gospodarka polski w latach 1944–1989. Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Ekonomiczne, 1995. 251 s.

⁶ Skórzyński J. Krótka Historia Solidarności 1980–1989. Gdańsk. Europejskie Centrum Solidarności. 2014. 188 s.

⁷ Stan wojenny 1981–1983. Zeszyt 1: eseje historyczne, biogramy, wykaz skrótów, bibliografia, materiały dodatkowe. Katowice. 2021. 184 s.

⁸ Польща – нарис історії / за ред.: Владзімежа Менджецького та Єжи Брацисевича; пер. з пол. Івана Сварника; Ін-т нац. пам'яті, Коміс. переслідування злочинів проти пол. народу. Варшава: Вид-во Ін-т нац. пам'яті, 2022. 367 с.

⁹ Fowkes B. The rise and fall of communism in Eastern Europe. Palgrave Macmillan. 1993. 228 s.

¹⁰ Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Тарашук. Київ: Вид-во Соломії Павличко. Основи, 2008. 1080 с.

¹¹ MacEachin D.J. U.S. Intelligence and the Confrontation in Poland, 1980–81. Pennsylvania State University Press, 2002. 256 s.

модерних націй в своїй науковій праці «Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь, 1569–1999»¹² дійшов висновку що військове керівництво Польщі здійснило акт внутрішньої окупації у формі воєнного стану з метою захисту від зовнішньої окупації.

Незважаючи на наявність значного обсягу досліджень з історії Польщі, безпосередньо тематика польського воєнного стану 1981–1983 рр., в українській та зарубіжній історіографії залишається недостатньо вивченою або потребує нової інтерпретації в контексті сучасних підходів до взаємовідносин влади та народу. Невирішеною залишається в українській історіографії проблема відсутності комплексного вивчення воєнного стану 1981–1983 рр.

Мета статті є дослідження причин, передумов, ходу, наслідків та ролі СРСР у введенні воєнного стану в Польській Народній Республіці.

Основна матеріальна заява. Починаючи з 1944 р. польські землі з під німецького контролю перейшли у зону впливу СРСР. Новостворена ПНР (Польська народна республіка) керувалася ПОРП у співпраці з кількома маріонетковими партіями¹³. В ПНР з самого початку відбувалася боротьба націонал-комуністів та ставлеників СРСР. Після перемоги прорадянської фракції (Б. Берут) було підписано договір про торгівлю, що давало СРСР економічні інструменти впливу та поставило кінець на потенційній співпраці зі США, за планом Маршала через тиск з боку СРСР. У зв'язку з цими подіями ПОРП обрала тактику адаптації під вимоги СРСР і підтримування тонкої взаємодії, що відрізняло їх від комуністів Чехословаччини та Югославії¹⁴.

За правління Б. Берута була спроба встановити культ особи, а також збудовано викривлену в бік промисловості економіку, що заклало основу для майбутніх соціально-економічних труднощів та слабкості польської комуністичної системи. Наступні польські лідери В. Гомулка (1956–1970 рр.) та Е. Герек (1970–1980 рр.) не змогли виправити ситуацію та поглибили соціально-економічну кризу. В 1971 р. до ЦК ПОРП увійшов майбутній керівник воєнного стану генерал В. Ярузельський¹⁵.

В кінці 70-х рр. 20 ст., сформувалася сильна опозиція шляхом об'єднання робітничого та опозиційного рухів у Комітет оборони робітників, а потім і Комітет суспільної самооборони. Таким чином робітники та інтелігенція утворили міцний зв'язок, а вимоги до влади ставали дедалі радикальніші¹⁶.

У відповідь на невдачу соціально-економічну політику ПОРП по всій країні почалися масові страйки. В ході цієї хвилі протестів у вересні 1980 р., робітники утворили незалежну від влади профспілку «Солідарність»¹⁷ з метою боротьби за

¹² Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь, 1569–1999; пер. з англ.: А. Котенко, О. Надтока. Київ: Дух і Літера, 2012. 460 с.

¹³ Польща – нарис історії... С. 292.

¹⁴ Дейвіс Н. Боже ігрище... С. 873–877.

¹⁵ Kaliński J. Gospodarka polski w latach 1944–1989... S. 46–84, **Error! Reference source not found.**

¹⁶ Skórzyński J. Krótka Historia Solidarności 1980–1989. Gdańsk. Europejskie Centrum Solidarności. 2014. S. 15–17.

¹⁷ *Солідарність* – незалежна професійна спілка робітників, створена у вересні 1980 року в Польщі, що згодом переросла в широкий суспільно-політичний рух і зробила значний внесок у боротьбу польського народу з комуністичним режимом.

соціальні та політичні зміни, яка стала лідером опозиційного руху. Популярність «Солідарності» пояснюється репутацією профспілки як «голосу народу», харизматичним лідером Л. Валенсою¹⁸ та згуртуванням різних соціальних груп (робітники, інтелігенція, католицьке духовенство). Спроби влади домовитися зі страйкарями у 1980–1981 рр., провалилися, тому поступово ситуація зайшла в глухий кут¹⁹.

Для комуністичного режиму паралельно з погіршенням економічної та суспільно-політичної ситуації значним зовнішньополітичним ударом стало обрання польського священника Кароля Войтила Папою Римським Іоаном Павлом II. Католицька церква традиційно відігравала вагомий роль у польському суспільстві, тому поява опозиційного до ПОРП Папи Римського завдала сильного удару по ослабленій партії²⁰.

Провал економічної політики, консолідація демократичної опозиції, масові страйки та відсутність планів виходу з кризи призвели до заміни Е. Герека на С. Кано. З цього моменту почалося посилення силовиків. В СРСР серйозно поставилися до польської кризи, в серпні 1980 р., КДБ СРСР наказало республіканським управлінням посилити боротьбу з антирадянськими елементами. Паралельно з цим розпочалася операція по мінімізації контактів громадян ПНР та СРСР, особливо на території УРСР. КДБ всерйоз побоювався експорту революції в СРСР²¹.

В наступному 1981 р., сталися важливі події для польської опозиції: головна опозиційна профспілка «Солідарність» охоплювала вже 9 мільйонів поляків, Іоан Павло II пережив замах, а традиційний посередник між протестувальниками та владою лідер польських католиків С. Вишинський помер²².

В цей час активізувалася «Солідарність», яка в період жовтня–вересня 1981 р., провела з'їзд та закликала об'єднуватися вільні профспілки Східної Європи. СРСР в таких діях помітив загрозу європейському комунізму та готувався ввести війська Варшавського договору в Польщу, як це вже було в Угорщині 1956 р., та Чехословаччині 1968 р., але все ж Л. Брежнєва вмовили спробувати інший спосіб. Тогочасний лідер ПОРП С. Каня був нездатний стабілізувати ситуацію, тому вже з лютого 1981 р., головою уряду стає прихильник диктатури міністр оборони Польщі В. Ярузельський, який з жовтня одночасно займає ще й посаду голови ПОРП. Весь 1981 р., влада готувалася до жорсткої відповіді страйкарям²³.

Генерал В. Ярузельський був відомою постаттю у владних колах. Міністр оборони, досвідчений військовий, комуніст-консерватор, учасник Другої світової

¹⁸ Лех Валенса – співзасновник і перший керівник профспілки «Солідарність».

¹⁹ Родигіна О.М. Воєнний стан в Польщі 1981–1983 рр.... С. 503.

²⁰ Каганов Ю.О. Опозиційний рух в Україні і Польщі... С. 283–285.

²¹ Бажан О.Г. Польська криза 1980–1981 років... С. 104.

²² Смерть С. Вишинського стала серйозним ударом для опозиційного актикомуністичного руху, адже він був тривалий час лідером національно-релігійного спротиву.

²³ Польща – нарис історії... С. 320–321.

війни та придушення антикомуністичних виступів. В секретній доповіді ЦРУ, за десять днів до призначення В. Ярузельського зазначалося, що СРСР ймовірно ініціює зміну старих керівників ПОРП. В таких умовах кандидатура В. Ярузельського мала бути погоджена з СРСР²⁴.

Наказом від 12 грудня 1981 р.,²⁵ було оголошено введення на території ПНР воєнного стану, починаючи з 13 грудня 1981 року. Метою воєнного стану визначалося: «У зв'язку із загрозою життєво важливим інтересам держави і народу, з метою недопущення подальшого зниження суспільної дисципліни та створення умов для ефективної охорони миру, порядку та громадського порядку, а також забезпечення неухильного дотримання положень закону та поваги до засад суспільного співіснування...»²⁶. Фактично цим документом було підтверджено, що в польських комуністів більше не залишилося способів зберегти контроль над народом, окрім як застосувати силу.

Розуміючи що міць «Солідарності» в єдності з широкими масами населення, військові як тільки отримали владу ввели цензуру та контроль над усіма засобами зовнішньої та внутрішньої комунікації. Таким чином «Солідарність» була ізольована та не могла швидко організувати спротив²⁷.

Про введення воєнного стану населення дізналося завдяки ранковому зверненню по телебаченню генерала В. Ярузельського²⁸. В момент цього виступу військові вже зайняли телерадіостанції, комунікаційні мережі, колони військової техніки входили в міста, резервістів мобілізували до війська, а строковикам продовжили термін служби. Під заборону потрапили різноманітні народні об'єднання й акти непокори, вводився паспортний режим, тимчасово припинялася робота закладів освіти та діяльність більшості газет, окрім партійних пропагандистських видань. Окремо проводилася спецоперація «Ялиця»²⁹ яка передбачала арешти активних профспілкових діячів під час якої заарештували до 5 тис. осіб. Керувала воєнним станом Військова рада національного порядку

²⁴ MacEachin D.J. U.S. Intelligence and the Confrontation in Poland, 1980-81. Pennsylvania State University Press, 2002. s. 105-106.

²⁵ Постанова Державної ради від 12 грудня 1981 року про введення воєнного стану з міркувань державної безпеки.

²⁶ Internetowy System Aktów Prawnych. Uchwała Rady Państwa z dnia 12 grudnia 1981 r. w sprawie wprowadzenia stanu wojennego ze względu na bezpieczeństwo państwa. Dz.U. 1981 nr 29 poz. 155. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19810290155>

²⁷ Internetowy System Aktów Prawnych. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 12 grudnia 1981 r. w sprawie wykonania przepisów dekretu o stanie wojennym w zakresie łączności. Dz.U. 1981 nr 29 poz. 160. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19810290160>

²⁸ Оголошення воєнного стану – Войцех Ярузельський 13.12.1981. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=7MHPrdAbseo>

²⁹ «Ялиця» – це спецоперація польських спецслужб з метою інтернування лідерів «Солідарності», та підбір «активістів Солідарності», які могли б замінити радикалів у всіх регіональних радах та більших заводських комітетах.

(ВРОН). Ці заходи свідчили про гарну організацію та тривалу підготовку військових до введення воєнного стану³⁰.

Особливу увагу було звернено на боротьбу з польськими опозиційними митцями, зокрема, на режисерів жанру «Кіно морального неспокою»³¹. Кожен фільм даного жанру прямо чи опосередковано відображав складність та несправедливість життя в соціалістичній Польщі. 11 грудня 1981 р., почався Конгрес польської культури під час якого частину митців заарештували, деякі режисери певний час переховувалися. Нові та старі стрічки не проходили нові критерії цензури. В перші дні воєнного стану відчувався значний страх через неясність готовності військових вдаватися до крайнощів. Поступово більшість арештованих опозиціонерів випустили після підписання ними документу про лояльність. Заарештованими залишалися принципові опозиційні лідери, наприклад Л. Валенса.

Випадково польські режисери знайшли спосіб боротьби з репресіями: під час судового засідання було достатньо зробити вигляд зйомки на кінокамеру для того щоб судді виносили м'якші вироки або взагалі виправдовували підсудних. Це свідчить про розуміння судьями незаконності своїх рішень і небажання залишати докази своєї участі³².

Папа Римський Іоан Павло II 18 грудня 1981 р., звернувся у відкритому листі до генерала В. Ярузельського, Л. Валенси та лідерів польської католицької церкви в якому згадав про постраждалих людей та виразив прохання бути стриманішими та зупини кровопролиття³³. Фактично Папа Римський намагався в цей критичний момент виступити в ролі миротворця і посередника між владою та опозицією.

У січні 1982 р. польський єпископат рішуче виступить проти порушення прав людини, обмеження свобод, закликавши звільнити ув'язнених та припинити тиск на незгодних. Єпископат вказував що саме жорстка політика призвела до кризи і посилення репресій проблему не вирішить, а лише поглибить³⁴.

Протести та саботажі, як реакція народу на обмеження прав та введення воєнного стану³⁵ свідчила про несприйняття втручання військових в політичні справи. По всій країні відбувалися протести, понад 200 тисяч силовиків з спецтехнікою прийняли участь в їх придушенні. У Катовицькому воєводстві було вбито 9 шахтарів-страйкарів під час штурму однієї з страйкуючих шахт. Для боротьби з пропагандою з'явилися підпільні опозиційні видання, а відомі поляки бойкотували офіційні ЗМІ. Католицька церква створила Комітет примаса з допомоги особам, позбавленим волі та їхнім родинам³⁶.

³⁰ Stan wojenny 1981-1983. Zeszyt 1: eseje historyczne, biogramy, wykaz skrótów, bibliografia, materiały dodatkowe. Katowice. 2021. S. 48-51.

³¹ Родигіна О.М. Воєнний стан в Польщі 1981-1983 pp.... С. 504.

³² Ibid. С. 503-505.

³³ Stan wojenny 1981-1983 Zeszyt 3: wybór źródeł . Katowice. 2021. 134 s.

³⁴ Каганов Ю.О. Опозиційний рух... С. 293.

³⁵ Воєнний стан передбачав такі обмеження: заборона профспілок, страйків, цензура, обмеження свободи слова та пересування, комендантська година та інше.

³⁶ Польша – нарис історії...

Типовим прикладом стихійного протесту був протест у місті Лодзі 3 травня 1982 р., коли біля костелу зібралося не менше 2 тисяч осіб, які співали релігійні пісні, виражали підтримку опозиціонерам і Папі Римському Іоану Павлу II, критикували воєнний стан та СРСР. Поступово цей натовп перетворився на протестну демонстрацію³⁷.

Заборонена організація «Солідарність» пішла в підпілля, вже 31 серпня 1982 р. вона організувала масові протести в 66 містах, проте у м. Люблінні вони закінчилися стріляниною та смертю 3 мітингарів.

Оцінка владою ситуації дещо відрізнялася від реальності, зокрема згідно з доповіддю генерала Ч. Кіщака від 22 грудня 1981 р., опозиція була придушена. В. Ярузельський підтримав курс на зменшення конфронтації та здійснення мінімальних реформ. ПОРП стабільно втрачала своїх членів, що свідчило про відсутність єдності в її середині. Було помітно, що військові займають центристські позиції відкидаючи ідеї лібералів та радикалів. 25 січня 1982 р. сейм оголосив, що головне завдання воєнного стану досягнення національного порозуміння. Керівництво СРСР схвально оцінювало діяльність польської влади.

В. Ярузельський підтримав ідею приїзду до Польщі Папи Римського Іоана Павла II³⁸. Після смерті Л. Брежнєва з в'язниці звільнили Л. Валенсу, це свідчило про зміну тактики військових у зв'язку з політичними змінами в СРСР. 31 грудня 1982 р., воєнний стан призупинили, багатьох репресованих звільнили, але силовіки залишилися з розширеними повноваженнями. Паралельно з цим влада спробувала створити провладні профспілки, але популярності вони не набули.

На фоні зростання впливу католицької церкви відбувся триденний візит Папи Римського Іоана Павла II в червні 1983 р., який дав зрозуміти, що режим військової диктатури він не підтримує. Відносна стабілізація дозволила почати підготовку відміни суворого режиму. Спочатку державним органам було розширено повноваження які стосувалися протидії антидержавній діяльності, зокрема полегшення слідчих дій що давало можливість в подальшому здійснювати тиск на суспільство без введення воєнного стану. Зібрання сейму від 14 липня 1983 р., відмінило воєнний стан³⁹.

Керівник ПНР В. Ярузельський називав економічні проблеми однією з причин введення воєнного стану. Доказом катастрофічності економічної ситуації стала постанова уряду ПНР від 12 грудня 1981 р., про регламентований продаж товарів⁴⁰. В польських магазинах посилювався дефіцит, в той час як продуктивність праці продовжувала знижуватися. З 1 січня 1982 р., фактично населення мало

³⁷ Instytut Pamięci Narodowej. Teczka pracy TW, ps. Piotr – Relacja z zajęć ulicznych w dniu 3 maja 1982 r. URL: <https://polskiemiesiace.ipn.gov.pl/mie/wszvstkievvdarzenia/grudzie-1981/archiwalia/lodz/aparat-represji/119612.Teczka-pracy-TW-psPiotr-Relacja-z-zajsc-ulicznych-w-dniu-3-maja-1982-r.html>

³⁸ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі... С. 631–639.

³⁹ Ibid. С. 631–639.

⁴⁰ Stan wojenny 1981–1983 Zeszyt 3; wybór źródeł . Katowice. 2021. 80 s.

отоварюватися за картковою системою з чітко визначеними місячними нормами. Така дія не додавала популярності режиму військової диктатури.

В результаті політики військової диктатури були зруйновані економічні зв'язки, мілітаризувалася економіка, зникли потенційні кредитори, збільшилася інфляція, скоротилися субсидії, зменшилися доходи держави. Найважчими були 1981–1982 рр., починаючи з 1983 р., ситуація почала стабілізуватися, проте ліквідувати системну кризу в ПНР не вдалося. Загалом за 2 роки воєнного стану населення збідніло на 30%⁴¹. Такі дані свідчать, що метод силової стимуляції економіки в перехідний період не спрацював.

Генерал В. Ярузельський безперечно вірив у ефективність запровадженої політики, однак економіка в цей час розвивалася хаотично і не лінійно та потерпала від внутрішніх розбратів викликаних протиріччями та невизначеністю шляху розвитку. Проблема полягала в тому, що В. Ярузельський вважав внутрішню окупацію надійним засобом збереження влади ПОРП та уникнення радянської інтервенції. Це був типовий командно-адміністративний крок в дусі марксизму⁴².

Реакція світу на воєнний стан в ПНР різнилася залежно від політично-економічного устрою держав: соціалістичні режими підтримували В. Ярузельського, а капіталістичні країни навпаки засуджували. Прем'єр-міністр Франції П. Моруа, підкреслював що: «воєнний стан це внутрішнє питання Польщі, проте обмеження демократії є поганим шляхом»⁴³. Лідер НДР Е. Хонекер обіцяв допомогу В. Ярузельському натякаючи, що канцлер ФРН Г. Шмідт займає нейтральну позицію.

США відреагували різко і безапеляційно: прирівняли воєнний стан до державного перевороту, засудили його і ввели санкції проти ПНР та СРСР⁴⁴. Крім Польщі під санкції потрапив і Радянський Союз, так як на нього було покладено вину за воєнний переворот, адже ПНР була радянським сателітом де без відома та згоди радянських керівників жодних кардинальних дій не ініціювали. На міжнародній арені воєнний стан не посилив, а ослабив ПНР ізолюючи від останніх навіть тих небагатьох західних партнерів, що погоджувалися співпрацювати. ПНР під керівництвом військових потрапила в ще більшу залежність від СРСР, хоча прямої інтервенції вдалося уникнути.

Під час перебування першим секретарем ПОРП В. Ярузельський розробив свій власний стиль правління пов'язаний з ухиленням від завдання остаточного розгрому робітничої опозиції. З одного боку він тримав жорстку лінію партії, а з іншого боку вів перемовини з лідерами опозиції. Проводив жорстку економічну політику, але

⁴¹ Stan wojenny 1981–1983. Zeszyt 1: eseje historyczne, biogramy, wykaz skrótów, bibliografia, materiały dodatkowe. Katowice. 2021. S. 77–83.

⁴² Марксизм – це філософське, економічне та політичне вчення, засноване у 19 ст. Карл Маркс та Фрідріх Енгельс. Воно аналізує розвиток суспільства через призму економічних відносин і боротьби між соціальними класами.

⁴³ Stan wojenny 1981–1983 Zeszyt 3: wybór źródeł. Katowice. 2021. 116–117 s.

⁴⁴ Дейвіс Н. Боже ігрище... С. 939–941.

послабляв її як тільки у суспільстві назрівало невдоволення⁴⁵. Очевидно що керівництво ПНР затягувало час та чекало на зміни в СРСР, адже пристаріла номенклатура не могла вічно керувати КППС і світовий комуністичний рух очікував на зміни.

Отже, поява Польської народної республіки та Польської Об'єднаної Робітничої Партії це результат впливу СРСР на Польщу. Протягом всього часу існування польське керівництво і суспільство перебувало в стані перманентної кризи та в зоні впливу СРСР. Спроба розвитку ПНР за радянським зразком призвела до викривлення економіки та диктатури, що і визначило майбутню соціально-економічну кризу.

Очевидно, що ПНР і комуністичний режим були штучними утвореннями, які не мали майбутнього через економічні помилки та ігнорування польських національних особливостей, зокрема впливу католицької церкви. Цей штучний та хиткий режим вичерпав свій ресурс та почав швидко розсипатися на початку 1980-х рр., отже єдиним шансом порятунку залишався силовий варіант. Вибір стояв між польським воєнним станом або воєнною інтервенцією СРСР, в таких умовах генерал В. Ярузельський взяв відповідальність на себе та застосував польську армію, що продовжило існування режиму на декілька років, проте зберегти та стабілізувати ПНР та владу ПОРП все ж не вдалося.

REFERENCES

- Bazhan, O. (2023). Polska kryza 1980–1981 rokov v informatsiinykh dokumentakh TsK KPU ta KDB URSSR [Polish Crisis of 1980–1981 in the Informational Documents of the Central Committee of the CPU and the KGB of the UkrSSR]. *Kraieznavstvo*, 1–2, 103–110. Retrieved from <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/33972> [in Ukrainian].
- Davies, N. (2008). *Bozhe ihryshche: istoriia Polshchi* [God's Playground: A History of Poland] (P. Tarashchuk, Trans.). Kyiv: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko "Osnovy". 1080 p. [in Ukrainian].
- Fowkes, B. (1993). *The rise and fall of communism in Eastern Europe*. Palgrave Macmillan. 228 p. [in English].
- Internetowy System Aktów Prawnych. (1981). Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 12 grudnia 1981 r. w sprawie wykonania przepisów dekretu o stanie wojennym w zakresie łączności. Dz.U. 1981 nr 29 poz. 160. Retrieved from <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19810290160> [in Polish].
- Internetowy System Aktów Prawnych. (1981). Uchwała Rady Państwa z dnia 12 grudnia 1981 r. w sprawie wprowadzenia stanu wojennego ze względu na bezpieczeństwo państwa. Dz.U. 1981 nr 29 poz. 155. Retrieved from <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19810290155> [in Polish].
- Instytut Pamięci Narodowej. (1982). Teczka pracy TW, ps. Piotr – Relacja z zajęć ulicznych w dniu 3 maja. Retrieved from <https://polskiemiesiace.ipn.gov.pl/mie/wszystkiewydarzenia/grudzie-1981/archiwalia/lodz/aparat-represji/119612.Teczka-pracy-TW-psPiotr-Relacja-z-zajsc-ulicznych-w-dniu-3-maja-1982-r.html> [in Polish].
- Kahanov, Yu.O. (2021). Opozytsiinyi rukh v Ukraini i Polshchi v konteksti suspilno-politychnykh

⁴⁵ Fowkes B. The rise and fall of communism in Eastern Europe... P. 169.

- transformatsii (70–80-ti rr. XX st.): Komparatyvnyi analiz [Opposition Movement in Ukraine and Poland in the Context of Socio-Political Transformations of the 1970s–1980s: A Comparative Analysis]. *Zaporizhzhia Historical Review*, 1(20), 283–294. Retrieved from <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/1678> [in Ukrainian].
- Kaliński, J. (1995). *Gospodarka Polski w latach 1944–1989* [Economy of Poland in 1944–1989]. Warsaw: Państwowe Wydawnictwa Ekonomiczne. 251 p. [in Polish].
- Kolegium (Ed.). (1952). *Trybuna Ludu*, R. 5, nr 264. Warsaw: Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. Retrieved from <http://sbc.org.pl/Content/461525/PDF/iv219008-1952-264-0001.pdf> [in Polish].
- MacEachin, D.J. (2002). *U.S. Intelligence and the Confrontation in Poland, 1980–81*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press. 256 p. [in Polish].
- Mendzhetskyi, W., & Bracysevyeh, J. (2022). *Polshcha – narys istorii* [Poland – A Historical Outline]. Warsaw: Instytut Pamięci Narodowej. 367 p. [in Ukrainian].
- Rodyhina, O.M. (2015). *Voiennyi stan v Polshchi 1981–1983 rr. u spohadakh polskykh rezhyseriv* [Martial Law in Poland (1981–1983) in the Memoirs of Polish Film Directors]. *Visnyk Donetskooho natsionalnoho universytetu. Serii B: Humanitarni nauky*, 1–2, 503–507. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdnug_2015_1-2_88 [in Ukrainian].
- Skórzyński, J. (2014). *Krótką historia Solidarności 1980–1989* [A Short History of Solidarity 1980–1989]. Gdańsk: Europejskie Centrum Solidarności. 188 p. [in Polish].
- Snyder, T. (2012). *Peretvorennia natsii: Polshcha, Ukraina, Lytva, Bilorus, 1569–1999* [The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999]. Kyiv: Dukh i Litera. 460 p. [in Ukrainian].
- Stan wojenny 1981–1983. *Zeszyt 1: eseje historyczne, biogramy, wykaz skrótów, bibliografia, materiały dodatkowe* [Martial Law 1981–1983. Issue 1: Historical Essays, Biographies, List of Abbreviations, Bibliography, Supplementary Materials]. (2021). Katowice. 184 p. [in Polish].
- Stan wojenny 1981–1983. *Zeszyt 3: wybór źródeł* [Martial Law 1981–1983. Issue 3: Source Selection]. (2021). Katowice: [Publisher not specified]. 147 p. [in Polish].
- Zashkilniak, L.O., & Krykun, M.H. (2002). *Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dнів* [History of Poland: From Ancient Times to the Present Day] (L. Zashkilniak, Ed.). Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet im. I. Franka. 752 p. [in Ukrainian].

Отримано 15.01.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 7.02.2026

Прийнято до друку 22.02.2026

Submitted 15.01.2026

Received in revised form 7.02.2026

Accepted for publication 22.02.2026

ECONOMIC DIPLOMACY OF THE REPUBLIC OF INDIA IN SOUTH ASIA UNDER THE PRIME MINISTERSHIP OF NARANDRA MODI

Iryna Tykhonenko*
Oleksandr Dubovyi**

Abstract

The article attempts to analyze India's economic diplomacy in the South Asian region during the Prime Ministership of N. Modi. The goal of the article is to study the means of India's economic diplomacy towards the states of the South Asian region and determine the level of their effectiveness during the tenure of N. Modi.

The research methodology is based on the principles of scientificity, systematicity and objectivity with an appeal to case study methods, comparative analysis and general scientific methods.

The scientific novelty of the article lies in the analysis of the modern dimension of India's economic diplomacy in South Asia since 2014 and its impact on India's bilateral and multilateral initiatives in the region with an emphasis on the "Chinese" factor.

Conclusions. The conceptual foundations of Indian foreign policy are analyzed via the "Neighborhood First" policy, the "Vasudhaiva Kutumbakam" principle, and the key provisions of the "Modi Doctrine", which determine the modern logic of New Delhi's regional interaction. Considerable attention is paid to the analysis of practical cases of India's cooperation with the states of the region – Bhutan, Bangladesh, Maldives, Sri Lanka, Nepal, and Afghanistan. It is determined that the most profound and strategic nature is the relationship with Bhutan, where economic interaction covers infrastructure, energy, and financial areas. Relations with the Maldives and Sri Lanka are considered as examples of using economic support to stabilize partners in crisis conditions. At the same time, cooperation with Nepal, Afghanistan and Bangladesh in current situation is characterized by more complex dynamics due to political and security factors. Antagonism with Pakistan levels the effectiveness of bilateral economic interaction.

The authors conclude that India's economic diplomacy serves not only as a tool for developing trade and investment, but also as an important mechanism for strengthening political influence, ensuring regional stability, and countering China's growing activity.

Keywords: economic diplomacy, foreign policy, South Asia, India, China, Modi doctrine, investment policy

* PhD in political sciences, Associate professor of the Department of International Relations and Foreign Policy, Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine. E-mail: irinavi2202@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7716-085X>

** master's student of the Department of International Relations and Foreign Policy, Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine. E-mail: alexdarklight1@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9152-9059>

**ЕКОНОМІЧНА ДИПЛОМАТІЯ РЕСПУБЛІКИ ІНДІЯ В ПІВДЕННІЙ АЗІЇ
ЗА ПРЕМ'ЄРСТВА НАРЕНДРИ МОДІ****Ірина Тихоненко*****Олександр Дубовий******Анотація**

У статті здійснено спробу аналізу економічної дипломатії Індії у регіоні Південної Азії за прем'єрства Н. Моді. Метою статті є дослідження засобів економічної дипломатії Індії щодо держав Південноазійського регіону та визначення рівня їх ефективності за каденції Н. Моді.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах науковості, системності та об'єктивності з апелюванням до методів кейс-стаді, компаративного аналізу та загальнонаукових методів.

Наукова новизна статті полягає у аналізі сучасного виміру економічної дипломатії Індії у Південній Азії починаючи з 2014 р. та його впливу на двосторонні та багатосторонні ініціативи Індії в регіоні з акцентом на «китайський» фактор.

Висновки. Проаналізовано концептуальні засади індійської зовнішньої політики, зокрема політику «Сусідство насамперед», принцип «Васудхайва Кутумбакам» та ключові положення «доктрини Моді», що визначають сучасну логіку регіональної взаємодії Нью-Делі в економічній сфері. Значну увагу приділено аналізу практичних кейсів співпраці Індії з державами регіону – Бутаном, Бангладеш, Мальдівами, Шрі-Ланкою, Непалом та Афганістаном. Визначено, що найбільш глибокий і стратегічний характер мають відносини з Бутаном, де економічна взаємодія охоплює інфраструктурні, енергетичні та фінансові напрями. Відносини з Мальдівами та Шрі-Ланкою розглянуто як приклади використання економічної підтримки для стабілізації партнерів у кризових умовах. Водночас співпраця з Непалом, Афганістаном та останнім часом з Бангладеш – характеризується складнішою динамікою через політичні та безпекові чинники. Антагонізм з Пакистаном нівелює ефективність двосторонньої економічної взаємодії.

Автори підсумовують, що економічна дипломатія Індії виступає не лише інструментом розвитку торгівлі та інвестицій, а й важливим механізмом зміцнення політичного впливу, забезпечення регіональної стабільності та протидії зростаючій активності Китаю.

Ключові слова: економічна дипломатія, зовнішня політика, Південна Азія, Індія, Китай, доктрина Моді, інвестиційна політика

Цитування: Тихоненко, І. & Дубовий, О. (2026). Економічна дипломатія Республіки Індія в Південній Азії за прем'єрства Нарендри Моді. *Консенсус*, 1, 159–172.
<https://doi.org/10.3110/consensus/2026-01/159-172>

URL: <https://www.konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/220>

* кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили, Миколаїв, Україна.

E-mail: irinavi2202@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7716-085X>

** магістрант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили, Миколаїв, Україна. E-mail: alexdarklight@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9152-9059>

Постановка проблеми. Індія має значні можливості для реалізації позиції лідера з точки зору політики та економіки в Південній Азії завдяки регіональній співпраці, що регламентується в політиці «Сусідство насамперед» ініційованою урядом Н. Моді. Значна роль у ній покладається на інструменти та механізми економічної дипломатії. Під час діалогу Шангри-Ла у 2018 р. Н. Моді наголосив на регіональній єдності, зв'язку та процвітанні, стверджуючи: «Ми повинні не лише будувати інфраструктуру, а й будувати мости довіри»¹. Політика «Сусідство насамперед» підкреслює взаємозв'язок торгівлі та відносин, підтверджуючи, що Південна Азія є центральною у зовнішньополітичній стратегії Індії. Тому, Індія активно використовує механізми економічної дипломатії для просування своїх інтересів, реалізуючи торговельну, інвестиційну, кредитно-фінансову політику та низку проектів у сфері логістики, енергетики (також відновлюваної), технологічній сфері у державах Південноазійського регіону.

Така активність Індії обумовлена і зовнішніми чинниками конкурентної протидії зі сторони Китаю для якого південноазійські держави є об'єктом реалізації ініціативи «Пояс і шлях» та співпраці з головним антагоністом Індії у регіоні – Пакистаном (проект Китайсько-пакистанського економічного коридору). Зміцнення зв'язків із такими сусідами, як Шрі-Ланка та Мальдіви, може посилити вплив Індії в Індійському океані, щоб протидіяти китайським ініціативам «Пояс і шлях» та «Нитка перлів» через інвестиції в інфраструктуру та торговельні угоди. Співпраця в енергетичній сфері, зокрема в гідроенергетичних проектах з Непалом та Бутаном, сприяє покращенню регіональної енергетичної безпеки. Зокрема, Індії притаманна провідна роль у реалізації багатосторонніх ініціатив в межах Південноазійської асоціації регіонального співробітництва (SAARC) та Ініціативи країн Бенгальської затоки з багатогалузевого технічного і економічного співробітництва (BIMSTEC), які посилюють вплив офіційного Нью-Делі не лише у регіоні Південної Азії, а й Південно-Східної Азії².

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Відзначимо, що особливості зовнішньополітичної стратегії Республіки Індія досить ґрунтовно досліджуються як українськими, так і закордонним науковцями. Серед вітчизняної наукової школи варто виокремити праці представників Всеукраїнської асоціації індологів: О.І. Лукаш³, О.А. Борділовської⁴, І.І. Вітер і В.І. Вітер⁵, а також аналітичну доповідь

¹ Kumar D. Prime minister Narendra Modi's regional strategy in South Asia: Opportunities and challenges. *International Journal of Multidisciplinary Research and Development*. 2025. Vol. 12. Issue 2. P. 112–113.

² Лукаш О.І., Тихоненко І.В. Регіональна система Південної Азії: Індія та особливості інтеграційного розвитку. *Інтеграційні процеси в Азії та Африці як складова світового історичного розвитку (кінець ХХ – початок ХХІ століття): монографія* / за заг. ред. В.О. Шведа, пер. англ. Прип'ік Є.О., Кравченко М.В. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2022. С. 104.

³ Лукаш О.І. Сучасна Індія на шляху успішних перетворень: модель розвитку. *Проблеми всесвітньої історії*. 2023, № 4. С. 148–171.

підготовлену Національним інститутом стратегічних досліджень України⁶, які акцентують увагу на економічній моделі розвитку Індії у XXI ст. Важливими для проведення дослідження стали напрацювання індійської наукової школи – Д. Кумара⁷, Дж. Равіндера, Дж. Камалакара⁸, К. Малікарджуна⁹, які розглядають не лише концептуальні засади зовнішньої політики Індії, а й особливості торговельно економічного, інвестиційного, фінансово-кредитного та інфраструктурного співробітництва з державами Південної Азії. Для аналізу сучасного стану та динаміки торговельно-економічної взаємодії Індії з південноазійськими державами вагому роль відіграли звіти Міністерства закордонних справ Індії.

Незважаючи на значний науковий доробок українських індологів, питання економічної дипломатії Індії за прем'єрства Н. Моді саме у регіоні Південної Азії є мало дослідженим, що актуалізує зазначену тематику.

Метою роботи є дослідження основних напрямків та здобутків у реалізації економічної дипломатії Індії у відносинах з державами Південної Азії у період прем'єрства Н. Моді.

Викладення основного матеріалу. Південноазійський регіон є одним з найменш економічно інтегрованих регіонів світу. Південноазійська асоціація регіонального співробітництва та існуюча в її межах Угода про преференційну торгівлю не змогли подолати торговельні бар'єри. Більше того, внутрішньорегіональна ситуація та діяльність SAARC залежать від індійсько-пакистанського протистояння. Проте, Індія є центросиловою державою в Південній Азії, і з початку ще першої каденції прем'єрства Н. Моді ставить мету зайняти лідерські позиції у світі в цілому. Доктрина Гуджрала є базисом для регламентації розбудови відносин офіційного Нью-Делі з державами Південної Азії серед яких економічна взаємодія займає чільне місце. У свою чергу, зростання відносин Китаю з меншими країнами Південної Азії ставить під сумнів регіональне лідерство Індії.

Тому, уряд Н. Моді скоригував свою зовнішньополітичну стратегію,

⁴ Борділовська О.А. Діяльність уряду Н. Моді: економічні реформи й соціальні перетворення. *Індія: давнина і сучасність: збірник наукових праць*. Вип. II / відп. наук. ред. О.І. Лукаш; НАН України, ДУ «Інститут всевітньої історії НАН України», Всеукраїнська асоціація індологів. Київ, 2017. С. 104–114.

⁵ Вігер І.І., Вігер В.І. Економіка незалежної Індії в умовах глобалізації: особливості та проблеми розвитку. *Індія: давнина і сучасність: збірник наукових праць*. Вип. III / відп. наук. ред. О.І. Лукаш; НАН України, ДУ «Інститут всевітньої історії НАН України», Всеукраїнська асоціація індологів. Київ, 2025. С. 63–74.

⁶ Республіка Індія: потуга, що зростає. Перспективи розвитку українсько-індійських відносин: аналіт. доп. / [О. Александров, Н. Гавриленко, А. Грищенко, О. Давимука, М. Замікула, В. Орлик та ін.]; наук. ред. М. Паламарчука. Київ: НІСД, 2022. 88 с.

⁷ Kumar D. Prime minister Narendra Modi's regional strategy in South Asia: Opportunities and challenges. *International Journal of Multidisciplinary Research and Development*. 2025. Vol. 12. Issue 2. P. 110–115.

⁸ Ravinder G., Kamalakar G. Strategic Synergy in the Indian Ocean: India-Maldives Relations. *International Journal of Social Impact*. 2025. Vol. 10, No. 1. P. 11–19.

⁹ Mallikarjuna K. India-Sri Lanka Relations: A New Era of Cooperation Amid Economic Crisis. *International Journal of Creative Research Thoughts*. 2025. Vol. 13. Issue 3. P. 641–644.

дотримуючись політики «Сусідство насамперед» («Neighbourhood First») у якій серед іншого зазначається, що Індія зобов'язується допомагати сусідам ресурсами, навчанням та обладнанням, коли це необхідно, а також індійська сторона приділяє велику увагу покращенню зв'язку для сприяння вільному руху товарів, послуг та інформації в регіоні. Крім цього, у розбудові відносин з південно-азійськими державами Індія керується принципом «Васудхайва Кутумбакам», що означає «світ – одна родина», сприяючи глобальній єдності, взаємній повазі та мирному співіснуванню між культурами, народами та громадами. Так звана «доктрина Моді» у своїй основі має п'ять стовпів, які були представлені Н. Моді у квітні 2015 р.: 1) взаємодія, діалог (самвад); 2) культурні та цивілізаційні зв'язки (евам сабх'ята); 3) глобальна та регіональна безпека (суракша); 4) гідність, честь (самман); 5) спільне процвітання (самріддхі). Таке ідейне наповнення ідеально втілюється у політиці «Сусідство насамперед», яка виходить за межі лише двосторонньої взаємодії. У 2016 р. під час саміту в Гоа прем'єр-міністр Індії Н. Моді оголосив BIMSTEC ключовим компонентом індійської політики сусідства. Крім того, Індія уточнила, що метою BIMSTEC є не просто ізоляція Пакистану, а сприяння торгівлі, економічному зростанню та стратегічному партнерству між країнами-членами¹⁰.

В цілому класична економічна дипломатія здійснюється через сприяння торгівлі та інвестиціям, торговельні та інвестиційні угоди, фінансову допомогу, передачу технологій, сприяння проектам зв'язку тощо. Ці напрямки, у свою чергу, активно реалізує Індія з державами Південної Азії – Непалом, Бутаном, Бангладеш, Шрі-Ланкою, Мальдівами, Афганістаном (окрім Пакистану зважаючи на вище зазначену конфліктогенність, яка переважно нівелює результати економічної взаємодії, тому вона не буде розглядатися у цьому дослідженні). У таких країнах, як Непал, Бангладеш та Афганістан, роль Індії часто розглядається як модель балансування між дипломатичними зусиллями та певним тисом і відстоюванням власних національних інтересів.

Афганістан. Відзначимо, що взаємодія Індії з Афганістаном обумовлюється впливом «пакистанського» фактору та приходом до влади «Талібану» в Афганістані. Проте, офіційний Нью-Делі вдало використав стратегію «Вичікуй і спостерігай» – Індія не поспішала формалізувати зв'язки з «Талібаном», натомість продовжувала надавати гуманітарну підтримку та розвиток інфраструктури, тим самим зберігаючи свою присутність в Афганістані. Аналогічно, Індія використала свою економічну потужність, щоб врятувати Мальдіви від фінансової кризи, навіть коли початкова напруженість з урядом Муїцзу вщухла, що показує, що «стратегічне терпіння» може призвести до бажаних дипломатичних результатів.

У період з 2014 по 2021 рр. індійська сторона надала Афганістану у формі допомоги та інвестицій понад \$3 млрд. У 2024-2025 рр. фінансовому році загальний

¹⁰ Kumar D. Prime minister Narendra Modi's regional strategy in South Asia... P. 112-113.

обсяг торгівлі між Індією та Афганістаном становив приблизно \$1,087 млрд. Імпорт Афганістану до Індії склав \$689,8 млн, а індійський експорт – \$318,9 млн¹¹.

Успішним проектом Індії в Афганістані стала Дамба «Салма» (Salma Dam – Afghan-India Friendship Dam) – гідроелектростанція та іригаційний проект у провінції Герат, який Індія повністю фінансувала й завершила у 2016 р. Вона здатна виробляти 42 МВт електроенергії та забезпечити великі площі водою для сільського господарства, сприяючи економічному розвитку регіону. Ще однією важливою ініціативою, яка зміцнила двосторонню торгівлю, стало введення в експлуатацію порту Чабахар (Іран) у грудні 2017 р. Зокрема, через порт Чабахар Індія надала Афганістану як допомогу 110 000 тонн пшениці та понад 2000 тонн бобових.

З метою розширення торгівлі, уряд Афганістану у співпраці з урядом Індії 19 червня 2017 р. запустив спеціальний коридор для авіаперевезень, який було призупинено у зв'язку з приходом до влади «Талібану». Відзначимо друге засідання Ради стратегічного партнерства, яке відбулося в Нью-Делі 11 вересня 2017 р. під час якого було укладено «Нове партнерство в розвитку». Індія погодилася реалізувати важливі нові проекти, такі як гребля «Шахтут» та проект питної води для Кабула, що також сприятиме зрошенню, систему водопостачання міста Чарікар, дорожнє сполучення з Банд-е-Аміром у провінції Баміан, що сприятиме туризму. Крім того, Індія також зобов'язалася реалізувати додаткові 116 вискоєфективних проектів розвитку громад у 34 провінціях Афганістану. Ці проекти будуть у сферах освіти, охорони здоров'я, сільського господарства, іригації, питної води, відновлюваної енергії, боротьби з повенями, мікрогідроенергетики, спорту та адміністративної інфраструктури¹².

У жовтні 2025 р. уряд Індії заявив про відновлення статусу Технічної місії Індії в Кабулі на рівні Посольства Індії в Афганістані. «Посольство Індії в Кабулі надалі збільшуватиме внесок Індії у всебічний розвиток Афганістану, гуманітарну допомогу та ініціативи з розбудови потенціалу відповідно до пріоритетів та прагнень афганського суспільства», – зазначається в офіційному повідомленні МЗС Індії¹³.

Аналогічне використання політики «вичікуй і спостерігай» Індія використала у відносинах з Мальдівами, що дозволило відновити ефективність економічної дипломатії з цією державою.

Мальдіви. Відзначимо, що співпраця з Мальдівами безперечно важлива для Індії з точки зору її геополітичної та гео економічної стратегії, адже, географічно Мальдіви розташовані поблизу життєво важливих морських шляхів, через які проходить 50% світової торгівлі та 80% поставок енергії, а також входять у сферу інтересів Китаю.

¹¹ Saraf V., Saxena A. A Framework to Assess India's Economic Diplomacy in its Neighbourhood // The Takshashila Institution. 2025. URL: <https://takshashila.org.in/content/publications/assets/a-framework-to-assess-indias-economic-diplomacy.pdf>

¹² Bilateral Brief. Ministry of External Affairs, Government of India. 2020. URL: https://www.mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/Kabul_2020.pdf

¹³ Upgradation of the Technical Mission of India in Kabul to Embassy of India. Ministry of External Affairs, Government of India. 2025. URL: https://www.mea.gov.in/press-releases.htm?dtl/40223/Upgradation_of_the_Technical_Mission_of_India_in_Kabul_to_Embassy_of_India

Індія є основним торговельним партнером та постачальником допомоги Мальдівам. Офіційний Нью-Делі розширив кредитні лінії та гранти на проекти розвитку, включаючи житло, водопостачання та портову інфраструктуру. У 2020 р. Індія надала Мальдівам 178 тонн медикаментів та дезінфікуючих засобів безкоштовно для боротьби з наслідками COVID-19 та як прояв індійської «дипломатії вакцин». Крім того, кредитна лінія на суму \$200 млн. надана Індією, сприяла Мальдівам у придбанні необхідного обладнання для реагування на COVID-19.

У грудні 2022 р. Резервний банк Індії та Валютне управління Мальдів підписали Угоду про обмін іноземної валюти на основі обмінного курсу SAARC, що дозволило Валютному управлінню Мальдів залучити приблизно до \$200 млн. від Резервного банку Індії¹⁴.

У 2023 р. перемога М. Муїцзу на виборах загострила відносини Індії та Мальдів, адже, останні зосередилися на оборонному співробітництві з Китаєм. У державі виникла економічна криза і незважаючи на досить антиіндійські настрої, офіційний Нью-Делі – допоміг. Державний банк Індії надав лінійний кредит у розмірі \$50 млн та \$760 млн через Угоди про валютні свопи в межах SAARC¹⁵.

У серпні 2024 р. Національна платіжна корпорація Індії та Міністерство економічного розвитку і торгівлі підписали Угоду про впровадження UPI на Мальдівах. У жовтні 2024 р. між Індією та Мальдівами було підписано чергову Угоду про валютний стовп на суму \$400 млн.

Президент Республіки Мальдіви М. Муїцзу перебував з державним візитом в Індії з 6 по 10 жовтня 2024 р. у результаті якого було ухвалено Рамкову угоду «Індія, Мальдіви: Бачення всебічного партнерства в галузі економіки та морської безпеки». Це відновило та покращило економічне співробітництво між державами, знявши з порядку денного напругу, яка існувала.

Прем'єр-міністр Індії Н. Моді перебував з державним візитом на Мальдівах з 25 по 26 липня 2025 р. і охарактеризував двосторонні відносини як «давніші за історію та глибокі, як океан»¹⁶, підкресливши глибокі вкорінені зв'язки між державами. Було підписано вісім меморандумів про взаєморозуміння, які стосувалися нових кредитних ліній, співробітництва у фармацевтичній галузі, рибальстві та аквакультури, розвитку цифрових технологій.

Важливість відносин з Мальдівами проявилася у виділенні офіційному Мале 6 мільярдів рупій (\$69 млн) в межах національного бюджету Індії на 2025 р. Найбільш масштабним наразі є проект «Розширене сполучення Мале» (Greater Malé Connectivity Project), який має на меті з'єднати Мале з островами Віллінгілі, Гульхіфалху та

¹⁴ Ravinder G., Kamalakar G. Strategic Synergy in the Indian Ocean: India-Maldives Relations. *International Journal of Social Impact*. 2025. Vol. 10, No. 1. P. 14-15.

¹⁵ Shankar Raj R., Shankar Bharti S. India's 'Wait and Watch' Diplomacy: Redefining Regional Engagement in South Asia. *Institute for Security and Development Policy*. 2025. May 26. URL: <https://www.isdp.eu/wp-content/uploads/2025/05/Brief-Raj-Bharti-May-26-2025.pdf>

¹⁶ India-Maldives Bilateral Relations. *Ministry of External Affairs, Government of India*. 2024. URL: <https://www.mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/Bilateral-Brief-Unclassified-March-2024.pdf>

Тілафуші за допомогою низки мостів, дамб та доріг. Цей проєкт має вирішальне значення для порту Гульхіфалху та стане головним каталізатором розвитку економіки Мальдів у майбутньому завдяки створенню робочих місць та економічній активності. Він фінансується за рахунок окремого ліміту співпраці у розмірі \$400 млн та гранту від Індії у розмірі \$100 млн¹⁷.

Бангладеш. Бангладеш та Республіка Індія мають глибокі культурні та економічні зв'язки, що ґрунтуються на історії та спільній спадщині регіону Бенгалія. Однак нещодавні політичні зрушення змінили динаміку двосторонньої взаємодії. Після усунення від влади прем'єр-міністра Ш. Хасіна у 2024 р., тимчасовий уряд Бангладеш на чолі з М. Юнус відновив більш активну співпрацю з Пакистаном, що безперечно негативно вплинуло на відносини з Індією. Проте, за останні понад 15 років Індія надала Бангладеш три кредитні лінії на загальну суму приблизно \$8 млрд., спрямованих на розвиток інфраструктури у кількох секторах, таких як дороги, залізниці, судноплавство, і порти. Індія надає Бангладеш грантову допомогу на будівництво залізничного сполучення Ахаура-Агартала, поглиблення внутрішніх водних шляхів у Бангладеш¹⁸.

Візит прем'єр-міністра Н. Моді до Бангладеш став історичною подією у 2015 р. Було не лише врегульовано територіальну суперечку між державами, а й оголошено про нові форми економічної співпраці. Зокрема, Індія відкрила нову кредитну лінію на суму \$2 млрд для Бангладеш, а також погодилася створити дві спеціальні економічні зони для подолання зростаючого торговельного дефіциту. Обидві сторони підписали близько 22 угод, включаючи Угоду про співпрацю в галузі морської безпеки та контроль за торгівлею людьми і потоком фальшивої індійської валюти. Індія також взяла на себе ініціативу посилити зв'язок між Індією та Бангладеш за допомогою автомобільних, залізничних, річкових, морських ліній електропередачі, нафтопроводів та цифрових зв'язків¹⁹.

Під час візиту до Індії прем'єр-міністра Бангладеш Ш. Хасіні у жовтні 2019 р. лідери підписали сім договорів і три проєкти щодо посилення двосторонньої співпраці між двома країнами.

Меморандум про взаєморозуміння між Індією та Бангладеш підписаний у квітні 2017 р. дозволяє транскордонну торгівлю шляхом створення «прикордонних пунктів Хаат» у віддалених селах на узгодженій «нульовій лінії» кордону. Також, у 2023 р. підписані два Меморандуми про взаєморозуміння, щодо транскордонних платіжних операцій.

У 2021 р. було створено спільну економічну зону Індія-Бангладеш у Монгла та відкрито міст Маїтрі Сету (Платформа дружби), що з'єднав дві держави і дозволив

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ghalib S.J., Khan M.A. Dominance via Diplomacy: Analysing India's Assertive Regional Strategy in South Asia. *Journal of Security and Strategic Analyses (JSSA)*. 2025. Vol. 11. No. 1. P. 38–39.

¹⁹ Kumar S. India-China Rivalry over their dominance in South Asia. *South Asia: Challenges and Opportunities* (Ed. Sharma A.). JTS Publications, 2022. P. 65.

скоротити транспортні витрати і час доставки товарів між Індією та портом Читтагонг у Бангладеш. У 2023 р. відкрито залізничне сполучення Агартала-Ахаура для покращення торгівлі та туризму. 18 березня 2023 р. введено в експлуатацію нафтопровід Bangladesh-India Friendship Pipeline, що забезпечує регулярні поставки дизельного пального з Індії (Нумалігарх) до Бангладеш (Парпатібур). Обсяг прямих іноземних інвестицій у період з квітня 2000 р. по вересень 2024 р. склав \$765 млн²⁰.

Непал. Відносини між Індією та Непалом характеризуються асиметричністю, певною напруженістю через існуючі прикордонні суперечності. У 2015 р. Непал став свідком третього випадку економічного ембарго, запровадженого Індією через відмову офіційного Катманду прислухатися до порад Нью-Делі щодо внесення змін до новоствореної Конституції відповідно до цілей Індії²¹.

Серед здобутків двосторонньої співпраці було реалізовано кілька проєктів зі сполучення, щоб забезпечити та полегшити доступ Непалу до морських транспортних та торговельних шляхів. До них належать: залізничне сполучення Джаянагар – Біджапур – Бардібас (перша в історії Непалу лінія широкої колії), Джогбані – Біратнагар і Раксаул – Катманду, а також проєкт дороги Хулакі/Тераї.

Підписано угоди щодо розвитку індійськими розробниками нових гідроенергетичних проєктів у Непалі, включаючи Пхукот Карналі потужністю 480 МВт і Нижній Арун потужністю 669 МВт²².

У 2010 р. між урядом Індії та урядом Непалу було підписано Меморандум про взаєморозуміння щодо розвитку залізничної інфраструктури на п'яти прикордонних пунктах. Транскордонна ділянка першого залізничного сполучення, що з'єднує Джайнагар (Індія) з Куртою (Непал), почала функціонувати у квітні 2022 р.

Після землетрусу 2015 р. уряд Індії виділив \$1 млрд., включаючи \$250 млн як грант та \$750 млн як кредитну лінію, на відбудову після подолання наслідків землетрусу в Непалі.

У травні 2021 р. Непал став першою країною, яка скористалася перевагами переглянутих Керівних принципів Індії щодо транскордонної торгівлі електроенергією (2018 р.), коли Управління електроенергетики Непалу уклало угоду з NTPC Vidyut Vyapar Nigam Ltd про купівлю електроенергії в режимі реального часу на Індійській енергетичній біржі.

У 2019 р. було введено в експлуатацію нафтопровід Мотіхарі-Амлекхандж (MAPL), який став першим транскордонним нафтопроводом у регіоні Південної Азії та приніс економічні вигоди Непалу. Для подальшого посилення енергетичної співпраці через трубопроводи, 1 червня 2023 р. було підписано Меморандум про

²⁰ Saraf V., Saxena A. A Framework to Assess India's Economic Diplomacy in its Neighbourhood. *The Takshashila Institution*. 2025. URL: <https://takshashila.org.in/content/publications/assets/a-framework-to-assess-indias-economic-diplomacy.pdf>

²¹ Thapa S. Realpolitik of Indo-Nepal Relations. *RAIS Conference Proceedings*. 2024. April 4-5. P. 98-99.

²² India-Nepal Bilateral Brief. *Embassy of India in Nepal*. URL: <https://www.indembkathmandu.gov.in/about-india-nepal-relations>

взаєморозуміння щодо будівництва інфраструктури постачання нафти шляхом прокладання нового трубопроводу між Сілігурі та Джапою та продовження існуючого нафтопроводу від Амлехгандж до Чітвана, а також будівництва двох терміналів у Чітван та Джапа²³.

Бутан. Дуже ефективною є економічна дипломатія Індії щодо Бутану, що втілюється у наступних досягненнях. Візит прем'єр-міністра Індії Н. Моді до Бутану у 2019 р. був значною мірою зосереджений на співпраці в енергетичній галузі та технологічному прогресі. Він відкрив гідроелектростанцію Мангдечху потужністю 720 МВт і запровадив використання карток RuPay, випущених Індією, в Бутані. Було укладено нову Угоду про купівлю електроенергії для гідроелектростанції Мангдечху.

У березні 2024 р. Н. Моді знову відвідав з візитом Бутан, за результатами якого було підписано низку угод та меморандумів про взаєморозуміння, що охоплювали різні сектори, включаючи енергетику, космос, спорт та охорону здоров'я. Підписано Меморандум про взаєморозуміння щодо залізничного сполучення, який окреслює створення двох конкретних маршрутів: Кокрайхар-Гелефу та Банархат-Самце. Н. Моді також оголосив про допомогу у розмірі 100 мільярдів бутанських нгултрумів на 13-й п'ятирічний план Бутану.

Візит короля Бутану Джігме Кхесара Намг'яла Вангчука у грудні 2024 р. ознаменував подальший прогрес у міждержавному стратегічному партнерстві, зокрема у галузі відновлюваної енергетики, проекті Пунатсангчху-II та інтеграції економічної діяльності вздовж індійсько-бутанського кордону.

У 2016 р. укладено Угоду про вільну торгівлю між державами, що значно активізувало економічну взаємодію. Індійські інвестиції становлять приблизно 55% від загального обсягу прямих іноземних інвестицій (ПІІ) Бутану, що надходять з Азії, що, у свою чергу, становить близько 30% від загального притоку ПІІ в країну. Це підкреслює критичну важливість індійських інвестицій в економічному ландшафті Бутану. Індійські інвестиції охоплюють різні ключові сектори розвитку, такі як гідроенергетика, банківська справа, виробництво, сільськогосподарська/харчова промисловість, фармацевтика, готельний бізнес та освіта²⁴.

Гідроенергетика є ключовим сектором основних індійських інвестицій. Наразі в Бутані працює сім гідроелектростанцій (ГЕС) загальною потужністю 2570 МВт, які постачають електроенергію до Індії. Зокрема, проект Мангдечху потужністю 720 МВт був введений в експлуатацію в серпні 2019 р. та офіційно переданий Бутану в грудні 2022 р. ГЕС Нікачху працює з січня 2025 р. ГЕС Пунатсангчху-II потужністю 1020 МВт наразі частково введена в експлуатацію та перебуває на завершальній стадії будівництва. Крім того, проект Пунатсангчху-I потужністю 1200 МВт наближається до завершення. Індія та Бутан підтримують міцний зв'язок через кілька ліній

²³ Brief on Development Partnership with Nepal. *India Embassy in Nepal*. URL: <https://www.indembkathmandu.gov.in/development-partnership2#>

²⁴ Exploring India-Bhutan relations. Deep Dive into the Neighbourhood First Policy. New Delhi: Indian Council of World Affairs Sapru House, 2025. P. 12-15.

електропередачі, що сприяє транскордонній торгівлі електроенергією. У березні 2025 р. корпорація Druk Green Power (DGPC) Бутану та PTC India підписали чотири важливі угоди про купівлю-продаж електроенергії. Ці угоди передбачають продовження дії чинної Угоди про купівлю-продаж електроенергії для ГЕС Чхукха, імпорту електроенергії з Індії протягом зимових місяців, збільшення ліміту продажу електроенергії з ГЕС Нікачху та експорт літнього надлишку електроенергії, виробленої ГЕС Басочху. У травні 2025 р. було укладено Меморандум між Група Адані та Druk Green Power Corporation про створення нових потужностей 5000 МВт²⁵.

Фінтехнології – це ще одна сфера співпраці між Індією та Бутаном. Druk PNB Bank Ltd. – це перша спільна банківська установа в Бутані, заснована в 2010 р. з 51% часткою власності, що належить Національному банку Пенджабу (PNB) Індії. Картку RuPay було запущено в Бутані у два етапи – Фаза I (2019 р.) та Фаза II (2020 р.), щоб забезпечити транскордонні платежі за допомогою карток RuPay. У 2021 р. в Бутані було запущено індійський додаток BHIM UPI.

У 2023 р. Індія виділила близько 198 крор індійських рупій на цифрові ініціативи в рамках 12-го плану Бутану. Ця підтримка зосереджена на вдосконаленні електронного урядування, освіти та технологій.

Угода між Індією та Бутаном про торгівлю, комерцію та транзит 2016 р. встановлює режим вільної торгівлі між двома країнами, а також забезпечує безмитний транзит товарів через Бутан до/з третіх країн. Індія постійно є головним торговельним партнером Бутану – як за джерелом імпорту, так і за напрямком експорту. Частка Індії в загальному обсязі торгівлі Бутану зросла з 79,17% у 2023 р. до 79,88% у 2024 р. У перерахунку на індійські рупії, у 2024 р. (січень-грудень) двостороння торгівля Індії з Бутаном становила 12 669 крор індійських рупій, з яких експорт Індії до Бутану склав 9 538 крор індійських рупій, а імпорту Індії з Бутану – 3 131 крор індійських рупій²⁶.

Шрі-Ланка. Шрі-Ланка є вагомим у контексті індійського військово-морського флоту та морської безпеки, що стає визначальним у протидії китайській ініціативі «Нитка перлів». Партнерство Індії зі Шрі-Ланкою розглядається як протипага зростаючим інвестиціям та впливу Китаю в регіоні. Угода про вільну торгівлю між Індією та Шрі-Ланкою, підписана у 2000 р., є основою міждержавної економічної інтеграції в таких сферах, як торгівля, інвестиції, енергетика, туризм та зв'язок.

Після економічної кризи 2022 р. у Шрі-Ланці, Індія надала їй низку економічної допомоги та позик на суму приблизно \$3,8 млрд. Цей пакет допомоги включав кредитні лінії на товари першої необхідності, такі як паливо, продукти харчування та ліки, а також позики для стабілізації валютних резервів Шрі-Ланки.

Індія відіграла важливу роль у сприянні взаємодії Шрі-Ланки з міжнародними фінансовими установами, такими як Міжнародний валютний фонд. Участь Індії в переговорах щодо реструктуризації боргу Шрі-Ланки в рамках Офіційного комітету

²⁵ Ibid. P. 18–20.

²⁶ India-Bhutan Relations. *Embassy of India in Buthan, Thimphu*. URL: <https://indembthimphu.gov.in/pages/NTU>

кредиторів стала ключовим фактором у здатності Шрі-Ланки подолати кризу. Фінансові пакети та механізми, надані Індією, допомогли Шрі-Ланці відкласти виплати боргів, давши країні час стабілізувати свою економіку та впровадити необхідні реформи²⁷.

5 квітня 2025 р. прем'єр-міністр Індії Н. Моді відвідав Шрі-Ланку та започаткував нову віху у двосторонніх відносинах, що стало сигналом до початку впровадження індійської політики «Vision Mahasagar» («Океанське бачення»). Під час візиту було відкрито 128-кілометрову залізничну лінію Махо-Омантай, відремонтовану за допомогою Індії у розмірі \$91,27 млн. Обидві країни підписали сім ключових угод у сферах оборони, енергетики, охорони здоров'я, торгівлі та цифрової інфраструктури.

Відзначимо участь індійської компанії Adani Ports and SEZ Ltd у розбудові порту Коломбо (Східний контейнерний термінал).

Індія заявила про рішучість своїх намірів у відновленні Шрі-Ланки та стабілізації її економіки, зокрема ініціативи та інвестиції у сфері зеленої/відновлюваної енергетики. Виступаючи з цього приводу, прем'єр-міністр Н. Моді заявив: «Сонячна електростанція Сампур допоможе забезпеченню енергетичної безпеки Шрі-Ланки. Усі жителі Шрі-Ланки отримають вигоду від підписаних угод про будівництво трубопроводу та розвиток Трінкомалі як енергетичного центру». Ще одним важливим кроком вперед стала угода про взаємодію між електромережами, яка сприятиме торгівлі електроенергією між двома країнами та потенційно дозволить Шрі-Ланці експортувати електроенергію в майбутньому. Ця угода є частиною ширшої системи співпраці в енергетичній сфері, яка включала тристоронній Меморандум про взаєморозуміння між Індією, Шрі-Ланкою та Об'єднаними Арабськими Еміратами (ОАЕ) щодо розвитку інфраструктури Трінкомалі. Розпочато масштабну ініціативу щодо зеленої енергетики з встановленням сонячних систем на дахах 5 000 релігійних установ по всій країні. Проект, що фінансується індійською кредитною допомогою у розмірі \$17 млн. Індія оголосила про допомогу на суму 2,4 мільярда шрі-ланкійських рупій для соціального та економічного розвитку східних провінцій Шрі-Ланки²⁸.

Висновки. На основі вище згаданих фактів можна стверджувати, що економічна дипломатія Індії в Південній Азії досить вдало використовується офіційним Нью-Делі як інструмент реалізації регіонального та глобального лідерства. Політика «Сусідство насамперед» у поєднанні з концептуальними засадами «Васудхайва Кутумбакам», стратегією «вичікуй і спостерігай» та «доктриною Моді» засвідчує прагнення Індії сформувати навколо себе пояс стабільності через торгівлю, інвестиції, енергетичні та інфраструктурні проекти.

²⁷ Mallikarjuna K. India-Sri Lanka Relations: A New Era of Cooperation Amid Economic Crisis. *International Journal of Creative Research Thoughts*. 2025. Vol. 13. Issue 3. P. 642.

²⁸ Oberoi R. New Era of Strategic Depth in India-Sri Lanka Relations. *Diplomacy Beyond*. 2025. April 8. URL: <https://diplomacybeyond.com/new-era-of-strategic-depth-in-india-sri-lanka-relations/>

Найбільш тісна й продуктивна співпраця простежується з Бутаном, де взаємодія має комплексний і стратегічний характер – від гідроенергетики, цифрових платіжних систем і кредитних ліній до транспортної та енергетичної інтеграції. Високий рівень партнерства також характерний для Шрі-Ланки та Мальдів, де Індія виступає ключовим донором, інвестором і стабілізуючим чинником у кризові періоди.

Водночас співпраця з Непалом та Бангладеш залишається менш стабільною та періодично ускладнюється політичними й прикордонними суперечностями, попри значну економічну взаємозалежність та реалізацію інфраструктурних і енергетичних проєктів. Відносини з Афганістаном характеризуються обмеженою, хоча й важливою присутністю, що залежить від безпекової ситуації та «пакистанського» фактору. Антагоністична природа індійсько-пакистанських відносин практично нівелює потенціал економічної дипломатії на цьому напрямку. Водночас важливим структурним чинником регіональної політики залишається китайський фактор, який дедалі активніше впливає на економічні та інфраструктурні процеси в регіоні. Конкуренція з Китаєм стимулює Індію до посилення економічної присутності, прискорення проєктів зв'язку та розширення фінансових і технологічних інструментів впливу.

REFERENCES

- Bordilovska, O. (2017). Diialnist uriadu N. Modi: Ekonomichni reformy y sotsialni peretvorennia [Activities of N. Modi's government: Economic reforms and social transformations] *Indiia: Davnyina i suchasnist [India: Antiquity and modernity]* in O.I. Lukash (Ed.), Kyiv, 104-114. [in Ukrainian].
- Embassy of India in Bhutan. (01 February 2025). India-Bhutan relations. Retrieved from <https://indembthimphu.gov.in/pages/NTU> [in English]
- Embassy of India in Nepal. (n.d.). Brief on development partnership with Nepal. Retrieved from <https://www.indembkathmandu.gov.in/development-partnership2#> [in English]
- Embassy of India in Nepal. (n.d.). India-Nepal bilateral brief. Retrieved from <https://www.indembkathmandu.gov.in/about-india-nepal-relations> [in English]
- Ghalib, S., & Khan, M. (2025). Dominance via diplomacy: Analyzing India's assertive regional strategy in South Asia. *Journal of Security and Strategic Analyses*, 11 (1), 29-47. [in English]
- Indian Council of World Affairs. (2025). *Exploring India-Bhutan relations: Deep dive into the Neighbourhood First Policy*. New Delhi. [in English]
- Kumar, D. (2025). Prime minister Narendra Modi's regional strategy in South Asia: Opportunities and challenges. *International Journal of Multidisciplinary Research and Development*, 12 (2), 110-115. [in English]
- Kumar, S. (2022). India-China rivalry over their dominance in South Asia. *South Asia: Challenges and opportunities*, in A. Sharma (Ed.), (pp. 46-74). JTS Publications, 46-74 [in English]
- Lukash, O. (2023). Suchasna Indiia na shliakhu uspishnykh peretvoren: Model rozvytku [Modern India on the path of successful transformations: Development model]. *Problemy vsesvitnoi istorii*, 4, 148-171. [in Ukrainian].
- Lukash, O., & Tykhonenko, I. (2022). Rehionalna systema Pivdennoi Azii: Indiia ta osoblyvosti intehratsiinoho rozvytku [Regional system of South Asia: India and features of integration development]. *Intehratsiini protsesy v Azii ta Afrytsi yak skladova svitovoho istorichnogo*

- rozvytku (kinets XX – pochatok XXI stolittia)* in V.O. Shved (Ed.), Kyiv, 76–109. [in Ukrainian].
- Mallikarjuna, K. (2025). India–Sri Lanka relations: A new era of cooperation amid economic crisis. *International Journal of Creative Research Thoughts*, 13 (3), 641–644. [in English]
- Ministry of External Affairs, Government of India. (2020). Bilateral brief. Retrieved from https://www.mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/Kabul_2020.pdf [in English]
- Ministry of External Affairs, Government of India. (2024). India–Maldives bilateral relations. Retrieved from <https://www.mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/Bilateral-Brief-Unclassified-March-2024.pdf> [in English]
- Ministry of External Affairs, Government of India. (2025). Upgradation of the Technical Mission of India in Kabul to Embassy of India. Retrieved from https://www.mea.gov.in/press-releases.htm?dtl/40223/Upgradation_of_the_Technical_Mission_of_India_in_Kabul_to_Embassy_of_India [in English]
- Oberoi, R. (2025, April 8). New era of strategic depth in India–Sri Lanka relations. *Diplomacy Beyond*. Retrieved from <https://diplomacybeyond.com/new-era-of-strategic-depth-in-india-sri-lanka-relations/> [in English]
- Palamarchuk, M. (Ed.). (2022). *Respublika Indii: Potuha, shcho zrostaie. Perspektyvy rozvytku ukraïnsko-indiïskyykh vidnosyn* [Republic of India: A rising power. Prospects for the development of Ukrainian–Indian relations]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Ravinder, G., & Kamalakar, G. (2025). Strategic synergy in the Indian Ocean: India–Maldives relations. *International Journal of Social Impact*, 10 (1), 11–19. [in English]
- Saraf, V., & Saxena, A. (2025). A framework to assess India’s economic diplomacy in its neighbourhood. *The Takshashila Institution*. Retrieved from <https://takshashila.org.in/content/publications/assets/a-framework-to-assess-indias-economic-diplomacy.pdf> [in English]
- Shankar Raj, R., & Shankar Bharti, S. (2025, May 26). India’s ‘wait and watch’ diplomacy: Redefining regional engagement in South Asia. *Institute for Security and Development Policy*. Retrieved from <https://www.isdp.eu/wp-content/uploads/2025/05/Brief-Raj-Bharti-May-26-2025.pdf> [in English]
- Thapa, S. (2024). Realpolitik of Indo–Nepal relations. *RAIS Conference Proceedings*, 96–101. [in English]
- Viter, I., & Viter, V. (2025). *Ekonomika nezaleznoi Indii v umovakh hlobalizatsii: Osoblyvosti ta problemy rozvytku* [Economy of independent India under globalization: Features and development problems] *Indiia: Davnyina i suchasnist* [India: Antiquity and modernity]. O.I. Lukash (Ed.), Kyiv, 63–74. [in Ukrainian].

Отримано 28.02.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 01.03.2026

Прийнято до друку 01.03.2026

Submitted 28.02.2026

Received in revised form 01.03.2026

Accepted for publication 01.03.2026

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-01/173-186>

УДК (UDC) 94 (477) : 32.327.8

HISTORY AS A WEAPON: DECONSTRUCTING MANIPULATIVE NARRATIVES IN VLADIMIR PUTIN'S INTERVIEW WITH TUCKER CARLSON

Iryna Krupenya*

Dmytro Tverezovskyi**

Abstract

The article analyzes the main propaganda myths that underlie the public argumentation of the Russian leadership regarding the aggression against Ukraine. These myths are examined as an integrated system of narratives and are critically deconstructed through comparison with historical facts, official documents, and generally recognized norms of international law.

The aim of the study is to expose the mechanisms of manipulative use of history and deconstruct propaganda narratives aimed at justifying armed aggression against Ukraine.

The research methodology is based on the analysis of scholarly historical literature, official legal and regulatory documents, and public sources; and the application of comparative and systems analysis methods.

The scientific novelty lies in the comprehensive disclosure of the technology of combining archaic historical myths with modern political manipulations into a single ideological construct. The work proves how selective interpretation of the past and concealment of key facts create a pseudo-historical basis for denying Ukraine's subjectivity.

Conclusions. The study deconstructed key manipulative narratives in the interviews, revealing the mechanism by which history is transformed into a tool of aggression and legitimisation of the destruction of international law. It has been proven that Russian propaganda is based on selective citation of facts, deliberate concealment of the role of Russian special services in the events of 2014, and the substitution of legal concepts with artificial ideological constructs ('coup d'état,' 'denazification').

Keywords: deconstruction of myths, manipulative narratives, Russian-Ukrainian war, disinformation, ideological legitimisation, Ukraine's subjectivity, hybrid war, propaganda

* Candidate of Political Sciences (Ph.D.), Associate Professor of the Department of World History, International Relations and Methods of Teaching of Historical Disciplines, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko Sumy, Ukraine. E-mail: 24tokiss@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3336-974X>

** first-year master's student of the Educational and Scientific Institute of History, Law and International Relations, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: tverezovskiy.d@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-5901-2609>

ІСТОРИЯ ЯК ЗБРОЯ: РОЗБІР ІНТЕРВ'Ю В. ПУТІНА ТАКЕРУ КАРЛСОНУ

Ірина Крупеня*

Дмитро Тверезовський**

Анотація

У статті здійснено аналіз основних пропагандистських міфів, що лежать в основі публічної аргументації російського керівництва щодо агресії проти України. Ці міфи розглянуто як цілісну систему наративів, а також здійснено їх критичну деконструкцію шляхом зіставлення з історичними фактами, офіційними документами та загальновизнаними нормами міжнародного права.

Метою дослідження є викриття механізмів маніпулятивного використання історії та деконструкція пропагандистських наративів, спрямованих на виправдання збройної агресії проти України.

Методологія дослідження ґрунтується на аналізі наукової історичної літератури, офіційних нормативно-правових та публічних джерел, а також застосуванні елементів порівняльного та системного аналізу.

Наукова новизна полягає у комплексному розкритті технології поєднання архаїчних історичних міфів із сучасними політичними маніпуляціями в єдиний ідеологічний конструкт. У роботі доведено, як через вибіркоче трактування минулого та замовчування ключових фактів створюється псевдоісторичне підґрунтя для заперечення суб'єктності України.

Висновки. У результаті дослідження було деконструйовано ключові маніпулятивні наративи інтерв'ю, що дозволило розкрити механізм перетворення історії на інструмент агресії та легітимізації руйнування міжнародного права. Доведено, що російська пропаганда базується на вибіркочому цитуванні фактів, свідомому замовчуванні ролі російських спецслужб у подіях 2014 р. та підміні юридичних понять, штучними ідеологічними конструктами («держпереворот», «денацифікація»).

Ключові слова: деконструкція міфів, маніпулятивні наративи, російсько-українська війна, дезінформація, ідеологічна легітимізація, суб'єктність України, гібридна війна, пропаганда

Цитування: Крупеня, І. & Тверезовський, Д. (2026). Історія як зброя: розбір інтерв'ю В. Путіна Такеру Карлсону. *Консенсус*, 1, 173–186. <https://doi.org/10.3110/consensus/2026-01/173-186>

URL: <https://www.konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/221>

* кандидатка політичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: 24tokiss@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3336-974X>

** магістрант першого року навчання Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: tverezovskiy.d@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-5901-2609>

Постановка проблеми. Актуальність дослідження полягає у необхідності критичного аналізу сучасного російського політичного дискурсу, який використовує історію як інструмент гібридної агресії. В інтерв'ю В. Путіна Такеру Карлсону було продемонстровано системне намагання замінити міжнародно-правові норми суб'єктивними історичними інтерпретаціями, що ставить під загрозу територіальну цілісність суверенних держав. Невирішеною частиною загальної проблеми залишається механізм інтеграції архаїчних міфів із сучасними маніпулятивними термінами, такими як «держпереворот» та «денацифікація», для дегуманізації противника та виправдання воєнних злочинів. Означена стаття присвячується деконструкції цієї ідеологічної конструкції, виявленню фактів свідомого викривлення минулого та замовчування реальних обставин початку війни, що є критично важливим для захисту інформаційного простору та суб'єктності України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підґрунтям для деконструкції маніпулятивних наративів слугують фундаментальні праці С. Плохія, у яких спростовано тези про «єдину колицу» слов'янських народів, а також дослідження М. Тараненка та А. Ткачука щодо політичної суб'єктності руських земель у складі ВКЛ. Переосмислення подій 17 ст. та радянського періоду базується на працях К. Галушка, С. Кульчицького та Я. Верменич, що дозволяють заперечити міфи про «возз'єднання» 1654 р. та «створення України Леніним». Юридичну верифікацію подій сучасної війни забезпечено через аналіз міжнародних актів, а також чинного законодавства України та документальних свідчень про початок у 2014 р. російської агресії. Попри значну кількість тематичних розвідок, у вітчизняній науці залишається недостатньо вивченим механізм поєднання цих різночасових міфів у цілісну ідеологічну зброю в межах одного дискурсу, що й зумовлює необхідність даного дослідження.

Метою дослідження є викриття механізмів маніпулятивного використання історії та деконструкція пропагандистських наративів, спрямованих на виправдання збройної агресії проти України.

Виклад основного матеріалу. У лютому 2024 р. світ побачив інтерв'ю Володимира Путіна американському журналісту Такеру Карлсону. Спрямоване передусім на західного глядача, інтерв'ю не втратило своєї актуальності й сьогодні, оскільки воно є концентрованим викладом внутрішніх наративів російського середовища. Озвучені в ньому тези, історичні екскурси та геополітичні претензії – це дзеркало ідеологічної обробки, якої зазнає російське суспільство.

Доцільно проаналізувати інтерв'ю через виокремлення ключових наративів, на яких ґрунтується вся аргументація В. Путіна щодо агресії проти України. Умовно їх можна звести до шести базових тез, які послідовно вибудовують спотворену картину дійсності та слугують інструментами легітимації насильства, зокрема:

- 1) «Российское государство»: привласнення спадщини Русі;
- 2) «Литовско-Русское» князівство та «інші руські»: заперечення української самобутності;

- 3) Переяславська рада 1654 р.: міф про возз'єднання;
- 4) Австрійський генштаб: Україна як інструмент Заходу;
- 5) Міф про «ленінську Україну»: більшовики як творці української державності. «Сталінські подарунки»;
- 6) Ідеологія війни: як Кремль пояснює вторгнення в Україну.

Дані наративи утворюють фундаментальний ідеологічний каркас, на якому тримається теза про неможливість існування України як незалежної держави. Розбір кожного з них дозволяє простежити, яким чином історія в риторичі Путіна перетворюється з предмета аналізу на інструмент політичної легітимації експансії.

1) «Російське государство»: привласнення спадщини Русі

Інтерв'ю з самого початку починається з штучного старіння російської державності: *«Смотрите, с чего начались наши отношения с Украиной? Откуда она взялась, Украина? Российское государство стало собираться как централизованное, и это считается годом создания российского государства, 862 год, когда новгородцы... пригласили на княжение князя Рюрика из Скандинавии...»¹*

Створюється ілюзія споконвічного існування Росії як монолітного суб'єкта, на фоні якого Україна постає лише як пізні утворення. Президент РФ намагається нав'язати думку про повну відсутність на території сучасної України будь-якої протодержавності до приходу варягів з Новгорода, а піднесення Києва постає виключно, як зовнішній імпульс принесений «Рюриковичами».

По-перше, прихід Рюриковичів не був актом створення держави з «нуля», а скоріше накладанням варязької військової верхівки на вже готовий соціально-економічний базис. Теза про 862 р. як дату створення «Російської держави» ігнорує той факт, що навіть у літописах цей процес описується як договір між племенами та запрошення варязького князя². Успіх варязької династії був зумовлений їхньою здатністю інтегруватися у місцеве середовище та підняти вже існуючі державотворчі процеси на новий рівень.

По-друге, маніпулятивність тверджень В. Путіна щодо змісту поняття «Руська земля» виявляється у спробі ототожнити середньовічну Русь із сучасною російською державою. Внаслідок такої підміни понять ігнорується сама природа середньовічного державотворення, де єдність територій трималася не на національній основі, а виключно на підданстві конкретному князю.

Сергій Плохій у праці «Походження слов'янських націй», узагальнюючи дискусію довкола «давньоруської народності», показує проблемність цього поняття для інтерпретації історії Русі. Спираючись на дослідження І. Данілевського, наголошує на відсутності в киеворуських авторів національної свідомості та критикує використання етноніма «русские» щодо населення Русі. Плохій також

¹Tucker Carlson. Exclusive: Tucker Carlson Interviews Vladimir Putin, 2024. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=fOCWBhuDdDo>

²Ющенко П.А. Історіографічні нотатки про походження інституту князя та князівської влади в середньовічному руському суспільстві. *Емінак. Миколаїв*, 2016. № 2 (14). Т. 1. С. 120.

залучає аргументи О. Толочко, який заперечує існування в киеворуську добу єдиного етносу й пропонує тлумачити «давньоруську народність» як уявлену спільноту³.

Тобто внаслідок штучного ототожнення середньовічного населення з сучасним етносом «русских», створюється ілюзія історичної єдності. Внаслідок такої ідеологічної конструкції минуле Русі перетворюється на виключне «російське право власності», що дозволяє в логіці Володимира Путіна, легітимізувати сучасну агресивну політику через міф про повернення нібито «втраченої» єдності.

2) «Литовско-Русское» князівство та «інші руські»: заперечення української самобутності

У сучасному російському імперському наративі історія Великого князівства Литовського трактується як етап «відриву» південноруських земель від «єдиної Русі», а формування української ідентичності, як наслідок зовнішнього впливу. Характерним прикладом є позиція В. Путіна, який стверджує, що після монгольської навали справжня Русь збереглася лише на півночі, тоді як Київ та на півдні втратили суверенітет й згодом були «ополячені», а назва «українці» не означала окремої етнічної спільноти, а лише прикордонний статус.

В. Путін свідомо спрощує й викривляє наслідки монгольської навали. Після завоювань Батия серед руських князів сформувалися дві принципово різні політичні стратегії. Спроби організувати антимонгольський союз із Заходом та на співпрацю з Золотою Ордою. Курс на інтеграцію в ординську систему влади послідовно відстоював Олександр Невський, за ініціативою якого у 1252 р. ординське військо Неврюя знищила антимонгольське угруповання й остаточно закріпила системну залежність Північно-Східної Русі від Орди. З другої половини 13 ст. ординські війська регулярно використовувалася князями у внутрішньодинастичній боротьбі⁴.

Суверенітет Північно-Східної Русі, про який говорить Путін, на практиці означав добровільне прийняття ординського сюзеренітету в обмін на внутрішню необмежену владу князів.

Доцільно зауважити, що В. Путін вдається до свідомої термінологічної маніпуляції, використовуючи анахронічне словосполучення «Литовско-Русское» князівство. Підміна поняття ототожнює літописну «русь» із сучасною «росією». Офіційна назва держави «Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське» чітко фіксувала суб'єктність саме на Русі, території сучасної України та Білорусі. У тогочасному контексті термін «руський» маркував пряму спадщину Києва.

Литовська територіальна інкорпорація на відміну від ординської чи майбутніх московських самодержців, пропонували руським землям значно вищий рівень автономії. Попри те, що з погляду сучасної термінології цей процес можна розглядати як експансія, він суттєво відрізнявся від класичного завоювання. Це було

³ Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. Київ: Критика, 2015. С. 20.

⁴ Ткачук А. Монгольський чинник в середньовічній історії Східної Європи. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. С. 37–39

складне політичне входження, де військова перевага литовських князів поєднувалася з глибокою кризою місцевих династій та гострою потребою руських еліт у захисті від Золотої Орди. Інтеграція відбувалася за принципом «нового не вводимо, старого не міняємо», що фактично означало консервацію руських правових норм, соціальної структури та релігійного життя.⁵

Окремим інструментом маніпуляції є твердження про те, що назву «Україна» вигадали поляки для позначення «окраїни» держави, намагаючись таким чином розмити «руську» ідентичність населення. Путін використовує примітивне філологічне тлумачення, щоб заперечити право нації на власну ідентичність, представляючи її як штучний продукт польської пропаганди.

Проте ґрунтовне дослідження колективу істориків (К. Галушко, А. Гречило, С. Громенко, Г. Єфіменко, М. Майоров) «Народження країни. Від краю до держави» доводить, що така філологічна інтерпретація є свідомим спрощенням. Історичні джерела свідчать, що ще за часів ВКЛ, термін «україна» вже активно побутував у внутрішньому офіційному вжитку. Литовські князі називали «нашими Українами» Київську, Волинську та Подільську землі. Науковці підкреслюють, що після Люблінської унії 1569 р. назва «Україна» входить в ужиток у Польському королівстві саме завдяки канцеляристам, що раніше перебували у складі Великого князівства Литовського. В універсалах Стефана Баторія кінця 16 ст. ми вже бачимо термін «Україна Руська», що охоплював не лише порубіжжя, а й давні центри, такі як Львів. У 17 ст., під час повстання Б. Хмельницького, назва остаточно політизується, означаючи вже не кордон, а володіння Війська Запорозького, суб'єктну державну територію, яку європейські картографи, зокрема Г. де Боплан, позначали на картах як окрему країну⁶.

3) Переяславська рада 1654 р.: міф про возз'єднання

Логічним продовженням путінського монологу про «штучність» України стає маніпулятивна інтерпретація подій середини 17 ст., яку він подає як добровільне та безповоротне повернення земель у лоно єдиної держави. У цій версії Богдан Хмельницький шукає порятунку від релігійного та національного гніту Польщі. В інтерв'ю В. Путін змальовує цей процес як безальтернативний шлях до «прийняття під сильну руку» московського царя.

Подана В. Путіним інтерпретація зводить складний та багаторічний процес українського державотворення до одноразового акту «прийняття під руку» Москви у 1654 р. Події середини 17 ст. були не початком, а лише одним з етапів тривалої національно-визвольної боротьби.

Боротьба Гетьманщини за власну державність супроводжувалася активною

⁵Тараненко М.Г., Тараненко М.М. До питання правової оцінки входження і становища українських земель у складі Великого князівства Литовського. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2021. Вип. 4 (52). С. 76–77.

⁶ Народження країни. Від краю держави: назва, символіка, територія і кордони України / К. Галушко та ін. Харків: Клуб сімейн. дозвілля, 2016. С. 12–14.

зовнішньополітичною діяльністю, спрямованою на створення антипольської коаліції та пошук міжнародної протекції. Богдан Хмельницький вів переговори з Трансильванією, Кримським ханством та Османською імперією, намагаючись залучити їх до війни з Річчю Посполитою або забезпечити нейтралітет⁷.

Перш за все перехід під протекцію Московського царства розглядалося українською стороною як договір рівноправних суб'єктів із гарантіями збереження автономії. Водночас Московський цар Олексій Михайлович трактував «протекцію» як акт підданства та інструмент територіального розширення самодержавної держави. Події в Переяславі були використані як ідеологічний пролог для формування міфу, який у подальшому слугував інструментом підризу української ідентичності та обґрунтування імперської політики Росії⁸.

4) Австрійський генштаб: Україна як інструмент Заходу

Ще однією маніпуляцією Путіна є намагання знецінити український національний рух 19–20 ст., представивши його як геополітичний проект зовнішніх сил. З цієї версії історії просто викреслює ціле покоління українських поетів, учених, мислителів, наче їх ніколи й не було. У результаті тривалий й складний шлях формування національної свідомості зводять до примітивної вигадки чужих генштабів.

Використання тези про «австрійський генштаб» виглядає особливо іронічно на тлі обставин приходу до влади більшовиків. Якщо застосовувати його ж логіку «зовнішнього інструментарію», то саме ленінський уряд мав би вважатися продуктом німецьких спецслужб.

Історичні факти та опубліковані документи засвідчують, що Ленін одержував через підставних осіб величезні суми від кайзерівської Німеччини, з якою Росія на той момент воювала. З Берліна було передано понад 50 млн. золотих марок, що дозволило більшовикам створити «Червону армію» та організувати пропаганду в масштабах, неспівставних з іншими партіями. Свій «борг» Ленін пізніше повернув контрибуцією за Брест-Литовським договором. Сам вождь більшовиків не бачив у цьому проблеми, пояснюючи негласне співробітництво з ворогом співпадінням інтересів⁹.

Вибіркова логіка Путіна демонструє подвійні стандарти. Будь-яка активність, що сприяє розширенню впливу Москви, оголошується політичною доцільністю, тоді як боротьба українців за суверенітет таврується як іноземна диверсія.

Показово, що ні «австрійський генштаб», ані польські еліти не були зацікавлені у створенні сильної української нації. Навпаки, у 19 – першій половині 20 ст. у Західній Україні, послідовно проводилася політика денационалізації та колонізації.

⁷ Горобец В. Чи існували в середині XVII ст. зовнішньополітичні альтернативи переходу України під зверхність царя? *ПЕРЕЛОМ: війна росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками*. Київ, 2022. С. 319–320.

⁸ Лукашевич О., Тарапон О. Міф про «возз'єднання» України і росії: наукове та суспільне сприйняття Переяславської Ради 1654 р. *Український літопис*. 2023. № 1. С. 42–43.

⁹ Кульчицький С. Володимир Ілліч Ульянов-Ленін: погляд з XXI століття. *Проблеми історії України: факти, судження пошуку*. 2011. С. 55.

Обмежувалося вживання української мови в освіті, адміністрації й судах, край офіційно називали «Східною Малопольщею», а українців «русинами»¹⁰.

Національну ідентичність неможливо привезти ззовні або створити штучно без глибокого внутрішнього фундаменту, культури, мови та спільної історичної пам'яті. На прикладі Галичини стає зрозуміло, що справжнім паливом для українського відродження були не чийсь обіцянки, а жорсткі репресії тогочасних імперій. Спроби придушити культуру лише загартували й перетворили боротьбу на природний процес. Те, що у Кремлі звикли називати зовнішнім втручанням чи диверсією, насправді було неминучим поверненням людей до власної суб'єктності. Зрештою, конспірологія про генштаби – це лише спроба Москви замаскувати власну історичну поразку, через нездатність протягом століть асимілювати народ.

5) Міф про «ленінську Україну»: більшовики як творці української державності. «Сталінські подарунки».

В. Путін знову вдається до фактологічної маніпуляції, підмінюючи поняття виникнення нації та держави, актом створення адміністративної одиниці. Те, що Ленін заснував радянську республіку, є формально правдивою, проте вона свідомо замовчує головне, Українська Радянська Соціалістична Республіка була не первинною формою державності, а лише більшовицькою відповіддю на проголошення незалежності Української Народної Республіки. Саме УНР була першою сучасною українською державою.

Ленін не «вигадував» Україну, він був змушений воювати з нею. Тривалі та криваві радянсько-українські війни 1917–1921 рр. продемонстрували більшовикам, що українське питання неможливо вирішити суто військовим шляхом або простою анексією. Створення УСРР та подальша політика українізації 1920-х рр. були тактичними поступками радянської влади, спрямованими на те, щоб заспокоїти селянські повстання та залучити на свій бік національну інтелігенцію.

Терміни «коренізація» й «українізація» лише частково відбивають суть більшовицького повороту в національній політиці, який радше мав характер національно-культурної реформи, спрямованої на інструментальне використання національного чинника. Самостійної УСРР була радше тактичним компромісом, покликаним нейтралізувати національний опір й замаскувати контроль центру¹¹.

Більшовики лише зафіксували межі розселення українців. Про жодні «дарунки» чужих територій мова не йшла, оскільки кордони проводилися там, де століттями жив народ. У результаті намагання переглянути межі сучасної України через міфи про «ленінські» чи «сталінські» подарунки виглядають як ігнорування основ міжнародного права. Ревізія історії прямо суперечить принципам, на яких тримається сучасний світопорядок.

¹⁰ Багрій М. Становлення національної ідентичності та виховання національно-свідомої особистості у Західній Україні кінця XVIII ст. – 1939 р. *Молодь і ринок*. 2018. № 4. С. 38.

¹¹ Верменич Я. «Радянська націоналізація» чи «націоналізація»: ще раз про сутність політики коренізації 1920 – початку 1930-х рр. *Український історичний журнал*. 2022. № 3. С. 159.

Спроби спекулювати на темі «сталінських подарунків» втрачають будь-який юридичний сенс, якщо брати до уваги «Гельсінський заключний акт» 1975 року. Цей документ фактично підвів ризику під територіальними суперечками в Європі, що виникли після Другої світової війни. У результаті підписання акта всі держави-учасниці, включно з СРСР, офіційно визнали чинні кордони недоторканими¹².

б) Ідеологія війни: як Кремль пояснює вторгнення в Україну

Закінчивши виклад власного бачення «історичних» відносин між Україною та Росією було окреслено низку передумов, які керівництву РФ вважає ключовими причинами війни. До переліку цих чинників віднесено наслідки розпаду СРСР, події Помаранчевої революції, розширення НАТО, Революція Гідності та наслідки, які кремль сприйняв як загрозу власній безпеці.

По-перше, доцільно чітко зафіксувати наратив, про уявлення про Україну як «частину Росії»: *«Потом, 1991 год, развал Советского Союза. И всё, что Украина получила в подарок от России, с барского плеча, она утащила с собой»*¹³.

УРСР була окремою союзною республікою, яка разом із РСФСР, БРСР та ЗСФРР виступила співзасновником СРСР у 1922 р. Території УСРР формувалися як результат радянської національно-територіальної політики, закріпленої союзними конституціями. Саме ці кордони були визнані міжнародним правом у 1991 р. як кордони незалежної держави Україна.

Додатково твердження спростовується міжнародно-правовими зобов'язаннями самої Росії. Перший базовий документ пострадянського простору «Угода про створення Співдружності Незалежних Держав» від 8 грудня 1991 р., прямо позбавляє сторони будь-яких територіальних претензій. У статті 5 зафіксовано, що «Високі Договірні Сторони визнають і поважають територіальну цілісність одна одної і недоторканність існуючих кордонів у рамках Співдружності»¹⁴.

Повторно було підтверджене в «Договорі про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією» 1997 р., де в статті 2 сторони підтвердили непорушність існуючих між ними кордонів¹⁵.

Остаточне руйнування тези про «подаровані Росією території» закріплене «Договором між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон». Документ був ратифікований Верховною Радою України¹⁶ та

¹² Требін М.П. Осмислюючи гельсінський процес: до 50-річчя підписання заключного акту наради з безпеки і співробітництва в Європі. *Трансформація світового порядку в ХХІ столітті та її вплив на життя українського суспільства*: всеукр. науково-практ. конф., м. Харків, 2025. С. 13.

¹³ Tucker Carlson. Exclusive: Tucker Carlson Interviews Vladimir Putin, 2024. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=fOCWBhuDdDo>

¹⁴ Угода про створення співдружності незалежних держав. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_077#Text

¹⁵ Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text

¹⁶ Про ратифікацію Договору між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1681-15#Text>

офіційно введений у дію обома сторонами, а його чинність підтверджена й Правовим департаментом МЗС РФ де він й на сьогодні значиться як такий, що «діє»¹⁷.

У межах пояснення причин війни керівництво РФ послідовно апелює до тези про «державні перевороти» в Україні, зокрема події навколо президентських виборів 2004 р.

Однак твердження про «державний переворот» у 2004 р. не витримує зіставлення з юридичною реальністю. Рішення про повторне голосування було ухвалене Верховним Судом України у межах чинного виборчого та конституційного законодавства. У рішенні суду прямо зазначалося, що відповідно до статті 98 Закону України «Про вибори Президента України» суд уповноважений «іншим шляхом поновити порушені права та законні інтереси суб'єкта виборчого процесу», а також що неможливо достовірно встановити результати голосування. У зв'язку з цим суд визнав необхідним проведення повторного голосування¹⁸.

В умовах масових порушень виборчого законодавства та суспільно-політичного протистояння, єдиним легітимним арбітром виступив Верховний Суд України. У результаті замість силового сценарію було обрано шлях закону, що дозволило вийти з політичного глухого кута без хаосу.

Продовжуючи розмову про «першочергові причини» військової агресії, В. Путін торкається теми розширення НАТО. Загрози з боку Альянсу дозволяє Кремлю репрезентувати війну, як вимушений крок оборонного характеру, спрямований на захист власної безпеки.

Втім, ця інтерпретація не витримує зіставлення з реальними політико-правовими кроками України. У 2010 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», стаття 11 якого прямо закріплювала позаблоковий статус держави та неучасть України у військово-політичних союзах¹⁹. Україна на законодавчому рівні підтвердила відсутність курсу на вступ до Альянсу. Зміна цього курсу відбулася не внаслідок ідеологічного «перевороту», а як реакція на пряму військову агресію Російської Федерації та порушення нею власних міжнародних зобов'язань щодо гарантій безпеки України.

Згодом тема дійшла до «Революції Гідності». Путін інтерпретує її як «державний переворот»²⁰, але потрібно зазначити, що під час каденції Віктора

¹⁷ Договір между Росийской Федерацией и Украиной о российско-украинской государственной границе. URL: https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/international_contracts/international_contracts/2_contract/46278/

¹⁸ Щодо справи за скаргою на рішення, дії та бездіяльність Центральної виборчої комісії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України 21 листопада 2004 року. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/no090700-04#Text>

¹⁹ Проект Закону про засади внутрішньої і зовнішньої політики. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=6451&skl=7

²⁰ Tucker Carlson. Exclusive: Tucker Carlson Interviews Vladimir Putin, 2024. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=fOCWBhuDdDo>

Януковича, країна мала курс на євроінтеграцію. Раптова відмова уряду від підписання «Угоди про асоціацію з ЄС» у листопаді 2013 р., була сприйнята суспільством як нелегітимна зміна стратегічного вектору розвитку, оскільки протягом тривалого часу офіційна влада позиціонувала євроінтеграцію та створення зони вільної торгівлі як єдиний шлях модернізації держави²¹. Внаслідок зближення з «Митним союзом», у країні розпочалися масштабні мирні акції протесту.

Віктор Янукович, перебуваючи 22 лютого 2013 р. в Харкові, публічно заявляв, що не залишає країну та залишається легітимним президентом, водночас відмовившись підписувати будь-які документи з опозицією²². Попри ці заяви, вже в ніч на 23 лютого 2013 р. він розпочав втечу з України. За свідченнями співробітників УДО, В. Януковича було евакуйовано з території Запорізької області трьома російськими військовими гелікоптерами, після чого через територію РФ доставлено до Криму на базу Чорноморського флоту²³.

Президент самовільно залишив столицю, відмовився виконувати свої обов'язки та покинув країну за сприяння Російської Федерації. Верховна Рада, яка продовжувала роботу в штатному режимі й конституційною більшістю, включно з голосами Партії регіонів, констатувала самоусунення президента та призначила позачергові вибори²⁴.

Логічним продовженням маніпуляцій стала теза про те, що у 2014 р. Росія була змушена взяти Крим під захист через загрозу, а війна на Донбасі розпочалася як реакція на переслідування незгодних. Проте факти свідчать про зворотнє.

Навесні 2014 р. російські спецслужби розгорнули операцію зі створення утворення «Новоросії». Сформовані незаконні збройні формування захоплювали адмінбудівлі, нищили державну символіку та атакували силові об'єкти. Попри звільнення адміністративних будівель у Харкові, ескалація на Донбасі продовжувалась. Початковим моментом збройного конфлікту стало захоплення Слов'янська 12 квітня 2014 р. професійним диверсійним загоном на чолі з офіцером російських спецслужб Ігорем Гіркіним.

Твердження про те, що українська армія «обстрілювала власні міста», є маніпулятивним та вирваним з контексту подій. Бойові дії на сході України стали відповіддю на збройну агресію та дії російських диверсійних та регулярних підрозділів. Без прямого військового, кадрового й матеріального втручання Росії,

²¹ Ukrinform. Янукович: Євроінтеграція для України – це модернізація усіх сфер життя. *Укрінформ – актуальні новини України та світу*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/1468906-yanukovich-e-vrointegratsiya-dlya-ukraini-tse-modernizatsiya-usih-sfer-gittva-1806459.html>

²² ТСН. Янукович у відеозверненні прокоментував ситуацію у країні, 2014. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Y7WVMRcj-8k>

²³ Колишній охоронець Януковича розповів подробиці його втечі. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/01/18/7168763/>

²⁴ Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/annot/757-18>

ескалація на Донбасі була б неможливою, а сам конфлікт мав реальні шанси бути локалізованим та врегульованим. Російське керівництво, прагнучи мінімізувати ризики втрати контролю над півостровом, свідомо розширило зону нестабільності на сході країни²⁵.

Висновки. Аналіз представлених в інтерв'ю маніпулятивних тез дозволяє стверджувати, що виступ В.Путіна є цілісною пропагандистською конструкцією, спрямованою на ідеологічне обґрунтування збройної агресії. Основна маніпуляція полягає у вибіркового підході до минулого, де з багатовікової історії вихоплюються лише ті фрагменти, які зручно вкладаються в концепцію «штучності» української держави та «єдності» під егідою Москви. При цьому ключові історичні факти, що свідчать про самобутність українського державотворення, свідомо замовчуються або підміняються конспірологічними теоріями про «зовнішні впливи». Інтерв'ю постає спробою легітимізувати руйнування міжнародного права через викривлене трактування минулого, де реальна історія приноситься в жертву імперським амбіціям.

REFERENCES

- Dohovir pro druzhbu, spivrobitnytstvo i partnerstvo mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu [Treaty on Friendship, Cooperation and Partnership between Ukraine and the Russian Federation]. *Ofitsiyni vebportal parlamentu Ukrainy*. Retrieved from February 27, 2026: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text [in Ukrainian].
- Dohovor mezhdru rossiyskoi federatsiei y ukrainoi o rossiysko-ukrainskoi hosudarstvennoi hranitse [Treaty between the Russian Federation and Ukraine on the Russian-Ukrainian state border]. Retrieved from February 27, 2026: https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/international_contracts/international_contracts/2_contract/46278/ [in Ukrainian].
- Kolyshnii okhoronets Yanukovycha rozpoviv podrobytsi yoho vtechi [Yanukovich's former bodyguard told the details of his escape]. (2018). *Ukrainska Pravda*. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/01/18/7168763/> [in Ukrainian].
- Proekt Zakonu pro zasady vnutrishnoi i zovnishnoi polityky [Draft Law on the Fundamentals of Domestic and Foreign Policy]. *Ofitsiyni portal Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from February 27, 2026: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=6451&skl=7 [in Ukrainian].
- Pro ratyfikatsiiu Dohovoru mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu pro ukrainsko-rosiiskiy derzhavnyi kordon [On ratification of the Agreement between Ukraine and the Russian Federation on the Ukrainian-Russian State Border]. *Ofitsiyni vebportal parlamentu Ukrainy*. Retrieved from February 27, 2026. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1681-15#Text> [in Ukrainian].
- Shchodo spravy za skarhoiu na rishennia, dii ta bezdiialnist Tsentralnoi vyborchoi komisii po vstanovlenniu rezultativ povtorno ho holosuvannia z vyboriv Prezydenta Ukrainy 21

²⁵ Інформаційні матеріали до 10-ї річниці від початку російсько-української війни. *Український інститут національної пам'яті – офіційний веб-сайт*. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrainska-viyana-istorychnyy-kontekst/informaciyni-materialy-do-10-ovi-richnyci-vid-pochatku-rosiysko-ukrainskoyi-viyny>

- lystopada 2004 roku [Regarding the case concerning the complaint against the decisions, actions and inaction of the Central Election Commission in establishing the results of the repeat vote in the Ukrainian presidential election on 21 November 2004]. *Ofitsiyni vebportal parlamentu Ukrainy*. Retrieved from February 27, 2026. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/no090700-04#Text> [in Ukrainian].
- Uhoda pro stvorennia Spivdruzhnosti Nezalezhnykh Derzhav [Agreement on the Establishment of the Commonwealth of Independent States]. *Ofitsiyni vebportal parlamentu Ukrainy*. Retrieved from February 27, 2026 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_077#Text [in Ukrainian].
- Bahrii, M. (2018). Stanovlennia natsionalnoi identychnosti ta vykhovannia natsionalno-svidomoi osobystosti u Zakhidnii Ukraini kintsia XVIII – 1939 st.r. [The formation of national identity and the development of nationally conscious individuals in western Ukraine from the late 18th century to 1939]. *Molod i rynok* [in Ukrainian].
- Halushko, K., Hrechylo, A., Hromenko, S., Yefimenko, H., Maiorov, M. (2016). Narodzhennia krainy. Vid kraiu do derzhavy. Nazva, symvolika, terytoriia i kordony Ukrainy [The birth of a country. From a region to a state. The name, symbols, territory and borders of Ukraine]. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia [in Ukrainian].
- Horobets, V. (2022). Chy isnuvaly v seredyni XVII st. zovnishnopolitychni alternatyvy perekhodu Ukrainy pid zverkhnist tsaria? [Were there any foreign policy alternatives in the mid-17th century to Ukraine's transition to the tsar's rule?] PERELOM: Viina rosii proty ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. dialohy z istorykamy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].
- Informatsiini materialy do 10-oi richnytsi vid pochatku Rosiisko-Ukrainskoi viiny [Information materials for the 10th anniversary of the start of the Russian-Ukrainian war]. *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty - ofitsiyni veb-sait*. Retrieved from February 27, 2026 <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/informaciyni-materialy-do-10-oyi-richnyci-vid-pochatku-rosiysko-ukrayinskoyi-viyny> [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S. (2011). Volodymyr Illich Ulianov-Lenin: Pohliad z XXI stolittia [Vladimir Ilyich Ulyanov-Lenin: a view from the 21st century]. *Problemy istorii Ukrainy: Fakty, sudzhennia, poshuky* [in Ukrainian].
- Lukashevych, O., Tarapon, O. (2023). Mif pro «vozziednannia» ukrainy i rosii: Naukove ta suspilne spryiniattia Pereiaslavskoi rady 1654 r. [The myth of the 'reunification' of Ukraine and Russia: scientific and public perception of the Pereiaslav council of 1654]. *Ukrainskyi litopys* [in Ukrainian].
- Plokhii, S. (2015). Pokhodzhennia slovianskykh natsii : domoderni identychnosti v Ukraini, Rosii ta Bilorusi [The Origins of Slavic Nations: Pre-Modern Identities in Ukraine, Russia, and Belarus]. Krytyka [in Ukrainian].
- Pro samousunennia Prezydenta Ukrainy vid vykonannia konstytutsiinykh povnovazhen ta pryznachennia pozacherhovykh vyboriv Prezydenta Ukrainy [On the self-removal of the President of Ukraine from the exercise of constitutional powers and the appointment of early presidential elections in Ukraine]. *Ofitsiyni vebportal parlamentu Ukrainy*. Retrieved from February 27, 2026 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/annot/757-18> [in Ukrainian].
- Taranenko, M., Taranenko, M. (2021). O pytannia pravovoi otsinky vkhodzhennia i stanovyscha ukrainskykh zemel u skladi Velykoho kniazivstva Lytovskoho [On the legal assessment of the incorporation and status of Ukrainian lands within the Grand Duchy of Lithuania]. *Visnyk*

- NTUU «KPI». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo* [in Ukrainian].
- Tkachuk, A. (2022). Monholskyi chynnyk v serednovichnii istorii Skhidnoi Yevropy. [The mongolian factor in the medieval history of Eastern Europe]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk* [in Ukrainian].
- Trebin, M. (2025). Osmysliuuchy Helsinkyi protses: Do 50-richchia pidpysannia Zakliuchnoho aktu Narady z bezpeky i spivrobotnytstva v Yevropi [Reflecting on the Helsinki Process: 50th Anniversary of the Signing of the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe]. *Transformatsiia svitovoho poriadku v XXI stolitti ta yii vplyv na zhyttia ukrainskoho suspilstva*. Analit. tsentr suchas. Humanitarystyky [in Ukrainian].
- Yanukovych u videozvernenni pro komentuvav sytuatsiiu u krainy. (2014). [Yanukovych commented on the situation in the country in a video address] *TSN. YouTube*. Retrieved from February 27, 2026 <https://www.youtube.com/watch?v=Y7WVMRcj-8k> [in Ukrainian].
- Tucker Carlson. (2024). Exclusive: Tucker Carlson Interviews Vladimir Putin. *YouTube*. Retrieved from February 27, 2026 <https://www.youtube.com/watch?v=fOCWBhuDdDo> [in English].
- Yanukovych: Yevrointehratsiia dlia Ukrainy – tse modernizatsiia usikh sfer zhyttia. (2013). [Yanukovych: European integration for Ukraine means modernization in all areas of life]. *Ukrinform*. Retrieved from February 27, 2026 <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/1468906-yanukovich-e-vrointegratsiya-dlya-ukraini-tse-modernizatsiya-usih-sfer-gittva-1806459.html> [in Ukrainian].
- Vermenych, Ya. (2022). «Radianizatsiia» chy «natsionalizatsiia»: Shche raz pro sutnist polityky korenizatsii 1920–pochatku 1930–kh rr. [«Sovietization» or «nationalization»: once again about the essence of the policy of indigenization of the 1920s – early 1930s.]. *Ukrainian Historical Journal/Ukrain'skij Istorichnij Zhurnal*, №3, 158–175 [in Ukrainian].
- Yushchenko, P. (2016). Istoriohrafichni notatky pro pokhodzhennia instytutu kniazia ta kniazivskoi vlady u serednovichnomu ruskomu suspilstvi [Historiographical notes on the origin of the institution of the prince and princely power in medieval Russian society]. *Eminak*. № 2(1). С. 119–123 [in Ukrainian].

Отримано 23.02.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 28.02.2026

Прийнято до друку 01.03.2026

Submitted 23.02.2026

Received in revised form 28.02.2026

Accepted for publication 01.03.2026

Історіографія

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-01/187-198>

УДК (UDC) 94 (477 : 560) : 316.74 : 378 (091)

HISTORIOGRAPHY OF UKRAINIAN–TURKISH RELATIONS IN THE CULTURAL AND EDUCATIONAL SPHERE: STATE AND PROSPECTS OF RESEARCH

Andriy Klish*

Yuriy Drevnitskyi**

Abstract

The article provides a comprehensive historiographical analysis of the cultural and educational dimension of Ukrainian–Turkish relations from 1991 to 2025. The aim of the study is to systematize the scholarly contributions of Ukrainian and foreign researchers, identify the main stages, thematic dominants, and methodological approaches to the study of humanitarian cooperation between Ukraine and Turkey, and outline prospects for further research in this field. The methodological framework of the study is based on the principles of historicism, systematicity, and interdisciplinarity, as well as on historiographical analysis, problem–chronological, structural–functional, and comparative methods, which make it possible to examine cultural and educational processes within the broader context of international relations and public diplomacy.

The scientific novelty of the research lies in the comprehensive synthesis and critical reassessment of the historiography of Ukrainian–Turkish cultural and educational relations throughout the entire period of Ukraine’s independence, taking into account the impact of Russian aggression and the transformation of the role of the Ukrainian diaspora in Turkey. For the first time, the institutional forms of humanitarian interaction—namely the activities of higher education institutions, cultural centers, diaspora organizations, and international institutions—are considered within a single analytical framework as components of Ukraine’s “soft power” strategy and public diplomacy.

The conclusions substantiate that the current stage of historiography is characterized by a shift in focus from political and economic aspects to the study of practical mechanisms of cultural and educational cooperation, which play an increasingly important role in shaping Ukraine’s positive image in Turkey and countering information challenges. Emphasis is placed on the need for further interdisciplinary research, particularly the study of Turkish historiography, the regional dimension of cooperation, and the interaction between state and civic actors in the humanitarian sphere.

Keywords: Ukrainian–Turkish relations, historiography, Ukraine, Turkey, cultural and educational cooperation, humanitarian diplomacy, soft power, diaspora

* Doctor of historical sciences, Professor of the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine. E-mail: klish_1980@tnpu.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6074-6064>

** PhD in History, Associate Professor of the Department of Philosophy and Social Science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine. E-mail: drevny@tnpu.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9257-4535>

**ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІДНОСИН
У КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ СФЕРІ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ****Андрій Кліш*****Юрій Древницький******Анотація**

У статті здійснено комплексний історіографічний аналіз культурно-освітнього виміру українсько-турецьких відносин у період з 1991 по 2025 рр. Метою дослідження є систематизація наукового доробку українських і зарубіжних учених, виявлення основних етапів, тематичних домінант і методологічних підходів до вивчення гуманітарного співробітництва між Україною та Туреччиною, а також окреслення перспектив подальших наукових пошуків у цій галузі. Методологічну основу роботи становлять принципи історизму, системності та міждисциплінарності, а також методи історіографічного аналізу, проблемно-хронологічний, структурно-функціональний та порівняльний підходи, що дозволяють розглянути культурно-освітні процеси в широкому контексті міжнародних відносин і публічної дипломатії.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному узагальненні та критичному осмисленні історіографії українсько-турецьких культурно-освітніх відносин за весь період незалежності України з урахуванням впливу російської агресії та трансформації ролі української діаспори в Туреччині. У роботі вперше в єдиному аналітичному полі розглянуто інституційні форми гуманітарної взаємодії – діяльність закладів вищої освіти, культурних центрів, діаспорних організацій та міжнародних інституцій – як складові стратегії «м'якої сили» та публічної дипломатії України.

У висновках обґрунтовано, що сучасний етап історіографії характеризується зміщенням фокусу з політико-економічних аспектів на дослідження практичних механізмів культурно-освітньої співпраці, які відіграють дедалі важливішу роль у формуванні позитивного іміджу України в Туреччині та протидії інформаційним викликам. Наголошено на необхідності подальших міждисциплінарних досліджень, зокрема вивчення турецької історіографії, регіонального виміру співробітництва та взаємодії державних і громадських акторів у гуманітарній сфері.

Ключові слова: українсько-турецькі відносини, історіографія, Україна, Туреччина, культурно-освітня співпраця, гуманітарна дипломатія, м'яка сила, діаспора

Цитування: Кліш, А. & Древницький, Ю. (2026). Історіографія українсько-турецьких відносин у культурно-освітній сфері: стан і перспективи дослідження. *Консенсус*, 1, 187-198.
<https://doi.org/10.3110/consensus/2026-01/187-198>

URL: <https://www.konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/222>

* доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету, Тернопіль, Україна.

E-mail: klish_1980@tntpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6074-6064>

** кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та суспільних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна.

E-mail: drevny@tntpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9257-4535>

Problem statement. The cultural and educational dimension of Ukrainian–Turkish relations occupies a special place in the structure of bilateral cooperation, as it forms the long-term foundations of mutual understanding, trust, and strategic partnership between the two peoples. The restoration of Ukraine’s independence in 1991 created fundamentally new conditions for the development of humanitarian contacts with the Republic of Turkey, which went beyond episodic cultural exchanges and gradually transformed into a comprehensive system of institutional interaction in the fields of education, science, culture, and public diplomacy.

The relevance of studying the historiography of Ukrainian–Turkish relations in the cultural and educational sphere is determined by several factors. First, for a long time, the humanitarian component of bilateral relations remained on the periphery of scholarly attention, yielding to political, economic, and security aspects. Second, after the onset of Russian aggression in 2014, and especially in the context of the full-scale invasion in 2022, cultural and educational cooperation and the activities of the Ukrainian diaspora in Turkey have acquired qualitatively new significance as instruments of ‘soft power,’ public diplomacy, and countering Russian narratives. Third, the current stage is characterized by the emergence of a substantial body of new research that requires systematization, critical reassessment, and the identification of prospects for further scholarly inquiry.

The aim of the article is to provide a comprehensive analysis of the state and evolution of the historiography of Ukrainian–Turkish relations in the cultural and educational sphere during the period 1991–2025, to identify key thematic areas, methodological approaches, and scholarly debates, and to outline prospects for further research. The methodological basis of the study consists of the principles of historicism, systematicity, and interdisciplinarity, which make it possible to examine cultural and educational processes within the broader context of international relations, public diplomacy, and transformations of identity.

Presentation of the main material. The current stage in the development of the historiography of Ukrainian–Turkish relations is characterized by a shift in focus toward the study of the activities of the Ukrainian diaspora under existential challenges caused by Russian aggression. In 2024, H. Sahan and V. Shutotskin¹ carried out a comprehensive analysis of the state of the Ukrainian community in Turkey, systematizing previous scholarly works in this field. A particularly promising area of research has become the study of institutional forms of cultural and educational activity during wartime. Scholars

¹ Саган Г.В., Шуточкін В.О. Науково-технологічне партнерство України з Туреччиною (1992–2021). *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*, 2022. Вип. 1. С. 167–175. DOI: <https://doi.org/10.31651/20765908-2022-1-167-175>; Саган Г.В., Шуточкін В.О. Налагодження освітніх зв’язків України з Туреччиною у перші десятиліття XXI століття. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*, 2021. Вип. 1. С. 105–112 DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2021-1-105-112>; Саган Г., Шуточкін В. Українська діаспора в Туреччині під час повномасштабного вторгнення Росії до України: нові виклики та тенденції. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені 7 Івана Франка*, 2024. Т. 2. Вип. 78. С. 17–23 DOI: <https://doi.org/10.24919/23084863/78-2-3>

record the activities of more than 20 Ukrainian associations as of 2024, which have served as a foundation for Saturday schools and Ukrainian classes, meeting the educational needs of children under conditions dominated by distance learning. Considerable attention is paid to cooperation with international organizations such as ASAM and UNICEF in conducting educational training programs for community leaders. At the same time, researchers document new forms of cultural diplomacy, including the participation of Ukrainian theatres in Turkish festivals and the organization of mass events such as Vyshyvanka Day, which serve as instruments for preserving identity and informing Turkish society about events in Ukraine.

The authors emphasize that in Ukrainian scholarship issues of educational interaction long remained on the margins, yielding to studies of political and economic vectors. They systematize the regulatory and legal framework of cooperation, in particular analyzing the impact of the 1998 Agreement on the intensification of academic exchanges, and consider education as a strategic instrument of “soft power” that contributes to the growth of the international prestige of both states. The scientific novelty of their approach lies in the detailed examination of institutional forms of cooperation through the prism of the activities of centers of Turkish language and culture at leading Ukrainian higher education institutions (Kyiv, Odesa, Kharkiv, Lviv, Kherson). H. Sahan and V. Shutotskin introduce into scholarly circulation a wide range of sources—from university reports to internship programs (such as summer schools and the Mevlana program)—highlighting the role of the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TIKA) in developing the material and technical base of Ukrainian Turkology. Of particular interest is their analysis of the reverse process—the promotion of Ukrainian studies in Turkey, notably the opening of the specialization “Ukrainian Language and Literature” at Istanbul University—which the authors define as a qualitatively new stage of cultural diplomacy.

The work by V. Shutotskin² is devoted to the analysis of cooperation between Ukrainian higher education institutions and Turkey in the twenty-first century. The researcher systematizes the process of establishing a network of centers of Turkish language and culture at leading Ukrainian universities, in particular at Taras Shevchenko National University of Kyiv (2003), Odesa I.I. Mechnikov National University (2003), Kherson State University (2003), H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (2010), and Ivan Franko National University of Lviv (2016). Special attention is paid to the role of the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TIKA), which provided material and technical support for these centers, thereby facilitating the integration of Ukrainian education into the international academic space. V. Shutotskin analyzes the effectiveness of such instruments as the Mevlana exchange program and summer schools, citing as an example the internship of students from Kherson State University in Ankara (TÖMER Center). The article also highlights the scholarly and methodological contributions of Ukrainian Turkologists, including the publication of a four-volume Turkish language

² Шуточкін В. Турецький вектор міжнародної діяльності українських університетів у XXI ст. *Гринченко – Сетон міжнародний журнал молодих науковців*. 2021. Вип. 2. С. 98–107.

textbook by E. Miniakhmetova in Odesa. The author concludes that this extensive network of inter-university cooperation not only enriches the cultural potential of both countries but also serves as a strategic instrument for enhancing Ukraine's international prestige.

An important contribution to the systematization of the history of cultural and scholarly relations is the work by a group of archaeologists (S. Biliaieva, L. Kulakovska, O. Fialko)³, which reveals the evolution of research on Ottoman heritage in Ukraine. The authors argue that it was precisely the dismantling of the ideological system of the USSR that made it possible to study previously “forbidden topics” and to integrate Ukrainian scholarship into the broader context of the history of Turkic peoples. The article provides a detailed analysis of the results of joint expeditions, in particular in Ochakiv and at the Akkerman Fortress, carried out with the support of the Turkish Historical Society and the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TIKA). The scholars emphasize the empirical value of the obtained data (the discovery of a hammam, a barbican, and everyday artifacts), which made it possible to reconsider the history of the Northern Black Sea region and laid the groundwork for comparative studies with sites in Turkey (the Kale Fortress). Special attention is devoted to the institutional dimension of cooperation, the pinnacle of which was the establishment of the Historical and Cultural Association “Ukraine–Turkey” in 2005. The authors highlight the role of “scientific diplomacy,” describing large-scale exhibition projects in Kyiv and Izmir, whose openings took place at the highest state level (with the participation of ministers and ambassadors), as well as the functioning of a permanent Turkological section at the “Cossack Times” conferences. Summarizing the achievements, the researchers point to a substantial body of scholarly output—approximately 170 published works—which testifies to the formation of a stable Ukrainian–Turkish scholarly school in the field of archaeology and heritage preservation.

A significant contribution to the comprehensive understanding of the humanitarian dimension of bilateral relations is the study by S. Sorokin and N. Prorochenko, who analyzed the dynamics of cooperation over a thirty-year period (1991–2021). The authors applied a systemic approach, examining the humanitarian sphere in a broad context—as a set of educational, scholarly, and cultural ties and social projects that serve as the foundation for political dialogue. The researchers note a certain imbalance in the relationship, pointing out that the Turkish side demonstrates considerably greater activity in implementing educational and cultural initiatives, in particular through the activities of the Yunus Emre Institute and TIKA, aimed at supporting Turkic-speaking minorities in Ukraine. Special attention is paid to the periodization of relations, with 2014 identified as a key turning point after which humanitarian contacts acquired an upward dynamic against the backdrop of shared security challenges. S. Sorokin and N. Prorochenko introduce the concept of the “Crimean Tatar factor” into scholarly circulation, analyzing the role of the Mejlis and diaspora organizations in Turkey as mediators of interstate communication. At the same time, the researchers critically assess the state of Turkish historiography,

³ Біляєва С.О., Кулаковська Л.В., Фіалко О.Є. Україна – Туреччина: грані співробітництва. *Археологія і давня історія України*. 2019. Вип. 3. С. 184–194.

pointing to the dominance of economic and energy topics and the sporadic presence of Russian narratives, which underscores the relevance of forming an independent Ukrainian perspective on the history of humanitarian cooperation.

An important stage in the conceptualization of the phenomenon of the Ukrainian presence in Turkey is the work by O. Sukhobokova⁴, which examines the evolution of the community from fragmented groups to an organized diaspora. The author argues that the key motive for consolidation was the desire to preserve national identity and to pass on language and cultural traditions to children in an ethnically different environment. The researcher substantiates the thesis that the events of the Revolution of Dignity and the onset of Russian aggression in 2014 became a catalyst for institutionalization, transforming cultural and educational centers into a powerful “Ukrainian cultural lobby” that functions as an effective instrument of cultural diplomacy and counteracts assimilation. The study provides a detailed analysis of the dynamics of building an organizational network—from the first centers, such as the “Ukrainian Cultural Society” in Istanbul (2008) and the “Ukrainian Family” in Antalya (2009), to the establishment of the Coordination Council at the Embassy of Ukraine in 2017. O. Sukhobokova pays considerable attention to the educational and artistic dimension, describing the activities of Saturday schools, the “Roksolana” choir, the “Flowers of Ukraine” ensemble, and the opening of the first Ukrainian library in Ankara. The regional specificity is addressed separately, in particular the initiatives of the “Black Sea Association of Ukrainians” in Samsun to organize language courses and summer camps for the children of Ukrainian defenders, which demonstrates the continuity of ties with the historical homeland.

The study by I. Fedoriv and I. Tanavskiy⁵ is devoted to the analysis of the regulatory and legal foundations and the institutional role of the diaspora in shaping a shared cultural space. The authors applied a systemic approach, combining the examination of the contractual framework (in particular, the agreements of 1996 and 2011) with an assessment of the practical activities of civic associations as a key instrument of cultural diplomacy. The scholars argue that the current stage of cooperation has moved beyond purely artistic exchanges and has transformed into an effective mechanism of geopolitical influence, in which the cultural sphere serves as a foundation for political rapprochement and the de-occupation of Crimea through the revitalization of the heritage of the Qirimli (Crimean Tatars). On the basis of institutional analysis, the researchers propose a new vision of future cooperation, substantiating the need to establish a Joint Commission and to strengthen coordination between state authorities and diaspora organizations, which act as an effective “cultural lobby” in the context of hybrid threats.

⁴ Сухобокова О. Українська громада в Туреччині: від національної спільноти до діаспори. *Східний світ*. 2021. № 3. С. 135–148. DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2021.03.135>

⁵ Федорів І., Танавський І. Українсько-турецька співпраця у сфері культури: нормативно-правова база та роль діаспори (1991–2021 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2025. Вип. 2. С. 232–240 <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.25>

In his work, I. Tanavskiy⁶ proposes a comprehensive approach, viewing tourism not only as an economic category but also as a platform for intercultural dialogue and an instrument of “soft power.” The author analyzes the dynamics of bilateral relations in 1991–2021, emphasizing that the development of tourism infrastructure contributed to the intensification of educational and scholarly contacts, in particular through the activities of Islamic cultural centers in Ukraine and the network of Ukrainian community organizations in Turkey, which became hubs for promoting the history and traditions of both peoples. The significance of the study lies in its detailed examination of the institutional dimension of cooperation: the author systematizes the activities of 14 Ukrainian civic organizations in Turkey (as of 2020) and highlights the role of the High-Level Strategic Council (established in 2011) in deepening exchanges of educational and scholarly achievements. A separate analytical focus is placed on the humanitarian aspect of cooperation after the onset of Russia’s full-scale invasion in 2022, when the tourism sector transformed into a mechanism of social support by providing rehabilitation for Ukrainian defenders and health programs for children– defined by the author as a new, socially oriented chapter in the history of bilateral relations.

In the context of studying the tourism sector as a component of public and cultural diplomacy, special attention should be given to the research by A. Hoshko, K. Kapats, and O. Vladymyr⁷. The scholars examine the intensification of tourist flows not only through the prism of economic indicators but also as an important factor of intercultural communication with deep historical roots, dating back to the 1649 agreement between Cossack Ukraine and the Ottoman Empire. The authors conceptualize tourism as an instrument of European integration processes, emphasizing that active exchanges of human capital create prerequisites for deepening humanitarian dialogue and mutual understanding between nations. Of particular value is the empirical material collected by the authors on the institutional formation of the Ukrainian community in Turkey, which acts as a key actor in cultural cooperation. The article details the geography of Ukrainian settlement (Istanbul, Antalya, Bursa, Izmir) and systematizes the activities of the civic sector: as of 2021, the functioning of 17 Ukrainian associations and a network of Saturday schools under the patronage of diplomatic missions was recorded. Special emphasis is placed on academic achievements, in particular the opening in 2018 of the specialization “Ukrainian Language and Literature” at Istanbul University, which the researchers identify as a landmark event for consolidating Ukraine’s presence in Turkey’s educational space.

An important stage in the formation of the historiography of Ukrainian–Turkish relations is the work by T. Lakhmaniuk⁸, who was among the first to attempt a comprehensive analysis of bilateral cooperation under new geopolitical conditions. The author critically

⁶ Танавський І. Співпраця між Україною та Туреччиною у сфері туризму: здобутки та перспективи. *Консенсус*. 2024. № 2. С. 183–193. <https://doi.org/10.3110/consensus/2024-02/183-193>

⁷ Гошко А.Ю., Капач К.М., Владимир О.М. Співробітництво в туристичній сфері: Україна–Туреччина. *«Актуальні задачі сучасних технологій»*: Матеріали Х Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів (Тернопіль 24–25 листопада, 2021). Тернопіль, 2021. Т. 2. С. 72–73.

⁸ Лакманиук Т. Україна і Турецька Республіка: шляхи співробітництва. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2012. Вип. 9. С. 140–145.

assesses the state of scholarly research on the topic, noting that at the time of writing her article, Ukrainian historical scholarship lacked fundamental studies of this issue– a situation she explains by the short temporal distance and the incomplete nature of the processes of interstate rapprochement. In her study, the researcher applies a systemic approach, considering the humanitarian and scientific-technical spheres as integral components of strategic partnership that develop in parallel with political dialogue and the formation of a contractual and legal framework. T. Lakhmaniuk pays particular attention to the analysis of the normative basis of cultural and educational contacts, at the center of which is the Treaty on Friendship and Cooperation of 4 May 1992. The author notes that this document not only laid the legal foundations for direct ties between institutions but also defined priority areas of interaction– science, technology, informatics, tourism, and sport. She emphasizes that cooperation in these fields is viewed by both sides within the context of broader integration processes and a shared movement toward European standards, which gives humanitarian contacts a strategic dimension within the structure of international relations.

A qualitatively new stage in the study of the humanitarian dimension of Ukrainian–Turkish relations was marked by the publication in 2022 of a fundamental work by a team from the International Institute of Education, Culture, and Diaspora Relations (I. Kliuchkovska, O. Piatkovska, Yu. Marusyk, et al.)⁹. Based on a large-scale sociological survey, this study for the first time in historiography offers a holistic “portrait” of the contemporary Ukrainian migrant in Turkey, going beyond the traditional description of the activities of civic organizations. The authors apply an interdisciplinary approach, analyzing not only the demographic and socio-economic characteristics of the community but also the deeper processes of identity transformation in a foreign cultural environment, which allows for a deeper understanding of the motivation and potential of the diaspora as an actor of cultural diplomacy. Of particular value for research on the cultural and educational sphere is the analysis of integration strategies of Ukrainians presented in the study. The researchers provide a detailed account of the problems and challenges migrants face in preserving national identity, especially with regard to access to Ukrainian education and a Ukrainian-language environment. The empirical data introduced into scholarly circulation concerning community demand for cultural products and educational services serve as an important source base for assessing the effectiveness of existing state cooperation programs and for outlining prospects for the development of Ukrainian schooling in Turkey.

A landmark contribution to the theoretical understanding of the mechanisms of “soft power” is the study by V. Tsviatyi¹⁰, who proposes to view Turkey’s public diplomacy not

⁹ Ключковська І., Пятковська О., Марусик Ю., Черепенчук В., Маноук Х. Українці Туреччини: суспільство, ідентичність, майбутнє. Результати дослідження. Львів, 2022. 315 с. URL: <https://miok.lviv.ua/?p=21047>

¹⁰ Ціватий В.Г. Інтелектуальний феномен публічної дипломатії Турецької Республіки в умовах геополітичних трансформацій XXI століття. *Українсько-турецькі відносини крізь століття: історія, дипломатія, економіка, культура*: матеріали Міжнар. наук. конф., м. Кам'янець-Подільський, 16–17 трав. 2025 р. Кам'янець-Подільський, 2025; Ціватий В.Г. Публічна дипломатія в Україні та світі: соціально-гуманітарний, міжнародно-політичний і практичний виміри зовнішньої політики у сфері культури

merely as an instrument of foreign policy but as a unique “intellectual phenomenon” of the twenty-first century. The author employs an interdisciplinary approach, analyzing the evolution of Turkey’s diplomatic strategy in the context of global geopolitical transformations. In his study, the scholar emphasizes that the success of the Turkish model is based on the synergy between state institutions and non-state actors, in which the cultural and educational component serves as a key element in shaping a positive image of the state on the international stage. V. Tsivatyi argues that Ankara effectively utilizes historical heritage and intellectual potential to build networked communications, offering valuable experience for the modernization of Ukraine’s public diplomacy. Particular attention is paid to the institutional dimension of cooperation, specifically the role of the General Directorate for the Service of Foreign Missions in facilitating bilateral contacts. V. Tsivatyi introduces factual data into scholarly circulation concerning the practical implementation of infrastructure and humanitarian projects made possible through coordination between Ukrainian authorities and Turkish partners. The author underscores that economic and investment activity (the construction of hotels and offices) is inextricably linked to cultural presence, creating an integrated ecosystem of interaction. This approach allows for a rethinking of the historiography of Ukrainian–Turkish relations by shifting the focus from a traditional narrative of events to an analysis of the deeper institutional and intellectual foundations of strategic partnership.

Of considerable importance for understanding the institutional framework within which cultural and educational diplomacy develops is the study by A. Zaporozhchenko¹¹. The author analyzes the activities of the High-Level Strategic Council as the main mechanism of bilateral interaction established in 2011. Although the focus of the work is on political and economic aspects, for the historiography of the humanitarian sphere this study is valuable due to the proposed periodization: the researcher argues that the concretization and systematization of relations occurred only after 2016. This conclusion enables cultural historians to correlate political activation with the dynamics of educational exchanges and the expansion of the network of Ukrainian community organizations in Turkey, demonstrating the dependence of humanitarian initiatives on the political will of state leaders. Methodologically, A. Zaporozhchenko’s approach is characterized by critical realism, which contrasts with the complementary tone of many survey studies. The author highlights existing asymmetries, in particular the negative trade balance for Ukraine and the duality of Ankara’s position, which, while providing military support to Kyiv, maintains close ties with the Russian Federation as a “more important partner.” Such an assessment encourages researchers in the cultural sphere to consider “soft power” not as an isolated phenomenon but as a critically necessary instrument for compensating political risks and strengthening Ukraine’s agency in the context of Turkey’s complex geopolitical balancing.

(1991–2025 рр.). *Соціально-гуманітарні відносини в сучасній Україні: виклики та перспективи: колективна монографія*. Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2025. С. 73–88.

¹¹ Запорожченко А. Створення українсько-турецької Стратегічної ради високого рівня й еволюція відносин між країнами. *Політикус*. 2020. № 4. С. 83–92. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414.9616.2020-4.13>

An important contribution to the study of the pragmatic aspects of cultural and humanitarian cooperation is the research by S. Yurchenko and P. Batrak¹², who examine the tourism sector as a strategic resource for national development and an instrument of international positioning. The authors focus on the analysis of the regulatory framework and institutional mechanisms that enabled Turkey to transform its historical and cultural potential into a powerful hospitality industry. From a historiographical perspective, this work is illustrative of the transition from a descriptive study of tourist flows to an in-depth analysis of governance models, in particular Turkey's "Tourism Strategy of Turkey – 2023," which demonstrates a shift in scholarly focus toward identifying effective algorithms for reforming Ukraine's humanitarian sphere. The researchers argue for the necessity of implementing the Turkish experience of state stimulation of the sector within Ukrainian realities. The article provides a detailed examination of investment attraction instruments and marketing approaches to promoting national cultural products, which are proposed as a model for modernizing Ukraine's domestic tourism infrastructure. This approach makes it possible to view Ukrainian–Turkish relations not only as a partnership of equals but also as a process of transferring successful state practices, in which Turkey serves as a role model for effective cultural management.

Conclusions. The conducted analysis demonstrates that the historiography of Ukrainian–Turkish relations in the cultural and educational sphere has undergone a complex evolution– from fragmentary and declarative references in early works of the 1990s and early 2000s to the formation of a comprehensive, multidimensional research field in the period 2010–2025. At the initial stage, scholarly studies focused primarily on the legal and regulatory foundations of cooperation and the political context of strategic partnership, while the humanitarian component was treated as auxiliary.

A qualitatively new stage in the development of historiography is associated with the recognition of the role of cultural and educational interaction as an instrument of "soft power" and public diplomacy. In the works of Ukrainian scholars (H. Sahan, V. Shutotskin, O. Sukhobokova, I. Fedoriv, I. Tanavskiy, and others), a clear shift can be observed from interstate declarations to the analysis of institutional practices, including the activities of universities, cultural centers, diaspora organizations, international academic mobility programs, and joint research projects. A significant achievement of contemporary historiography has been the introduction into scholarly circulation of a wide range of sources– from university reports and sociological surveys to materials produced by civic organizations and international institutions.

A separate and particularly promising research direction is the analysis of the role of the Ukrainian diaspora in Turkey, which under wartime conditions has transformed from a cultural and educational milieu into an influential actor of public diplomacy. Contemporary studies convincingly demonstrate that the network of Saturday schools, cultural events,

¹² Юрченко С., Батрак П. Державне регулювання розвитку туристичної діяльності в Туреччині: досвід для України. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2018. Вип. 8. С. 172–180. DOI: <https://doi.org/10.26565/231095132018820>

inter-university programs, and social and humanitarian initiatives has become not only a mechanism for preserving identity but also a factor in shaping a pro-Ukrainian discourse within Turkish society.

At the same time, historiographical analysis reveals a number of problems and gaps. In particular, Turkish historiography of Ukrainian–Turkish humanitarian relations remains insufficiently studied, as do the mechanisms of interaction between state institutions and diaspora structures and the regional dimension of cultural and educational cooperation. Promising avenues for further research include interdisciplinary studies combining history, international relations, sociology, and cultural studies, as well as comparative analyses of the models of cultural diplomacy employed by Ukraine and Turkey.

Thus, the historiography of Ukrainian–Turkish relations in the cultural and educational sphere is currently at a stage of active formation and conceptual renewal. Its further development is important not only for the scholarly understanding of the past and present of bilateral relations but also for shaping an effective humanitarian strategy for Ukraine in the context of prolonged security challenges and the struggle to assert its own subjectivity in the international arena.

REFERENCES

- Biliaieva, S.O., Kulakovska, L.V., & Fialko, O.Ye. (2019). Ukraina – Turechchyna: hrani spivrobitnytstva [Ukraine–Turkey: facets of cooperation]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, 184–194 [in Ukrainian].
- Hoshko, A.Yu., Kapats, K.M., & Vladymyr, O.M. (2021). Spivrobitnytstvo v turystychnii sferi: Ukraina–Turechchyna [Cooperation in the tourism sector: Ukraine–Turkey]. In *Aktualni zadachi suchasnykh tekhnolohii: Materialy X Mizhnarodnoi naukovo–praktychnoi konferentsii molodykh uchenykh ta studentiv* (Ternopil, November 24–25, 2021) (Vol. 2, pp. 72–73). Ternopil [in Ukrainian].
- Zaporozhchenko, A. (2020). Stvorennia ukrainsko-turetskoi Stratehichnoi rady vysokoho rivnia y evoliutsiia vidnosyn mizh krainamy [Establishment of the Ukrainian–Turkish High-Level Strategic Council and the evolution of relations between the countries]. *Politykus*, 4, 83–92. <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2020-4.13> [in Ukrainian].
- Kliuchkovska, I., Piatkovska, O., Marusyk, Yu., Cherepenchuk, V., & Maniuk, Kh. (2022). *Ukraintsi Turechchyny: suspilstvo, identychnist, maibutnie. Rezultaty doslidzhennia* [Ukrainians of Turkey: society, identity, future. Research results]. Lviv. Retrieved from <https://miok.lviv.ua/?p=21047> [in Ukrainian].
- Lakhmaniuk, T. (2012). Ukraina i Turetska Respublika: shliakhy spivrobitnytstva [Ukraine and the Republic of Turkey: paths of cooperation]. *Ukraina–Yevropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 9, 140–145 [in Ukrainian].
- Sahan, H.V., & Shutotskin, V.O. (2022). Naukovo-tekhnologichne partnerstvo Ukrainy z Turechchynoiu (1992–2021) [Scientific and technological partnership between Ukraine and Turkey (1992–2021)]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriia: Istorychni nauky*, 1, 167–175. <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2022-1-167-175> [in Ukrainian].
- Sahan, H.V., & Shutotskin, V.O. (2021). Nalahodzhennia osvितnikh zviazkiv Ukrainy z Turechchynoiu u pershi desiatylittia XXI stolittia [Establishing educational ties between Ukraine and Turkey in the first decades of the 21st century]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriia: Istorychni nauky*, 1, 105–112. <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2021-1-105-112> [in Ukrainian].

- Sahan, H., & Shutotskin, V. (2024). Ukrainiska diaspora v Turechchyni pid chas povnomasshtabnoho vtorhnnennia Rosii do Ukrainy: novi vyklyky ta tendentsii [The Ukrainian diaspora in Turkey during Russia's full-scale invasion of Ukraine: new challenges and trends]. *Aktualni pyttannia humanitarnykh nauk*, 78(2), 17–23. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/78-2-3> [in Ukrainian].
- Sorokin, S.V., & Prorochenko, N.O. (2024). Ukrainsko-turetska spivpratsia v humanitarnii sferi u 1991–2021 rr. [Ukrainian–Turkish cooperation in the humanitarian sphere in 1991–2021]. *Storinky istorii*, 58, 346–367. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.58.2024.309262> [in Ukrainian].
- Sukhobokova, O. (2021). Ukrainiska hromada v Turechchyni: vid natsionalnoi spilnoty do diaspori [The Ukrainian community in Turkey: from a national community to a diaspora]. *Skhidnyi svit*, 3, 135–148. <https://doi.org/10.15407/orientw2021.03.135> [in Ukrainian].
- Tanavskiy, I. (2024). Spivpratsia mizh Ukrainoiu ta Turechchynoiu u sferi turyzmu: zdobutky ta perspektyvy [Cooperation between Ukraine and Turkey in the tourism sector: achievements and prospects]. *Konsensus*, 2, 183–193. <https://doi.org/10.31110/consensus/2024-02/183-193> [in Ukrainian].
- Fedoriv, I., & Tanavskiy, I. (2025). Ukrainsko-turetska spivpratsia u sferi kultury: normatyvno-pravova baza ta rol diaspori (1991–2021 rr.) [Ukrainian–Turkish cooperation in the cultural sphere: legal framework and the role of the diaspora (1991–2021)]. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*, 2, 232–240. <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.25> [in Ukrainian].
- Tsivaty, V. H. (2025a). Intelktualnyi fenomen publichnoi dyplomatii Turetskoi Respubliki v umovakh heopolitychnykh transformatsii XXI stolittia [The intellectual phenomenon of public diplomacy of the Republic of Turkey in the context of 21st-century geopolitical transformations]. In *Ukrainsko-turetski vidnosyny kriz stolittia: istorii, dyplomatiia, ekonomika, kultura: Materialy Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii* (Kamianets-Podil'skyi, May 16–17, 2025). Kamianets-Podil'skyi [in Ukrainian].
- Tsivaty, V.H. (2025b). Publichna dyplomatiia v Ukraini ta sviti: sotsialno-humanitarnyi, mizhnarodno-politychnyi i praktychnyi vymiry zovnishnoi polityky u sferi kultury (1991–2025 rr.) [Public diplomacy in Ukraine and the world: socio-humanitarian, international-political, and practical dimensions of foreign policy in the cultural sphere (1991–2025)]. In *Sotsialno-humanitarni vidnosyny v suchasni Ukraini: vyklyky ta perspektyvy* (pp. 73–88). Kharkiv: Novyi kurs [in Ukrainian].
- Shutotskin, V. (2021). Turetskyi vektor mizhnarodnoi diialnosti ukrainskykh universytetiv u XXI st. [The Turkish vector of international activities of Ukrainian universities in the 21st century]. *Hrinchenko–Seton International Journal of Young Scholars*, 2, 98–107 [in Ukrainian].
- Yurchenko, S., & Batrak, P. (2018). Derzhavne rehuliuвання rozvytku turystychnoi diialnosti v Turechchyni: dosvid dlia Ukrainy [State regulation of tourism development in Turkey: experience for Ukraine]. *Visnyk KhNU imeni V.N. Karazina. Serii: Mizhnarodni vidnosyny. Ekonomika. Krainoznavstvo. Turyzm*, 8, 172–180. <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2018-8-20> [in Ukrainian].

Отримано 16.01.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 07.02.2026

Прийнято до друку 24.02.2026

Submitted 16.01.2026

Received in revised form 07.02.2026

Accepted for publication 24.02.2026